

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

DOI: 10.30546 / 155244

ISSN 2224-5529

ISSN 2223-5124

ISSN 2224-0829

ISSN 2222-940X

TARİX VƏ ANTROPOLOGİYA

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİ VƏHŞİLİYİ SƏNƏDLƏRİN DİLİ İLƏ

Fəxrəddin CƏFƏROV¹, Nadir HÜSEYİNBƏYLİ¹

¹ Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: fexreddinceferov@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
04.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Qərbi Azərbaycan,
A.Şadlinski,
Vedibasər,
Kəlbəli xan,
“Qırmızı tabor”

XÜLASƏ

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq istər İrəvan quberniyasında, istərsə də Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad və Zəngəzur qəzalarında daşnak ermənilər tərəfindən baş vermiş qanlı soyqırım və deportasiyası siyasətinə dair Naxçıvan, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan Dövlət arxivlərində yüzlərlə arxiv sənədlərinə rast gəlirik. Bu sənədlər xüsusi ilə Qərbi Azərbaycanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər, qırğınlar, dağıntılar, yurdlarından qovulan azərbaycanlıların aclıq və xəstəlikdən məhv olmalarına dair o dövrün qanlı sənədləridir. Bu haqda Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR dövlət arxivlərində kifayət qədər sənədlər vardır. Həmin arxiv sənədlərində ermənilərin Qərbi Azərbaycanın bölgələrində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri saysız-hesabsız vəhşiliklər öz əksini tapmışdır.

GİRİŞ

Arxiv sənədləri 1918-1920-ci illərdə ermənin daşnak-quldur dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı təkcə Qərbi Azərbaycanda deyil, həm də Azərbaycan ərazisində törətdikləri vəhşiliklər təkzibedilməz faktlarla subut edir.

Azərbaycan Respublikası Parlament və hökuməti adına İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad və başqa yerlərdən gələn yüzlərlə şikayət ərizəsi, teleqram və məktublarda erməni quldur dəstələrinin azərbaycanlı əhəlinin başına gətirdikləri müsibətlər haqqında ətraflı məlumat verilirdi.

İrəvan quberniyası müsəlman yerliləri idarəsinin sədri T. Makinskinin 4 yanvar 1919-cu il tarixli məlumatında deyilirdi: “1917 - ci ilin dekabrından 1918 - ci ilin iyununa qədər İrəvan quberniyasında erməni qoşun hissələri tərəfindən 200- dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış yandırılmış, əhəlisinin bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi isə dağlara qaçaraq, orda aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşdur. Hazırda erməni qoşun hissələri müsəlmanların yaşadığı Sürməli qəzasını təməmilə, İrəvan, Eçmiadzin və Şərur qəzasının isə bir hissəsini tutaraq Naxçıvana doğru hərəkət edirlər. Günahsız müsəlman əhalisi ya qılıncdan keçirilir, ya da öz kəndlərindən qovularaq dağlardan keçərək İrəvana qaçırlar ki, bu onları labüd ölümə hədələyir. Zorla boşaldılmış ərazilərə isə Türkiyədən qaçmış ermənilər yerləşdirilir” (I, s.107) 1918-ci ildə olduğu kimi 1919-1920-ci illərdə də erməni daşnakları İrəvan quberniyasının Vedibasər, Qəmərli, Böyük Bəyazıt, Şurməlik, qəzalarının bir çox müsəlman kəndlərinə hücumlar edərək, müsəlman əhəlisinin çoxunu qırmışlar. Lakin vedililər həmişə ermənilərə qarşı mərdliklə vuruşmuşlar.

Doğrudan da, A.Şadlinskinin rəhbərlik etdiyi “Vedi taboru” ermənilərin hücumlarının qarşısını alaraq döyüşlərdə ermənilərə böyük itkilər vermişlər.

Bunu təsdiq edən sənəd 2 iyul 1919 - cu ildə Azərbaycanın Ermənistandakı səlahiyyətli nümayəndəsi M.Təkinskinin Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinə İrandan vurduğu teleqramdır. Həmin teleqramda yazılır: “Böyük Vədi erməni ordusunun hücumunu dəf edib və onları dəmir yoluna qədər geri çəkilməyə məcbur edib. Ermənistanı çoxlu yaralı erməni gətirilir. 200-dən çox ölü erməni əsgəri var. Yaralı və ölü zabitlər isə 10 nəfərdir. Deyilənlərə görə müsəlmanlar ermənilərdən 2 top, 8 pulemyot alıblar. Yeni hücum üçün ordu səfərbər edilir. Ermənilər öz uğursuzluqlarını türk əsgərlərinin olması ilə izah edirlər. İngilis missiyası da buna inanır-hakim kəndlərdə bir dənə türk əsgəri yoxdur, bu ermənilərin fərziyələridir. İngilis hərbi nümayəndəsinin bu gün mənə təqdim etdiyi bəyanatda tərəfkeşlik duyulur. Səlahətli nümayəndə Təkinski” (2.v 91-92)

Böyük Vədidə ermənilərin hücumları və törətdikləri qanlı cinayətlərlə bağlı Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən 12 iyul 1919-cu il tarixdə Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinə rəsmi bəyanat təqdim edilmişdir. Diplomantik nümayəndə həmin bəyanatı Ermənistan hökumətinə göndərmişdir (3.s.36).

Azərbaycanlılara qarşı ermənilər haqda vedibasarlılar tərəfindən həm, Azərbaycana, Ermənistanda Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə, Maku xanı Əlixana və həmçinin Naxçıvanın hərbi müdafiə Komandanı Kalbali xana məlumat verilmişdir.

Azərbaycana qarşı ermənilər tərəfindən edilən bu vəhşiliklər haqqda İngilislərin İrəvandakı Dövlət Hərbi nümayəndəliyi İrəvan xanı Məhəmməd xana 1919- cu ilin iyulunda göndərdiyi məktubunda yazırdı: “ Əlahəzrətlər! Diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki, 5 iyul tarixdə (1919- cu il- F.C. N.H.) mən Əlixan Makinski ziyarət etdi və Böyük Vədi sakinlərinin Ermənistan ordusunun müsəlman kəndlərində törətdikləri qanunsuzluqlardan bəhs edən şikayətnaməsini təqdim etdi. Bunların həqiqətə uyğun olmadığına toxunmadan Siz Əlahəzrətlərdən Ermənistanın daxili işlərinə qarışmamağı və İngilis missiyasına nümayəndə göndərməyininizi xahiş edirəm. Yerli müsəlmanların öz nümayəndələri var. Əgər Ermənistan hökumətinə qarşı narazılıqlar olsa onların vasitəsi ilə şikayətlərini göndərə bilərlər.

Mən anlama bilmirəm ki, Azərbaycan Diplomantik Nümayəndəsi bu halda nə məqsədlə istifadə oluna bilər; Sizə dərin hörmətimi qəbul edin. Polkovnik (İmza)” (3, s.39).

16 iyul 1919- cu il tarixdə Azərbaycanın Ermənistandakı Diplomantik Nümayəndəsi M.X.Təkiniski Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə vurduğu teleqramda isə belə yazılırdı: “ Bakı Xarici İşlər Nazirinə. Xatışov hesab edir ki, Böyük Vədidə baş verən hadisələr Ermənistanın daxili işidir, Azərbaycan heç vaxt Vedibasara iddia yürütməyib və bir neçə kəndin müstəqillik əldə etməsi mümkün deyil. Xatışov şəxsən böyük vedililərin Azərbaycana köçürülməsinə etiraz etmir. Siz də razısınızsa o bir məsələni Nazirlər Şurasına çıxartsin . Mən Sizdən 2-3 günlük hərbi əməliyyatları dayandırmağı xahiş edəcəyimi söz vermişəm. Xatışov söz verdi ki, hərbi əməliyyatların 2-3 günlük dayandırılması strateji planlara mane olmayacaq. Diplomantik Nümayəndə Təkiniski (4.V.10)

Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Bekzadyanın Böyük Vədidə baş vermiş hadisələrlə bağlı yazdığı etiraz məktubu ilə əlaqədar Məhəmmədli xan Təkiniski Ermənistan Xarici İşlər Nazirinin 31 iyul 1919- cu il tarixdə göndərdiyi məktubunda yazırdı: Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirinin 12 iyul tarixli (1919-F.C., N.H.) 2047№-li etirazına Ermənistan Diplomantik Nümayəndəsi Bekzadyanın cavabının məzmunu mənə Sizə öz cavabımı bildirməyə məcbur edir...

Mənə hər gün müsəlmanlar tərəfindən qatillər, milis paltarı geymiş ermənilərin gecə hücumları, İrəvan şəhər küçələrində Zəngibasar, Vedibasar, Kərnibasar və digər rayonlarda baş verən qarətlər haqda şifahi və yazılı şikayətlər gəlir. Ermənilər müsəlmanların ağaclarını kəsir onların bağ və bostanlarını tuturdular.

Əzgibir, Mankus, Milli Dərəsi və başqa kəndlərin sakinləri şikayət edirlər ki, Ermənistan hökuməti onları xəyanətkarlar kimi kəndlərdən qovur. Digər kəndlərin sakinlərinin uzun müddətli xahişlərdən sonra evlərinə qayıtmağa icazə verilib. Qayıdan müsəlmanları ermənilər qarət edib qətlə yetirməyə hazırdılar və onlar qalan cüzi əmlaklarını atıb qaçırdılar. İndi bu bədbəxt müsəlmanlar məndən onları Azərbaycana köçürərək ölümdən xilas etməyi xahiş edirlər. Diplomantik Nümayəndə

M.Xan Təkiniski (4, v. 125-126)

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə ermənilər bundan sonra İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasına daxil olan Zəngibasar rayonunda 60-dan çox kəndi məhv etmişdilər (3.s.51).

Sənədlərdə 1919-cu ilin təkcə iki ayı ərzində İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasından 62 kənd, onlardan: Hacılar, Molladursun, Tors, Ağca-qala, Arahx, Yuxarı Ağca-qala, Kərim-arx, Kiçik kənd, Qoşa Bulaq Zeynal bulağı, Zeyvə, Qulu bəy, Şəfiabad, Kolanlı, Qəmərli, Yuxarı Qarxun, Aşağı Qarxun, Talin, Qaracalar, Pir-Tikan, Urmudlu, Naçravan, Molla Bədəl, Quzuvənd, Canfidə, İqdəli və.s.(5.v.-18).

Sürməlik qəzasından 39 kənd onlardan: Yaycı, Oba, Əxməmməd, Qasımcan, Sarı çoban, Sürməli, Qaraqoyunlu, Hüseyn kəndi, Səfərdqulu, Xaraba Əlincan, Cənnətabad, Həsənخان, Oğuzlu, Qızıl Zakir, Dərə kənd və siar. İrəvan qəzasında isə Zəngəzur qəzasını çıxmaq şərti ilə bütün müsəlman kəndləri erməni silahlı dəstləri tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və əhalinin xeyli hissəsi vəhşicəsinə öldürülmüşdür. (5. v. 16-17).

Ermənilərin hiyləsi ilə İrəvan quberniyasından qaçqın düşmüş müsəlman sakinləri öz kəndlərinə qayıtdıqdan sonra ermənilər tərəfindən qılıncdan keçirilərək məhv edilmişdir.

Bu sənəd bunu bir daha sübut edir. 7 yanvar 1920-ci il tarixdə Vedi özünümüdafiə dəstəsinin komandiri Abbasqulu bəy Şadliniski Böyük Vedidən Naxçıvanda yaranan Çenerar qubernator ordusuna belə bir teleqram göndərir: “Toxmaqan kənd sakinlərindən 37 nəfər ermənilərin müqaviləsinə inanaraq öz yurdlarına köçdülər. Ancaq orada yerləşən ermənilərin nizami qoşun hissələri tərəfindən kəsilib doğrandılar. Məlumat üçün bu vəziyyəti Sizə çatdırıram. A. Şadliniski” (6, v. 74).

Teleqramdan bir neçə gün sonra özünümüdafiə dəstəsinin komandiri Abbasqulu bəy Şadliniskinin Musa Səttar oğlunun rəhbərlik etdiyi dəstə tərəfindən əsir götürülmüş ermənidən aldığı məlumatdan aydın olur ki, üç gündən sonra Vedi ərazisinə üç istiqamətdə: Ağdağ, Şirazi və Şirazi tərəfdən hücum olacaqdır. Musa Səttar oğlunun Naxçıvana Araz-Türk Respublikasının müdafiə komandanı (naziri) Kalbalı xan Naxçıvanskiyə yanına lazımı köməklik və göstəriş verməsi üçün göndərir.

Musa Səttar oğlu Kalbalı xan Naxçıvanski ilə görüşüb Abbasqulu bəy Şadliniskinin Vedibasar və eləcə də İrəvan quberniyasında daşnak ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqda məlumatını çatdırmaqla bərabər yaxın günlərdə Vediyə üç tərəfdən olacaq ermənilərin güclü hücumu haqda məlumat verir.

Vedi özünü müdafiə dəstəsinin üzvü, Qırmızı taborçu Bəylər Cəlilov xatirələrində yazır: “Xalqımızın igid oğlu Abbasqulu bəy Şadliniski Vedibasarın mərd oğullarından silahlı dəstə təşkil edərək onlara rəhbərlik edib, iki il daşnak erməni quldurlarının Vediyə olan basqınlarını dəf etdi, işğalçılara qarşı vuruşdu. Bu vaxt onun dəstəsində Musa Səttar oğlu, Həbib və Əkbər Yetim Əli oğlu, Abbas Əjdər oğlu, İslam Şadliniski, Seyfuulla Süleymanov, Şəmdin Mahmudbəyov və başqa görkəmi şəxslər var idi

1920-ci ilin iyun ayında daşnaklar yenidən çox böyük qüvvə ilə 40-50 km-lik cəbhə xətti ilə Vediyə hücum etdilər. Bizdə hərbi sursat az idi. Şiddətli döyüşlərdən sonra daşnakların ağır həmləsinə tab gətirə bilməyib Vedibasar əhalisindən 10 minlərlə ailə İrana getməli oldu (6, v. 242-244).

1920-ci ilin mart ayından başlayaraq erməni daşnak qoşunları Vedi, Cüvə və Yaycıdan başlamış Ordubadadək ərazini işğal edib Zəngəzur və Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək üçün intensiv surətdə hərbi hazırlıq işləri aparırdılar. Bu vaxt sərhəd sahələrə 6630 nəfər piyada, 1130 nəfər süvari, 66 pulemyot və 26 top toplamışlar, Dro, Nijde, Çippon (Yapon) və başqa daşnak liderləri Zəngəzurun müdafiəsinə böyük əhəmiyyət verirdilər (7, v. 15-30 iyun 2006-cı il).

1920-ci ilin iyulun 28-də Naxçıvanda Sovet hakimiyyət qurulur, İnkilab Komitəsi yaranır, İnkilab Komitəsinin 1920-ci il sentyabr ayının 25-də keçirdiyi iclasında bir çox məsələlər ilə yanaşı Abbasqulu bəy Şadliniskinin Naxçıvana çağırılması barədə də məsələ müzakirə edilərək onu Naxçıvana dəvət etmək üçün Seyfuulla Süleymanovu və Məmməd Rəhimovu İrana göndərilməsini

qərara alırlar.

Qırmızı taborun döyüşçüsü, partizan Bilal Şadliniski öz xatirələrində yazır: “Sentyabr ayının axırları idi. Hər yerə xəbər yayıldı ki, Naxçıvandan nümayəndələr gəlib. Naxçıvan İnkilab Komitəsi adından Abbasqulu bəyə məktub göndəriblər. Onu öz dəstəsi ilə Naxçıvana dəvət etmişlər. Gələn nümayəndələrin biri Böyük Vədi kəndindən olan Seyfulla Süleymanov və Naxçıvan partizan hərəkatının fəal üzvü Məmməd Rəhimov idi. Mərənd vilayətində ayrı-ayrı kənd və qəsəbələrdə yerləşdirilmiş qaçqın əhalinin qabaqcılları dərhal Mərənd şəhərinə toplaşdılar. Abbasqulu bəy müraciətlə: Hamınız 2-3 gün müddətinə tam hazır olun, birlikdə Naxçıvana yola düşüb məslək qardaşlarımız ilə birləşək.

İzdihama toplaşan mübarizlər bir səsle Biz hazırq deyər sevinclə izdihamdan ayrılaraq yaşadığınız yerlərə qayıtdıq (8, v. 1-3).

A.Şadliniskinin partizan dəstəsi iki gündən sonra Mərənd şəhərindən Culfaya yola düşür. Naxçıvan qəzasının Araz çayı sahilindəki sərhəd postunda Naxçıvanın fəvqaləddə Komissarı və başqaları A.Şadliniskinin dəstəsini hörmətlə qarşılayırlar. A.Şadliniskinin dəstəsi Naxçıvana gəlir.

Naxçıvan İnkilab Komitəsinin qərarı ilə dəstəyə “Qırmızı tabor” adı verilir və Abbasqulu bəy Şadliniski taborun komandiri təyin edilir.

“Qırmızı tabor”un qarşısında belə bir vəzifə qoyulur ki, Əznəbürd-Qarabağlar dağ ətəkləri ilə hərəkat edib, Bağırşaq dərə ilə Şəderək arasında mövqe tutsun. Bu əməliyyat planı noyabr ayı (1920-ci il F.C., N.H.) ərzində bütünlüklə həyata keçirilir, nəticədə Şahtaxtı, Xök kəndlərində 1200 erməni əsgər və zabiti əsir alınır, çoxlu hərbi qənimət ələ keçirilir. Şərur qəzası bütünlüklə azad edilir və dekabrın 2-də orada qəza İnkilab Komitəsi təşkil olunur.

1920-ci il iyunun 16-da isə Dərələyəzdə Abbasqulu bəyin komandanlığı ilə “Qırmızı tabor” əks hücumla keçib düşməni tutduğu mövqelərdən çıxarır və kəndi azad edirlər. 1921-ci il iyulun axırlarında Dərələyəz əməliyyatı bütünlüklə başa çatır. Daşnak qoşunlarının qalıqları Zəngəzura çəkilir. Daşnak qoşunları tamamilə məhv edilir. Canlarını qutaranlar baş götürüb qaçırırlar.

Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə indiki Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan 575 min nəfər azərbaycanlının 565 mini qırıldı və ya doğma torpaqlarından qovuldu. Onlardan yalnız 1922-ci ildə cəmi 60 min nəfər öz doğma yurdlarına qayıda bildi (3, s. 56).

Çoxsaylı tarixi sənədlər şahidlik edir ki, 1905-1907, 1918-1920-ci illər Qafqazda öz tarixi etnik ərazilərdə etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinə məruz qalan milyonlarla azərbaycanlı kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə Ermənlərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırım və deportasiyaları. Bakı: Çapaşloğlu. 2011. 328 s.
2. Nax.MRDA f.314.siy5^a iş 74
3. Cəfərov F.A. Erməni vəhşiliyi. Bakı, 2009, 186 s.
4. Nax.MRDA f.314.siy5^a iş 74.
5. Nax.MRDA f.314.siy5^a iş 71
6. Nax.MRDA f.582.siy 1 iş 48
7. “Vedibasər” qəzeti, 15-30 iyun 2006-cı il.
8. Nax.MRDA f.574.siy1 iş 20

KƏNGƏRLİ VƏ BABƏK RAYONLARININ ETNOOYKONİMLƏRİNDƏ KƏNGƏRLİ TAYFA İZLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Cəmilə MƏHƏRRƏMOVA ¹, Rüzgar CAMAL ¹

¹AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: camalruzgar@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

Naxçıvan,
Kəngərli,
etimologiya,
etnonim,
oykonim.

XÜLASƏ

Məqalədə qədim zamanlardan bəri Naxçıvan ərazisində məskunlaşmış, buranın əzəli, yerli sakinlərindən olan Kəngərli tayfasının, eləcə də onun müxtəlif qollarının izlərini öz adının daxilində qoruyub saxlayaraq günümüzədək gətirib çıxarmış yer adlarından bəhs olunur. Həmin etnooykonimlər müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmalarına əsasən, etimoloji nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilərək kəngərlilərlə bağlılığı nəzərə çatdırılmışdır. Eyni zamanda, bu onomastik vahidlərin etimoloji tədqiqinin elmi əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kəngərli və Babək rayonları ərazisində yerləşən qədim yaşayış məntəqələrinin adlarında Kəngərli tayfalarının adı ilə bağlılıqlar araşdırılmışdır. Həmçinin, bəhs olunan etnooykonimlərin tarixi əsasını kəngərlilərin hansı qollarının adından götürdüyü də diqqətə çatdırılan məsələlərdəndir. Həmin oykonimlərin tarixi qaynaqlarda əksini tapmış ilkin versiyası ilə bugünkü versiyası qarşılaşdırılmışdır. Kəngərli rayonuna aid Xıncab, Qabılı, Yurdçu və Babək rayonuna aid Didivar və Xal-xal yaşayış məntəqələrinin adları etimoloji cəhətdən tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat Kəngərli tayfasının adını yaşıdan oykonimlərin etimoloji mənşəyini üzə çıxarmaq və onların tarixi-etnik köklərini elmi əsaslarla təsbit etmişdir. Bu cür araşdırmalar, gələcəkdə toponimika, etnogenez və tarix sahələrində aparılacaq araşdırmalar üçün zəngin mənbə rolunu oynaya bilər.

GİRİŞ

Məlumdur ki, Naxçıvan təkcə Azərbaycanın yox, dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. Bu qədim diyarın inkişaf tarixinə nəzər saldıqda bir çox tayfa, tirə, etnos adları ilə rastlaşırıq. Şübhəsiz ki, bu faktlar öz təsdiqini Naxçıvanın zəngin onomastik lüğətində də biruzə vermişdir. Bu sahədə araşdırma apararkən rastlaşdığımız zəngin etnooykonimlər sistemi də yuxarıda qeyd olunanların nəticəsidir. Naxçıvanın yerli sakinlərindən olmuş həmin etnoslardan biri də Kəngərli tayfalarıdır ki, biz bu tayfaların izlərini Naxçıvanın müxtəlif ərazilərinə aid oykonimlərdə tapa bilərik (Rzayev F.H. 2019). Qədim və böyük tayfa olmuş kəngərlilər müxtəlif tirələrə və qollara ayrıldığından birbaşa Kəngərli tayfalarının adı ilə yanaşı onun qollarının adı ilə də bağlı bir çox oykonimlər bərqərar olmuşdur. Bu adların mənsubiyyətinin araşdırılmasının elmi əhəmiyyətindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, etimologiya və etimoloji araşdırmalar hər bir dilin, o cümlədən, həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixinin, etnogenezinin və keçdiyi inkişaf yollarının öyrənilməsində oynadığı müstəsna rol baxımından böyük önəm kəsb edir. Eyni zamanda həm A.Dilaçar, S.Nişanyan kimi şəxslərin türk dillərinin etimologiyasını saxtalaşdırmaq cəhdlərini, həm də müstəqilliyimizdən əvvəlki illərdə milli mənşəli oykonimlərimizin dəyişdirilmək yolu ilə

saxtalaşdırılması siyasətini nəzərə alsaq, bu sahədəki araşdırmaların labüdlüyünə bir daha varmış olarıq. Qeyd etdiyimiz kimi, onomastik vahidlərə sadəcə xüsusi adlar kimi baxmaq düzgün deyil. Onlar həm də tariximiz, milli kimliyimiz, etnik mənsubiyyətimiz haqqında geniş məlumatlar əks etdirir (Rzayev F.H. 2019). Bu nöqteyi-nəzərdən onların etimoloji təhlili böyük əhəmiyyət daşıyır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvanın təkcə Azərbaycanın yox, dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu nəzərə aldıqda, xüsusilə, bu bölgənin onomastik sistemini təşkil edən vahidlərin etimoloji tədqiqat obyektini kimi nə qədər əhəmiyyətli olduğu məlumdur. Bu baxımdan Kəngərlilərin izlərinin müxtəlif rayon, məntəqə adları- oykonimlərinin daxilində, tarixi mənbələr əsasında üzə çıxarılması və təsdiqi xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etdiyimiz kimi, kəngərlilər bütün Naxçıvan ərazisində geniş yayılmışlar, Naxçıvan və ətraf ərazilər onların tabeliyində olmuşdur (Abbasova A.Y.2018). Elə bununla bağlıdır ki, Naxçıvanın müxtəlif rayonlarının inzibati ərazilərinə daxil olan yaşayış məntəqələrinin adında bu tayfanın izləri günümüzdə də qorunub saxlanılmaqdadır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bugünkü inzibati ərazi bölgüsünə əsasən iki ayrı rayon olan Kəngərli və Babək rayonları yuxarıdakı fikirlərə nümunə ola bilər. Belə ki, Kəngərli və Babək rayonunun ərazisinə daxil olan bir neçə yaşayış məntəqəsi (Xıncab, Qabıllı, Şahtaxtı, Yurdçu, Didivar, Xal-xal) Kəngərlilərin izlərini daşımaqdadır. Biz həmin etnooykonimlərin təhlilinə nəzər salmaq istərdik.

KƏNGƏRLİ VƏ BABƏK RAYON OYKONİMLƏRİNDƏ KƏNGƏRLİ TAYFALARININ İZLƏRİ

Bildiyimiz kimi, Kəngərli adlanan qədim türk əsilli tayfalar Naxçıvanın tarixi sakinlərindən olmuşlar, bununla bağlı olaraq qədim Şərur oykonimlərinin ilk dəfə sistemli şəkildə araşdıran tədqiqatçı alim F.Rzayev belə qeyd edir, *“Oğuz xanının öz dövründə kəngərlər mövcud idi və onlar Azərbaycanda oğuzlarla birləşmişlər. Onlar oğuzlardan da qabaq m.ö. ən azı IV minillikdə tarix səhnəsində olmuşlar. Biz oğuzların, m.ö. II minilliyin ortalarında mövcud olmaqla, ərazilərimizdə məskunlaşaraq, yerli sakinlər olduqları haqda məlumat vermişdik”* (Rzayev.F.H, 2006).

Ölkəmizin ayrı-ayrı ərazilərini tədqiqat obyektinə çevirmiş müəlliflər də bu bölgələrin etnik tərkibi barədə məlumat verərkən, Naxçıvan əhalisinin böyük qisminin Kəngərlilərdən ibarət olduğunu vurğulayırlar. Həmin məsələyə elmi yöndən toxunan tədqiqatçılardan A.Abbasova yazır; *“Müasir türk xalqlarının bir çoxunun, o cümlədən də azərbaycanlıların etnogenizində iştirak edən, Osmanlı qaynaqlarında adı keçən qədim türk tayfalarından biri də Kəngərli türkləridir. Bir çox tarixi qaynaqlardan bəlli olur ki, kəngərlilərin Naxçıvandakı tarixi bizim eradan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır”* (Abbasova A.Y, 2018). Həmçinin Kəngərli tayfaları Naxçıvan xanlığının idarəetmə sistemində müstəsna rol oynayan qədim türk boylarından olmuşdur. Döyüşkənlikləri ilə seçilən Kəngər türkləri Naxçıvan xanlığının hərbi və ordu sahəsində də öz uğurlu xidmətlərini göstərmişlər. Kəngərli oykoniminin etimoloji təhlilinə gəldikdə isə, bununla bağlı bir neçə ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir neçə mənbə üzərindən müqayisəli araşdırma aparan tədqiqatçı alim F.Rzayev belə qeyd edir, *“Kəngər adının mənası apardığımız tədqiqatlarda istər tarixi, istərsə də mifoloji yöndən araşdırılmış, adın “Kinq yer tanrısı” olduğu Kəngər adının bu mifdən gəlməklə “Kinq ərləri” mənası daşdığı elmi faktlara istinadən əsaslandırılmışdır”* (Rzayev.F.H, 2013).

İndiki Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən və etimologiyası Kəngərli tayfa adı ilə bağlı olan yaşayış məntəqələrindən biri Xıncabdır. Xıncab kəndinin adına “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Qarabağ, Xok və Qıvraq kəndləri ilə birgə Qarabağ nahiyyəsinə daxil inzibati ərazi vahidi kimi rast gəlik (Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, 1997). Həmçinin bu qaynaq vasitəsilə həmin tarixi dövrlərdə Xıncab kəndinin əhalisinin sayı və ailə vəziyyəti, eləcə də vergilər haqqında ətraflı məlumat toplamaq da mümkündür. Xıncab oykoniminin etimologiyasına gəldikdə isə, bu ad, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Kəngər tayfalarının adı ilə bağlıdır və səşəvzlənmələri nəticəsində ilkin versiyasından uzaqlaşaraq Xıncab formasına düşmüşdür. Bununla bağlı F.Rzayev belə qeyd edir: *“Fikrimizcə, ad k~x, a~ı, q~c kimi səşəvzlənmələrlə təhrif olunmaqla, Kanq+ab/ev ilkin formasından sonrakı mənbələrin yazılarına Xıncab şəklində düşmüşdür. Biz adın “Kanq/Kəngər evi mənasında olduğunu düşünürük”* (Rzayev F.H. 2019). Yeri gəlmişkən onu da

qeyd edək ki, Xıncab oykoniminin Adil Bağirovun Naxçıvan oykonimləri ilə bağlı tədqiqatında fərqli izahı ilə qarşılaşmaq mümkündür.

Haqqında danışacağımız növbəti yaşayış məntəqəsi Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən Qabıllı kəndidir. Qabıllı kəndi Ulu Öndər H. Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayonların inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi siyasətinin göstəricisi olan 1 mart 2003-cü il tarixli sərəncamına əsasən bir neçə kəndlə birgə adına qismən dəyişikliklər edilmiş yaşayış məntəqələrindəndir. Belə ki, kəndin adı Qarabullu variantından Qabıllı variantına salınmışdır. “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində bu oykonimin Qabıllı variantına rast gəlirik. (yenə orada) Qeyd edilir ki, “*Toponimin kəngərli tayfasının qabıllı qolunun adı ilə bağlılığı güman edilir*” (Azərbaycan toponimləri. II cild, 2007). Bu adın mənşəyinin izahı ilə bağlı V.V.Latışev, R.K.Uslar, İ.Miziyev kimi alimlərin əsərlərinə, eləcə də, F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərinə əsaslanaraq F.Rzayev “Naxçıvan makrotoponimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri” kitabında kap lekseminin “Kavkaz” sözünün kökü kimi dəyərləndirmiş və bu sözün türk dillərində “ölkə”, “yurd”, “vətən”, “beşik” mənasını ifadə etdiyini, il/ıl leksik vahidinin də “yurd”, “vətən”, “vilayət” mənalı söz olduğunu, lakin bu halda “yurd,ilçə” şəklində adın mənə izah etmədiyini və türk dillərinə xas **b~m** səşəvəzlənmə hadisəsini nəzərə alaraq “qam” lekseminin qədim türk sözü olduğunu və türklərin şamançılıq inanclarında “önü görən”, “peyğəmbər”, “şaman” və s. mənalarını diqqətə çəkərək sözün Qamilli-Şaman yurdu mənasında olduğunu və -lı şəkilçisinin ada sonrakı əlavə olduğunu qeyd etmişdir (Rzayev F.H. 2019).

Kəngərli rayon ərazisində yerləşən qədim yaşayış məntəqələrindən biri də Yurdçu kəndidir ki, adı kəngərlilərlə bağlıdır. 1900-1924 cü illərin arxiv materiallarına diqqət yetirdikdə, Yurdçu adının Yup-çu yazılış formasına da rast gəlirik. Bu ad kəngərlilərlə bağlı etnooykonimlərdən biridir. V.Qriqoriyev, A.Bağirov və b. tədqiqatçıların Yurdçu oykoniminin Kəngər tayfalarının bir qolu ilə bağlı olduğu fikrini F.Rzayev təsdiq edərək qeyd edir ki, “*Biz mənbələrə istinadən bu izahın doğru olduğuna dair elmi faktlarla qarşılaşırıq*” (Rzayev F.H. 2019). Həmçinin “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində də eyni fikirlə qarşılaşırıq. Burada isə qeyd olunur ki, “oykonim kəngərli tayfasının yurdçu tirəsinin adı ilə bağlıdır” (Azərbaycan toponimləri. II cild, 2007). Bir neçə mənbədəki məlumatların müqayisəsi bir daha təsdiq edir ki, Yurdçu oykonimi Kəngərli türklərinin eyniadlı qolu ilə bağlı etnooykonimdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Kəngərli tayfaları və onların müxtəlif tirələrinin yaşadığı ərazilər Naxçıvanın geniş bir hissəsini əhatə edir. Elə bununla bağlıdır ki, həmin tayfaların izlərinə Babək rayon ərazisində yerləşən yaşayış məntəqələrinin adında da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Didivar - Hazırda Babək rayonunda kənddir. XX əsrdə Şəhur-Dərələyəz qəzasına aid olmuşdur (Пагирев Д.Д., 1913). Mənbələrdə *Didvəng*, *Didavar* variantlarına da rast gəlirik (Пагирев Д.Д., 1913; Шопен И. 1853). K.N.Smironov *Diduvar* və ya *Dedivar* şəklində qeyd edir. Tədqiqatçı sözün mənasını “çoxdanışanlar” kimi izah edir (Смирнов Н. К, 1999).

Q.Qeybullayev və B.Budaqovun fikrincə, toponim qədim fars dilində *dida*–“qala” və *var*–“yer” sözlərindən ibarətdir (Budaqov B. Qeybullayev Q., 2004). Digər bir mənbədə göstərilir ki, *didi* fars dilində “görüş, görüşmə”, *var* isə “yer, yurd, məskən” deməkdir və Didivar “iki çayın görüşdüyü yerdə kənd” mənasında işlənir (Azərbaycan toponimləri. II cild, 2007). Fikrimizcə, tədqiqatçılar kənd adının kəngərli nəsil adı ilə bağlı yaranması ehtimalını nəzərdən qaçırmışlar. Belə ki, K.N.Smironovun da adını çəkdiyi didivarlı tayfaları kəngərli soyundandır, oykonim nəsil adı əsasında adlandırılmışdır.

Xal-xal hazırda Babək rayonunda kənddir. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasına aid edilmişdir (Пагирев Д.Д., 1913). Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində Nuxada Xalxal kəndi və dərəsi (uşelye), Xal-xalçay çayı, Aleksandropol, Sürməli, Novobayazid qəzalarında Xalxalı dağ adları qeyd olunmuşdur (Пагирев Д.Д., 1913). V.Qriqoriyev kəndin digər adının Aşağı Məzrə olduğunu qeyd edir (Григорьев В.В., 1833). K.Smironov kənd adını Xalxalı şəklində qeyd edir (Смирнов Н. К, 1999) və burada kəngərlilərin yaşadığını yazır. Tədqiqatçı Naxçıvan arxivindən əldə edilmiş dəftərə əsasən 28 kəngərli nəslinin adını çəkir və burada kəngərlilərə aid xalxalı nəslinin olduğunu da göstərir (Смирнов Н. К, 1999). Fikrimizcə, toponim kəngərli nəsil adlarından

olan xalxalılarla bağlı yaranmışdır. Kənd adı sonradan Xalxal şəklində işlənmişdir. “Xalxal” Babək rayonu ərazisində, Naxçıvançayın sahilində yerləşən kənd adıdır. Bu adda oykonimlər XIII əsrdə indiki İran, XIX əsrdə Naxçıvan və Gürcüstan ərazilərində qeydə alınmışdır. Xalxal toponiminin tarixi bizim eranın ilk yüzilliklərinə aid edilir. Bu haqda danışan T.Hacıyev yazır ki, qərb qrupu dialektlərimizdə “mal-qara saxlanan daldanacaq”, “koma”, “xırda yaşayış yeri” mənasında işlənən “xalxal” sözü eramızın əvvəllərində hunlar tərəfindən tikilən Xalxal şəhərinin adı ilə bağlıdır. Bu şəhər haqqında məlumata Yaqut əl Həməvi və Həmdullah Qəzvininin əsərlərində də rast gəlirik. Digər bir müəllif M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərinə istinadən yazır: “Bizim eranın I minilliyində alban çarlarının indiki Qazax və Ağstafa zonasında qış iqamətgahları “Xalxal” adlanırdı. Bu söz Azərbaycan dilində sonrakı əsrlərdə də “mal ağılı”, “qışlaq”, “tövlə” mənalarında işlənmiş və bununla əlaqədar olaraq “Xalxal” kimi toponimlər yaranmışdır. Ehtimal ki, hələ V əsrdə mövcud olmuş Xalxal təkcə aran çarlarının qış iqamətgahı yox, ümumiyyətlə, aralıqların qışlağı olmuşdur”. Yuxarıdakı müəlliflərdən fərqli olaraq, M.Vəliyev (Baharlı) xalxalıları dərvişliklə məşğul olub, Səfəvilər dövründə Azərbaycana gələn, köçəri həyat tərzini keçirən, sonralar ölkənin müxtəlif ərazilərində məskunlaşan bir tayfa kimi təqdim edir. Toponimin ilkin yaranışı heyvandarlıqla bağlı olsa da, sonralar məzmununu itirmiş, zaman keçdikcə etnonim və oykonim kimi formalaşmışdır. Belə ki, XIX əsrdə Xalxallı tayfası kəngərlilərin bir qolu kimi Vayxır kəndində qeydə alınıb. Bu tayfaya məxsus ailələr kəndin indiki ərazisindən qışlaq kimi istifadə edib və zaman keçdikcə ərazini daimi yaşayış məntəqəsinə çevirmişlər. Demək, “Xalxal” Kəngərli tayfalarının adı ilə bağlı olan kənd adıdır.

ƏLDƏ EDİLMİŞ NƏTİCƏLƏR

Naxçıvan ərazisi qədim zamanlardan müxtəlif xalqların, tayfaların, qəbilə və nəsilərin yaşayış məskəni olduğu üçün bu xüsusiyyətlər bölgənin toponimlərində də öz təsirini göstərmişdir. Kəngərli və Babək rayon inzibati ərazilərinə daxil olan yaşayış məntəqə adlarının etimoloji nöqtəyindən araşdırılması ilə əldə edilən məlumatlar bir daha həmin ərazilərin qədim türk tayfalarından biri olan kəngərlilərə məxsus olduğunu göstərir. Tarixi proseslər nə qədər məntəqə adlarına müəyyən təsirlər göstərsə də, gördüyümüz kimi adlar tarixdən birdəfəlik silinmir. İşin yekun nəticəsi kimi deyə bilərik ki, Kəngərli və Babək rayonlarındakı Kəngərli tayfasına məxsus olan (etnonim səciyyəli) toponimlər də milli mənşəli adlardır və bu ərazilərin tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir. Bu deyilənlər yuxarıda qeyd etdiyimiz yer adlarının etimoloji təhlili nəticəsində, həmin adların mənşəyinin Türk mənşəli tayfalardan olan kəngərlilərin adı ilə əlaqədar olduğu faktı əsasında bir daha öz təsdiqini tapır.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Kəngərli və Babək rayonlarındakı toponimlər bölgənin qədim türk tayfalarından olan kəngərlilərlə əlaqədardır. Bu fakt, həmin ərazilərdə yaşayan tayfaların adlarının yer adlarında yaşadığını və tarix boyu qorunub saxlandığını sübut edir. Etimoloji təhlillər göstərir ki, bu toponimlər milli-mədəni yaddaşın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Tarixi proseslərin təsirinə baxmayaraq, bu adların silinməməsi onların dərin köklərə malik olduğunu göstərir. Beləliklə, toponimlər ərazinin tarixi və milli kimliyi haqqında əhəmiyyətli məlumatlar verir.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Abbasova A.Y. (2018). Osmanlı qaynaqlarında Naxçıvan və ətrafının onomastikası. Bakı: Elm və təhsil, 160s.
2. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. İki cildə. II cild, (2007). Bakı: Şərq-Qərb, 304s
3. Budaqov B. Qeybullayev Q. (2004). Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta Press, 120 s.
4. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (1997), Bakı: Sabah, 336 s.
5. Rzayev F.H. (2006). Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 242 s.
6. Rzayev F. H. (2013). Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II cild Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 528 s.
7. Rzayev F.H. (2019). Naxçıvan makrotoponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU, 244 s.
8. Григорьев В.В. (1833). Статистическое описание Нахичеванской провинций, Санкт-Петербург: 264 с.

9. Пагирев Д.Д. (1913). Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 530 с.
10. Смирнов Н. К. (1999). Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934 г), Баку: Озан ст, 156.
11. Шопен И. (1852). Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 644 с.

SUMMARY

COMPARATIVE STUDY OF KANGARLI TRIBAL TRACES IN THE ETHNONYMS OF KANGARLI AND BABAK REGIONS

Jamila Maharramova, Rüzgar Jamal

The article talks about the place names of the Kangarli tribe, which has been living in the territory of Nakhchivan since ancient times, and which has preserved the traces of its various branches within its name and brought it to the present day. Based on the researches of various researchers, those ethno-onyms were analyzed from the etymological point of view and brought into consideration of the connection with Kangar people. At the same time, information is provided about the scientific importance of the etymological study of these onomastic units. In the names of the ancient settlements located in Kangarli and Babek regions of Nakhchivan Autonomous Republic, which are among the oldest settlements in Azerbaijan, as well as in the world, connections with the names of Kangarli tribes were investigated. Also, it is one of the issues that are brought to attention from which branches of the Kangar people took the historical basis of the mentioned ethno-onyms. The original version of those game names reflected in the historical sources was compared with the current version. The names of Khincab, Qabilli, Yurdchu and Didivar and Khal-Khal settlements of Kangarli region and Babek region were studied etymologically. The aim of the study is to identify the etymological origin of the oikonyms that preserve the name of the Kengerli tribe and to scientifically substantiate their historical and ethnic roots. Such research can serve as a valuable source for future studies in the fields of toponymy, ethnogenesis, and history.

Key words: Nakhchivan, Kangarli, etymology, ethnonym, oikonym.

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПЛЕМЕННЫХ СЛЕДОВ КАНГАРЛИ В ЭТНОНИМАХ КАНГАРЛИНСКОГО И БАБАКСКОГО РАЙОНОВ

Джамила Магаррамова, Рюзгар Джамал

В статье говорится о топонимах племени Кенгерли, которое с древнейших времен проживало на территории Нахчывана и которое сохранило в своем названии следы своих различных ветвей и довело его до наших дней. На основе исследований различных исследователей эти этнонимы были проанализированы с этимологической точки зрения и учтены связи с кангарским народом. При этом приводятся сведения о научной значимости этимологического изучения этих ономастических единиц. В названиях древних поселений, расположенных в Кенгерлинском и Бабекском районах Нахчыванской Автономной Республики, которые являются одними из древнейших поселений в Азербайджане, а также в мире, исследованы связи с названиями Кенгерлинских племен. Также, одним из вопросов, который обращает внимание, какие ветви кангарского народа взяли историческую основу упомянутых этнонимов. Первоначальный вариант названий игр, отраженный в исторических источниках, сравнивался с нынешней версией. Этимологически изучены названия селений Хинкаб, Габиллы, Юрдчу и Дидивар и Хал-Хал Кангерлинского и Бабекского районов. Целью исследования является выявление этимологического происхождения ойконимов, сохранивших название племени Кенгерли, и научное обоснование их историко-этнических корней. Подобные исследования могут служить ценным источником для будущих работ в области топонимики, этногенеза и истории.

Ключевые слова: Нахчыван, Кенгерлы, этимология, этноним, ойконим.

FİLOLOGİYA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB FEİLLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Qüdsiyyə QƏMBƏROVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun, Aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

*Yazışılan müəllif: qudsiyye@bk.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

06.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

Azərbaycan dili,
düzəltmə feillər,
mürəkkəb feillər,
diaxronik-
dialektoloji,
morfonoloji üsul,
aspekt,
kök-morfem,
şəkilçi-morfem

XÜLASƏ

Azərbaycan dilçiliyində feilin struktur cəhətlərinin tədqiqi zaman-zaman araşdırılmış və müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu, bir tərəfdən feillərin birmənalı şəkildə milli mənşəli olması, feillərin tarix baxımından daha qədimliyi, qrammatik-semantik cəhətdən rəngarəngliyi və digər cəhətlərdən asılı olaraq izah oluna bilər. Feillərin quruluş məsələsi müasir ədəbi dil üzərindən öyrənilməsi üçün bəzən mübahisə doğuracaq fikirlər ortaya çıxır. Bu zaman faktın yeganə sübutu dilin dialekt və şivə materiallarıdır.

İstər tarixi rekonstruksiya, istərsə də etimoloji məsələlərdə əsas yol feillərin kök və şəkilçilərinin morfonoloji aspektdən tədqiq olunmasıdır. Başqa sözlə, feilin quruluşca müəyyən olunması tədqiqat mövzusunə morfonoloji üsulla və diaxronik-dialektoloji tərəfdən yanaşma tələb edir. Çünki doğru nəticələr əldə etməyin yeganə yolu belədir.

Qədim türk yazılı abidələrinin və klassik irsin dil faktlarına əsasən demək olar ki, ən məhsuldar feil düzəldən -la, -lə şəkilçi morfemlərin $-la(n)^2$, $-la(t)^2$, $-la(ş)^2$ kimi inkişafı baş vermiş və sözyaratma prosesində lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, adlardan feil düzəldən morfemlər tarixən sabit qalmış, arxaikləşməmiş, fəal sözyaratma imkanlarını davam etdirmişdir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə morfonoloji yanaşma yeni deyildir. Araşdırmalara əsasən, ən qədim türk dillərinin öyrənilməsindən alınan fikir odur ki, daxili obyektli feillərin tarixi çox qədimdir. Maraqlısı odur ki, bu proses dialekt və şivələrdə fəal olmuş və daha çox qalmışdır.

GİRİŞ

Azərbaycan dilçiliyində feillərin quruluşca növləri həm müasir ədəbi dil, həm tarixi qrammatika, həm də dialektoloji istiqamətdən zaman-zaman araşdırılmışdır. Q.Bağırov, A.Ələkbərov, H.Mirzəyev, S.Cəfərov, M.Adilov, R.Rüstəmov və başqaları feillərin quruluşca növlərinin öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan dilində feillər quruluş etibarilə sadə, düzəltmə, mürəkkəb (tərkibi) olmaqla üç qrupa bölünür. Sadə feillər təkhecalı, iki və çoxhecalı olmaqla qruplaşdırılır. Son illərdə bu sahədə gedən araşdırmalara yeniliklər əlavə olunmuşdur. F.Cəfərov (1988) təkhecalı feillərin Azərbaycan dilində morfonoloji quruluşunda beş tip müəyyən etmişdir: VC (al, iç), CV (de, ye), CVC (qaç, vur), VCC (ört, ürk), CVCC (pört, sanc). Alimin qeyd etdiyi kimi pratürk dövründə V heca tipli feil də olmuşdur. Bu fakt feillərin tarixən ən qədim leksik vahid olmasını sübut edir. Z.Budaqova (1960) feillərin quruluşca növlərinin, xüsusilə, düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində iştirak edən şəkilçiləri onların məhsuldar və qeyri-məhsuldarlıq əlamətinə görə qruplaşdırmış və müxtəlif nitq

hissələrindən düzələn feillərin semantik məsələlərinə də diqqət yetirmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində düzəltmə feillərlə bağlı bəzi problem məsələlər hələ də davam edir. Burada əsas cəhət və meyar müasir Azərbaycan ədəbi dilidir. Bu kimi aktualıq tədris məsələləri cəhətdən mübahisəli görünür. S.Cəfərov və A.Cəfərova (2003) “Feil tədrisinin nəzəri əsasları” adlı metodik vəsaitdə ikiyecealı bu tip feilləri “törəmə sadə feillər” adlandıraraq onların lüğətini verir. Əslində, feillərin quruluşuna görə uyğun termin müəyyən edərkən “sadə” və “törəmə” sözlərinin heç də mahiyyəti ifadə etməməsi meydana çıxır. Sadə feil kök hecalı feil olmalıdır. Dilin tarixi inkişafı iki və çoxhecalı sözləri sadə adlandırmaqda mübahisə yaradır. Çünki hər morfem bir heca kimi başa düşüldüyündən o həm də lüğəvi vahiddir. Belə olduqda iki və çoxhecalı sözlərdə hər heca bir morfemdir. Bi fikir morfemin Azərbaycan dilində ən kiçik mənalı vahid olmasına əsalanır. Müəlliflərin belə feillərdən tərtib etdikləri lüğətə əsasən demək olar ki, həmin sözlərə müasir Azərbaycan ədəbi dili nöqtəyi-nəzərindən yanaşılaraq dildə gedən tarixi proseslər nəzərə alınmamışdır. Məsələn: *ağlamaq, axsamaq, bürümək, çiləmək, dayanmaq, diksinmək* və s. Q.Kazımovun (2018) “Azərbaycan dilində ikiyecealı sadə feillər” kitabında da müasir ədəbi dildə, dilalekt və şivələrimizdə işlənən türkmənşəli ikiyecealı sadə feillərin inkişaf yolu araşdırılmışdır. Əsərdə feildən, adlardan, həmçinin adlardan və feillərdən feil düzəldən şəkilçilərdən bəhs olunaraq bəddii dil nümunələri verilmişdir.

Düzəltmə feillər tarixən müxtəlif nitq hissələrinə aid kök morfemlər üzərinə feil düzəldən şəkilçilərin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Min illərə aid olunan dil nümunələrinə əsasən demək olar ki, düzəltmə feilləri əmələ gətirən leksik morfemlər dəyişməmişdir. Burada bir faktı da unutmamaq olmaz ki, dildə yeni yaranan kök feil məsələsi mübahisəli olduğu kimi düzəltmə feil yaranan leksik şəkilçilər də o qədər mübahisəlidir. Morfologiyada düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində iki üsul göstərilir: 1) adlardan feil düzəltmək; 2) feildən feil düzəltmək.

Düzəltmə feillər Azərbaycan dilinin tarixində adlar adı altında qruplaşan isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və s. üzərinə feil düzəldən leksik şəkilçi morfemlərlə düzəlir. Bu morfemlərin ən məhsuldar olanı **-la, -lə** şəkilçiləridir. Şivələrdə bu şəkilçi morfemin müxtəlif allofonları vardır: *-da/-də, -na/-nə, -za/-zə, -ra/-rə* və s. *Qəddəməx', irəzələməx', manşırmax, lığləmax, həlləməx', ikiləməx', qırqləmax* və s. H.Mirzəzadə (1990) “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında bu şəkilçini bütün dövrlərdə məhsuldar hesab etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Nəsiminin anadilli əsərlərinin dilində də işlənən düzəltmə feillərin çoxunu **-la, -lə** şəkilçili feillər təşkil edir. R.Rüstəmov (1965) Azərbaycan dialekt və şivələrində də **-la, -lə** morfemlərinin çox məhsuldarlığını aydın göstərir. Burada yalnız kök feil morfemlər şivəyə məxsusdur: *qavləmax* (Şəki) – yorğan döşəyə üz çəkmək; *qəddəməx'* (Zəngilan) – doğramaq (ağac); *lix'ləməx'* (Gəncə, Qarakilsə, Şəmkir) – ağzına qədər doldurmaq; *öddəməx'* (Gəncə) – acılamaq və s.

Mahmud Kaşğarının (2006) “Divan”dakı leksik vahidlər arasında da **-la -lə** əsasında formalaşmış düzəltmə feillər çoxdur: *tagla – dağləmax* (IV c. s.496); *kışla – kışləmax* (IV c. 296); *bərklə – saxləmax, həbs etmək* (IV c. 86); *küyələ – güvə silkələmək, təmizləmək* (IV c. 362), *kiritlə – kilidlə* (IV c. 303); *kiçiklə – kiçik saymaq* (IV c. 300) və s.

“Divan”dakı (2006) düzəltmə feillərin kök-morfemlərinə baxdıqca müasir dildə olduğu kimi, morfoloji cəhətdən müxtəlif nitq hissələri əsasında **-la -lə** şəkilçi morfemin əlavəsindən düzəldiyi aydın görünür. M.Kaşğarının (2006) “Divan”ını ərəblər üçün, ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə hazırladığını nəzərə alaraq, lüğətin tərtibində feillərin hərflərinin sayına uyğun olaraq iki hərflilər, üç hərflilər, dörd hərflilər və s. adı altında qruplaşdırmışdır.

-lan -lən məhsuldarlıq keyfiyyətinə görə nisbi üstünlüyə malikdir. Dildə əsasən isim və sifətlərə artırılaraq düzəltmə feillər yaradır: ismə artırılan: *sulanmaq, evlənmək, dillənmək* və s. sifətə artırılan: *istilənmək, acılanmaq, pislənmək* və s. Q.Kazımov (2010) **-lan²** şəkilçisindəki *n* ünsürü barəsindəki qeydində göstərir ki, **-lan²** müstəqil olub, **-la² + -n** morfemindən fərqlənir. Çox maraqlıdır ki, ədəbi dilimizdə **-lan²** düzəltmə morfeminin derivatoloji imkanları **-la² + -n** şəkilçisinə nisbətə çox deyildir. M.Kaşğari (2006) “Divan”da çoxhecalı feillər arasında **-lan -lən** və s. – bu morfemin dördvariantlı forması ilə yaranmış düzəltmə feillər də qeydə alınmışdır: *urağut bəgləndi* – *qadın ərə getdi* (II c. 241) – *Yığac tüpləndi* = *adam zəngin oldu, varlandı* (II c. 243); **-**

Ər iştin tıdhındı = adam işdən qaçındı, caydı (II c. 243); - *İş tüzüldü – İş düzəldi*; - *Yinci tizlindi = inci düzüldü*; (II c. 243).

Dialekt və şivələrdə (2007) isə vəziyyət xeyli fərqli görünür: *qartdamax* (*Başkeçid, Borçalı, Cəbrayıl, Hamamlı, Mingəçevir, Zəngilan*) – *qaşınmaq; məzələnmax'* (*Naxçıvan*) – *zarafat etmək, arrammax* (*Gəncə, Qazax, Şəki, Şuşa*) – *utanmax, həya etmək* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazılı abidələrinin və orta əsr klassik irsin dil nümunələrinə əsasən *-la -lə* feil düzəldən şəkilçi morfemlərinin *-la(n) -lə(n)*; *-la(t), -lə(t)*; *-la(ş) -lə(ş)* kimi inkişafı baş vermiş və sözyaratma prosesində lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Qədim dil faktları üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, adlardan feil düzəldən şəkilçi morfemlər tarixən sabit qalmış, arxaikləşməmiş, əksinə, proses fəal sözyaratma imkanlarına malik olduğunu ortaya qoymuşdur. Azərbaycan dilinin də daxil olduğu qədim türk yazılı abidələrində feillərdən feil düzəldən şəkilçilərin ən məhsuldar olanlarını M.Kaşğari (2006) “Divan”ı əsasında nəzərdən keçirək: *-at, -ət, -it, -ut, -üt, -t – Ol yığac irpətti* (*O, ağac bıcırdı*) (I c. 291); - *Ol tonın oprattı – o, paltarını yıpratdı* (I c. 291); – *Əmləttim – davadərman elədim, dərmanlatdım* (I c. 295) və s.

Beləliklə, “Divan”da (2006) *-at² it⁴ -t* şəkilçi morfemlər əsasında düzəlmiş xeyli feil verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, feillərin məna növ əlamətlərini bildirən belə sözlərin müasir ədəbi dil cəhətdən yalnız kök morfemi tarixən ya fonetik, ya da semantik dəyişməyə məruz qalmışdır: *ağlatdı* – (qovdu, uzaqlaşdırdı): *əsnətti* – (yel əsdirdi), *usnattı* (zənn etdi, bənzətdi) və s. (I c. 295-296).

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türkcədə icbar məzmunlu belə feillərin düzəlməsində *-tur -ğur* morfemləri də iştirak etmişdir: “- *Ol manga söz ayturdu – o mənə söz söylətdi*; - *Ol məni uyğurdu* (*O məni xəbərdar etdi*)” (I c. 297-298).

-sa¹ -sı⁴. Qədim türkcədə semantik cəhətdən istəmək, arzu etmək mənası bildirən feillərin yaranmasında *-sa⁴* şəkilçi morfemi iştirak etmişdir: - *Mən onu öpsədim* (*Mən onu öpmək istədim*; - *Ol ottin otsədi* (*O dəlikdən o yana keçmək istədi*); *icsədi, acsadı, işsədi* və s. (I c.302-303).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Divan”da (2006) *-sa²* morfemi həm adlara, həm də feili kök-morfemlərə qoşularaq *arzusunda olmaq, istəmək* mənalı yeni feillər düzəltməyə kömək etmişdir. Burada morfemin *-za, -sü* variantlarında da eyni semantikanı bildirməsi meydana çıxır: *əksüdi* (əksildi, azaldı) və s. M.Kaşğari (2006) “Divan”da yazır: “*Arzu etmək mənasını verən bu (-sa/-sə) şəkilçisi türklərin “bir şey saydı” demək olan “sadı nənq” sözündən alınmışdır. Sanki istəyən adam o şeyi öz arzuları arasında onu diləmiş, istəmişdir* (I c. 306).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində məhsuldar olmayan bu morfem qədim türkcədə kifayət qədər düzəltmə feil yarada bilmişdir. M.Kaşğari (2006) qeyd etməyi unutmamışdır ki, *-sa* şəkilçi morfemi yerinə *-sı* olduqda sözün (feilin) semantik mənasının dəyişməsi, yəni “*bulunduğu haldan başqa hala keçmə*” mənasını göstərir. Məsələn, “*süçik suvsıdı*” və “*üzüm acıqsıdı*” kimi. Bu, “*şərab sulandı*” və “*üzüm turşudu*” deməkdir (I c. 307).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi şivələrdə dilin qədim dövründə olduğu kimi, ad əsaslı morfemlər üzərinə artırılan *-sı* morfemi hal və vəziyyətin dəyişməsinə bildirən feillər düzəldir: - *Yağ qaxsıyıb*; – *Çörək kifsıyıb*; - *Dalımca nə gəldi ağzına hövsıyır* (danışıqdan) (Neftçala).

R.Rüstəmov (1965) Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil” kitabında *-sı⁴* morfeminin isimə, sifətə, səs təqlidi sözlərə və feilə artırılaraq düzələn feillərə aid şivələrdən nümunələr verir. Bir məsələni xatırlatmaq lazımdır ki, *-sa/-sə* şivələrdəki bəzi sözlərdə *-sı⁴* morfeminin variantı kimi çıxış edərək mənaya xələl gətirmir: *kıfsımək/kıfsəmək; qaxsamag/qaxsıməx; pırsımağ/pırsamag* və s. (Neftçala). Dialekt və şivələrdə elə feillərə rast gəlinir ki, onlar yalnız *-sın* morfemini qəbul edir. Dilimizdə *tamsımaq, umsumaq* və s. kimi feillər olmasa da, *tamsınmaq, umsunmaq, çöpsünmək* və s. (Neftçala) şəklində feillər işlənir. Lakin əks vəziyyət də müşahidə olunur. Məsələn, *axsımağ/axsımağ* olduğu halda, *axsınmaq* sözü yoxdur, yaxud *hövsəmək* sözü olduğuna baxmayaraq, *hövsənmək* feili yoxdur.

-ğar -qar -gər -gir. M.Kaşğarinin (2006) “Divan”ında bu şəkilçi morfemlər vasitəsilə düzələn feili əsaslı feillər xeyli çoxdur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfologiyasında bu morfem = *-ar²* , *-ır⁴* variantında morfoloji norma kimi müəyyən olunmuşdur. Dialekt və şivələrə gəlinə, R.Rüstəmov (1965) bu morfemdən düzələn *qabqar/qabğar/qavqar/qavğar/qavxar* və s. 1)

qablaşdırmaq, yerləşdirmək, yığib bağlamaq, yerbəyer etmək, yığışdırmaq 2)döşəmək 3)boşaltmaq, tökmək mənaları bildirməsini qeyd edərək nümunə verir: - *Tez olun, qavqarın, barxaneyi, qavqarın* (Borçalı). *Qazax, Cəbrayıl, Ağcabədi, Tovuz, Bərdə, Şəmkir şivələrində də eyni mənalar qeydə alınmışdır.* Müəllif eyni morfem əsasında düzəlmiş *sıvıxar/sıfıqar* feilinin Cəncə, Qazax və Cəbrayıl şivələrində “*qabın içindəki mayeni, suyu tamam boşaltmaq*” mənası bildirməsini qeyd edərək nümunə verir: - *Elə sıfıqarıf ki, heş damcı da qalmıyif (Gəncə); - Sənəyi saf sefğarıf (Qazax, Cəbrayıl).*

Fikrimizcə, M.Kaşğarının (2006) “Divan”ındakı qədim morfemlər Azərbaycan dilində işlənməyə və ya az işlənsə də, məsələn, *cızqırmaq (cizgirmək), vızqırmaq, fısqırmaq, hısqırmaq, qışqırmaq* kimi feillərin tərkibində qalmışdır. Düşünürük ki, müasir ədəbi dildəki *qızarmaq – bozarmaq, ağarmaq, göyərmək* feilləri qədim türkcədə hansı bir türk tayfasının dilində isə *bozqarmaq, ağqarmaq, göygəmək* və s. kimi deyilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil məsələsi mübahisəli mövzu kimi aktualdır. Dil tarixinə dair mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, mürəkkəb feil dilin qədim mənbələrində müasir dilə nisbətə az işlənməmişdir. Mürəkkəb feillər müxtəlif və ya eyni nitq hissəsinə aid kök və şəkilçi morfeimdən ibarət sözlərin qrammatik-semantik cəhətdən birləşərək bir lüğəvi məna bildirməsindən əmələ gəlir. Dilimizə dair qədim mənbələrdə mürəkkəb feillər əsasən iki yolla düzəlir: 1) *feil+feil morfemlər*; 2) *adlar+feil morfemlər*. Feil+feil morfem əsasında düzələn mürəkkəb feillərin tərəfləri semantik cəhətdən sinonim və ya antonim olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarının (2006) “Divan”ında az da olsa bu tipli mürəkkəb feillərə rast gəlinir: - *Kəlişdi-barışdı: - Ol manqa kəlişdi-barışdı= o mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, aramızda get-gəl başladı* (II c. 138).Cümlənin müasir dilə çevrilməsində “gedib-gəlmək” kimi anlaşılan mürəkkəb feilin, əslində hər iki tərəfinin mənası antonim hüساب olunur: *kəl(gəlmək) – bar(getmək)*və s. Təsədüfi deyildir ki, müasir ədəbi dildə “var-gəl etmək” şəklində sabitləşmiş bu qədim feilin kök morfemləri öz mənalarını saxlamışdır. Yəni qədim türkcədəki məna “gəliş-gediş” (etmək) qarşılıq növ mənalı mürəkkəb feildə mühafizə olunmuşdur. Müasir anlamda feilin qarışıqlıq növünün “ş” ünsürü və ya “-ış” morfemi mənasında formalaşması məlumdur. M.Kaşğari (2006) bu məsələni “Divan”ın oxucusuna və ya türkcəni öyrənən ərəblərə aydınlaşdıraraq göstərir ki, ““ş” hərfi bir sıra mənalar daşıyır. Birincisi: *işdə yardımlaşma, köməkləşmə mənası; ikincisi:...yarış mənası – Ol məninq birlə çalışdı (güləşdi); üçüncüsü: bu təqdirdə yarışda, oyunda, qumarda, atışda girov mənası yaranır: - Oynadım altınlaşu – atı girov qoyaraq oyun oynadım; dördüncü: feilin saydığım bu mənalarından heç birində deyil, yalnız öz mənasında gəlməsidir: - Ol anıq birdə kərişdi – O onunla çəkişdi*” (II c. 141-142).

Adlar+feil kök morfemlər şəklində formalaşan mürəkkəb feillər qədim türkcədə *kıl(qıl), bol(ol), et, -tur* kimi köməkçi feil morfemlərin iştirakı ilə düzəlmişdir. M.Kaşğari (2006) “Divan”ında – *Ol məni a kıldı – O məni çaşdırdı* (I c. 113) kimi izah olunan mürəkkəb feilin həm də “təəccüblənmək”, “heyretə salmaq” mənası da vardır (IV c. 14). Verilən feillərin daxili mənasında insanın qeyd olunan hal və vəziyyətlərdə öz cizgisinin ifadəsi əsas yer tutur. A - ağzın heyret, təəccüb və heyranlıqdan aldığı vəziyyəti ifadə edir. Düşünürük ki, A! nida-morfeminin verdiyi informasiyanın feilə çevrilməsi üçün bütün köməkçi morfemlərdən istifadə edə bilərik: *a k’ıldı, a boldı, a etdi, a turdı* və s. Dilin sonrakı dövrlərinə aid heç bir mənbədə təsadüf olunmayan bu mürəkkəb feilin əsas kök morfemi (a) ilə öz fonosemantik xüsusiyyətini “a” səsi ilə başlayan və onunla semantik bağlılığı olan müxtəlif morfemlərdə açıq büruzə verir: *anmaq, -anlamaq, aymaq/ayıtmaq(demək), ağız açmaq (danışmaq)* və s. Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə morfonoloji yanaşma mövzu baxımdan yeni deyildir. Dilçilikdə daxili obyektli feillər və ya mürəkkəb sintaktik təkrarlar kimi adlandırılan *sap saplamaq, ot otlamaq, iş işləmək* və s. kimi feillərin quruluş məsələsi də müzakirə mövzudur. Çünki kök morfem+eyni kök+feil düzəldən leksik şəkilçi morfem quruluşu bu feilləri struktur cəhətdən birləşdirir. V.İ.Aslanov (1960) belə feilləri “daxili obyektli feillər” adlandıraraq göstərir ki, termin “*orta əsrlərdə ərəb dilçilik ədəbiyyatında və ərəb dilçiliyi təsiri altında yazılmış əsərlərdə daxili obyekt “absolyut obyekt” adlandırılır.* Araşdırmalara görə, türk dillərinin və ən qədim dillərin dil faktlarının öyrənilməsindən gələn fikir belədir ki, daxili obyektli feillərin tarixi çox qədimdir. M.Adilov (2011) bu birləşmələri

üzvlənməyən söz birləşmələrinin bir növü hesab edərək onları “daxili üzvlü feili təkrarlar”, “daxili obyektli feillər” adlanan mürəkkəb tərkiblər adlandırır. Terminoloji cəhətdən necə adlandırılmasından asılı olmayaraq quruluşca mürəkkəb olan bu feillər eyni kök morfemdən törəməsi baxımdan maraq doğurur. Düşünürük ki, dildə yeni söz – isim yaratmaq daimi bir proses olduğu kimi, feil yaratmaq da eynilə aktual problemdir. Qeyd edək ki, bu hal daha çox canlı danışiq və şivələr üçün xarakterik göstəricidir. Məsələn, *dən dənləmək, gəliş gəlmək, yeriş yerimək, iç içləmək* və s. Məlum olduğu kimi, bu feillərin birinci tərəfini islah etməklə məzmun və mənə dəyişmir, düzəltmə feil şəklində lüğəvi mənə tam mənada anlaşılar. Onda belə bir sual yaranır: bu şəkildə feil yaratmanın səbəbi nədir? Düşünürük ki, səbəblərə dair subyektiv mülahizələr müxtəlif ola bilər: üslubi effekt yaratmaq məqsədi ilə; təkrarın hərəkətlə bilavasitə bağlılığını ifadə etmək məqsədi ilə, ən sadə, primitiv feil yaratmaq üçün, sözə poetik çalar vermək üçün və s. Bütün bu gümanlara yeni əlavələr də etmək mümkündür. Fikrimizcə, dildə iş, hal-vəziyyət və əmək prosesində istifadə olunan əşya və ya vasitələrə qeyd olunan şəkildə yanaşıldıqda, sadəcə, yeni forma yaranacaqdır: *süpürgə süpürmək, suvaq süvəmaq, od odlamaq, tikiş tikmək, düyün düyünnəmək* və s. Təsədüfi deyildir ki, daxili obyektli feillər barədə ilk dəfə elmi araşdırma aparan Zərifə Əliyeva (1957) bu feillərin ən çox danışiq və xalq poetik dili üçün xarakterik olduğundan bəhs etmişdir. Digər türk dillərində və bəzi dünya dillərində rast gəlinən eyni kök morfemdən düzələn belə sözlər mürəkkəb feillərin ən ilkin variantı kimi qəbul oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ad əsaslı morfemlərdən düzələn əksər feillərin kök morfemi, yaxud *kök+leksik şəkilçi morfem* modeli bu fikri sübut etməyə imkan verir: *diş dişləmək; suvaq suvəmaq, yaş yaşamaq, qoşqu qoşmaq, çiz çizzamaq, xətt xətləmək* və s. Mürəkkəb sintaktik təkrarlar Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında ən sadə və maraqlı üsul kimi əhəmiyyətlidir. Hətta bəzi nidalar əsasında bu tipli yeni feillər yaratmaq mümkündür: *hay haylamaq, hoy hoylamaq, qıy qıylamaq* və s. Hətta, dilimizdə bu yolla düzələn mürəkkəb feillərin ellipsisə məruz qalması hesabına yaranmış bəzi hidronimləri – *Qarqar (çay), Gilgil (çay), Mormor şalələsi, Tərtər çayı* və s. misal gətirmək olar. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (2007) bu şəkildə rast gəlinən mürəkkəb feillərin müasir ədəbi dildə qarşılığı olsa da, qədim forma qorunub saxlanmışdır: *sallax sallamax* – 1. saya salmaq, saymaq (*Qazax, Laçın*) – *Deyəsən, yekəlmisən, adama sallox sallamırsan*. 2. tamah salmaq (*Qazax*) – *Elə pis adamdı kın, hər şeyə sallox sallır (s.418); sibil sibillətməx* (*Balakən, Zaqatala*); 1. künc daşı; 2. künc qoydurmaq. – *Usdalara sibil sibillətdirdim (Zaqatala) (s.435); tutma tutmax (Kürdəmir)* – *şoraba qoymaq*: - *Badımcın tutmasını kürdəmirililər kimi tutma tutan tappazsan (Kürdəmir) (s.510); tutması tutmax* – *ürəyi keçmək (Meğri)* – *Tutması tutanda özün bilmir (s.510); yapba yapbax* – *təzək hazırlamaq (Cəbrayıl, Hamamlı, Kəlbəcər, Kürdəmir, Qarakilsə, Qazax)* – *Dünən xeyli yapba yapbışam (Qazax) (s.541); tafdaxınan tafdalamax* – *kərəntinin ağzını itiləyən alətlə itiləmək (Daşkəsən)* – *Tafdaxınan kərəntiyi tafdıyırax (s.477); - töycü töyx'məx* (*Bərdə*) – *məsləhət vermək; məsləhətləşmək, tədbir görmək; - Qolxozçular töyçü töx'dülər, kəndə su gətirdilər (s.516); - vurğun vurmax (Qarakilsə, Mingəçevir)* – *qəfildən tutan ürəkkeçmə, - Uşağı vurğun vuruf (Mingəçevir) (s.535)* və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində mürəkkəb feillərin yaranma yolları xeyli zəngindir. Dilin inkişafı nəticəsində bu mənada xüsusi morfoloj-semantik standartlar müyyən olunmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” da - *Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxı gəldi (KDQ)*; Nəsiminin dilində -*a² +gör, -a² +gəl, -a² +qal*; - *Nəfsini tayıya gör, ey müttəqi*; - *Yerdən çıxı gəldi dabətül-ərz (N.)*; Ş.İ.Xətəinin dilində - *Ondan dəxi səndən ötrü gəldim, Gördüm üzünü baxa qaldım (X)*; Füzulinin dilində - *Bir ləhzə onu təhəyyür aldı, heyrət gözü baxa qaldı (F)* və s.. Zaman ötdükcə bu formanın ədəbi dildə mövqeyi arxaikləşmiş, lakin tarixi özündə yaşadan şivələrdə öz izini qoymuşdur. Məsələn, *dona qalmaq* gözlənilməz hadisə qarşısında təəccüblənmək, heyrətlənmək, *məəttəl qalmaq* - donub qalmaq (Quba), *yığla, oturmaq* - ağlaya-ağlaya oturmaq və s. Azərbaycan dilində düzəltmə və mürəkkəb feillərin yaranma yolları bu dilin təkamül yolunun real göstəricisidir. Araşdırma nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

Düzəltmə feillərin ən qədim morfemi kimi adlardan feil düzəldən -*la², -la(n)², -la(ş)²* şəkilçi morfemlərin qədim və müasir dildəki məhsuldarlığı barədəki fikirlər öz aktuallığını saxlayır.

- Eləcə də, feildən feil düzəldən –at², -it⁴; -sa², -sı⁴ və s. morfemlər də tarixən məhsuldarlıq keyfiyyətini daha çox dialekt və şivələrdə qoruyur.
- Mürəkkəb feillərin yaranmasında iki üsul – a)feil+feil morfemlər b)adlar+feil morfemlər əsas yol olaraq dəyişmir.
- Bununla belə, kök morfem+eyni kök+feil düzəldən leksik şəkilçi morfem quruluşlu ən qədim sintaktik-morfoloji üsul qədim daxili obyektli mürəkkəb feillər kimi özünü dialekt və şivələrdə daha çox büruzə verir.
- Dildə eyni kök morfemin təkrarının qədim derivatoloji imkanları bəzi onomastik nümunələrdə aşkara çıxır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Əsərləri. II c., “Elm və təhsil”, Bakı, 2011
2. Aslanov V. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. Dilçilik məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960, s. 155.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007
4. Budaqova Z. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960
5. Cəfərov S. Cəfərova A. Feil tədrisinin nəzəri əsasları. Metodik vəsait. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2003
6. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. “Maarif”, Bakı, 1988
7. Əliyeva Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, VIII c., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1957
8. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. I c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
9. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. II c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
10. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. III c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
11. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. IV c., (İNDEKS), Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
12. Kazımov Q. Azərbaycan dilində ikihecalı sadə feillər. “Avropa” nəşriyyatı. Bakı, 2018
13. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. “Elm və təhsil”, Bakı, 2010
14. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990
15. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1965

ABSTRACT

DIACHRONIC-DIALECTOLOGICAL ASPECTS OF DERIVED AND COMPOUND VERBS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Qudsiyyə Gambarova

Leading Researcher at the Nasimi Institute of Linguistics of ANAS,
PhD in Philology, Associate Professor

In Azerbaijani linguistics, the study of the structural aspects of verbs has been investigated and discussed over time. This can be explained by several factors, including the unequivocally national origin of verbs, their historical antiquity, and their grammatical-semantic diversity. Since the structure of verbs is studied based on the modern literary language, it sometimes leads to controversial interpretations. In such cases, the only reliable evidence is found in dialectal and vernacular material.

Whether it is a matter of historical reconstruction or etymology, the main approach involves the examination of verb roots and affixes from a morphonological perspective. In other words, determining the structure of verbs requires a morphonological method and a diachronic-dialectological approach to the research topic. This is the only reliable way to obtain accurate results. Based on the linguistic facts of ancient Turkic written monuments and classical heritage, it can be stated that the most productive verb-forming suffix morphemes -la, -lə have developed into forms such as -la(n)², -la(t)², -la(ş)², enriching the vocabulary through word formation processes. Research has shown that the morphemes derived from nouns to form verbs have historically remained stable, have not become archaic, and have continued their active word-forming functions. A morphonological approach to the issue of compound verbs in the Azerbaijani language is not new. According to studies, one of the conclusions drawn from the examination of the most ancient

Turkic languages is that transitive verbs with internal objects have a very ancient history. Interestingly, this process has been more actively preserved and retained in dialects and vernaculars.

Keywords: Azerbaijani language, derived verbs, compound verbs, diachronic-dialectological, morphonological method, aspect, root morpheme, suffix morpheme

АННОТАЦИЯ

ДИАХРОНО-ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕРИВАЦИИ И СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Кудсия Гамбарова

Ведущий научный сотрудник Института лингвистики имени Н. Насими АНАС,
доктор философии по филологии, доцент

В азербайджанской лингвистике структурные свойства глагола неоднократно становились предметом исследований и дискуссий. Это объясняется, с одной стороны, национальным происхождением глаголов, их исторической древностью, грамматико-семантическим разнообразием и прочими факторами. Поскольку вопросы построения глаголов изучаются преимущественно на материале современного литературного языка, иногда возникают спорные трактовки. В таких случаях единственным достоверным доказательством служат данные диалектов и говоров.

Как в исторической реконструкции, так и в этимологических исследованиях основной путь — изучение корней и аффиксов глаголов с морфонологической позиции. Иными словами, установление структуры глагола как исследовательского объекта требует морфонологического метода и диахроно-диалектологического подхода. Именно лишь такой путь обеспечивает получение корректных выводов. На основе языковых фактов древнетюркских письменных памятников и классического наследия можно утверждать, что наиболее продуктивные форманты глаголов — суффиксы *-la*, *-lə* — со временем развились в формы *-la(n)²*, *-la(t)²*, *-la(ş)²*, тем самым обогатив лексическую систему языка в процессе словообразования. Исследования показывают, что суффиксы, образующие глаголы от имён, исторически сохраняли стабильность, не стали архаизмами и продолжали функционировать как активные словообразовательные средства. Морфонологический подход к изучению сложных глаголов в азербайджанском языке не является новым. На основе изучения древнейших тюркских языков делается вывод, что история глаголов с внутренним объектом восходит к глубокой древности. Интересно отметить, что этот процесс особенно активно проявляется и сохраняется в диалектах и говорах.

Ключевые слова: азербайджанский язык, производные глаголы, сложные глаголы, диахроно-диалектологический подход, морфонологический метод, аспект, корневая морфема, словообразовательный суффикс

NİTQ İNKİŞAFININ LİŖQVİSTİK ƏSASLARI

Günay ŞİRƏLİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: shiraligunay@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
11.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Azərbaycan dili,
nitq inkişafı,
lüğət üzrə iş,
cümlənin təhlili,
şifahi və yazılı nitq.

XÜLASƏ

İbtidai siniflərdə tədris edilən əsas fənlərdən biri də məhz Azərbaycan dili fənnidir. Azərbaycan dili fənninin qarşısında çox böyük və çoxcəhətli vəzifələr dayanır. Bu fənnin əsas məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaq və bununla da şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdir. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməli, bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər tətbiq edilməlidir. Bilirik ki, dil daim təkmilləşən və inkişaf edən bir hadisədir. Dilinin tədrisində şagirdlər dilə yiyələnir və nitq prosesində bundan istifadə edirlər. Düzgün nitqə yiyələnmənin yolu dilə necə yiyələnməkdən asılıdır. Ona görə də Azərbaycan dilində əsas məqsəd şagirdlərin düzgün, rəbitəli nitqə yiyələnmələrini təmin etməkdir. Bu gün şagird zəngin lüğət ehtiyatına malik deyilsə, qrammatik və semantik cəhətdən sözlərin təbiətinə bələd deyilsə, sözləri cümlədə yeri yerində işlədə bilmirsə fikrin düzgün ifadəsinə də malik olmayacaqdır. Qeyd edək ki, şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi kor təbii proses olmayıb lüğət üzrə işin düzgün təşkilindən asılıdır. Dilin əsas leksik vahidi məhz sözdür. Bu baxımdan da, sözün leksik, qrammatik, fonetik xüsusiyyətlərini, semantik valentliyini, cümlə daxilində leksik-qrammatik münasibətini bilməli və cümlə axilində düzgün istifadəsinə nail olunmalıdır. Bəzən şagird nitqində diqqət çəkən məqamlardan biri onların cümlədə söz sırasını pozması hallarıdır. Cümlədə sözlərin sırasını dilimizə müvafiq şəkildə gözləyə bilməsi şagird üçün çox əhəmiyyətlidir, əks halda o, fikrini mü sahibinə düzgün çatdıra bilməz. Bu araşdırmamızda şagird nitqinin inkişafı diqqətdə saxlanılmış, mühüm fikirlər təqdim edilmişdir.

GİRİŞ

Bildiyimiz kimi, şagird şəxsiyyətini səciyyələndirən müxtəlif cəhətlər var. Bu cəhətlər arasında birincisi yerdə onun nitqi dayanır. Hər bir insan müəyyən bilik və bacarıqlara sahibdir. İnsanın sahib olduğu bilik, bacarıq səviyyəsi, mədəniyyəti onun nitqində təzahür edir. Bu mənada, şagirdlərin nitqinin inkişafı ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Nitqi formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək, şagirdlərə savadlı və düzgün danışmağı öyrətmək bu gün zamanın tələbi kimi çıxış edir.

Bu gün təhsil sahəsində yeni islahatlar həyata keçirilir, təhsilin məzmunu yenilənir, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ibtidai təhsilin də qarşısına mühüm vəzifələr qoyur. İbtidai siniflərdə tədris edilən əsas fənlərdən biri də məhz Azərbaycan dili fənnidir. Azərbaycan dili fənninin qarşısında çox böyük və çoxcəhətli vəzifələr dayanır. Doğrudur, fənnin başlıca məqsədi “ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir” (Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumları, 2008).

Hələ Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 2001-ci ildə "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında verdiyi fərmanda da Azərbaycan dilinin tədrisi məsələsinə diqqət çəkilmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili aparıcı fəndir və bu fənnin əsas prinsipləri var. Əsas prinsiplərdən biri kimi şagirdlərdə ibtidai siniflərdən başlayaraq şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Belə mühüm bir vəzifənin yerinə yetirilməsində isə əsas yük məhz müəllimlərin üzərinə düşür. Y. Kərimov çox gözəl qeyd edirdi ki: "Müəllim Azərbaycan dili dərslərini o zaman səmərəli təşkil edə bilər ki, öyrədəcəyi dil bölməsinin qarşısında qoyulan məqsədi dəqiq müəyyənləşdirə, nəzəri və praktik materiallar arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edə bilsin" Kərimov Y, 2003).

Demək ki, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməli, bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər tətbiq edilməlidir.

Azərbaycan dili dərslərində ibtidai sinf şagirdlərinin nitqinin inkişafı təlim prosesində reallaşdırılan aşağıdakı fikirlərə əsaslanır:

Linqvistik (söz, nitq, nitqin növləri, intonasiya, nitqdə orazlılıq yaradan vasitələr).

Psixoloji (ibtidai sinf şagirdlərinin dil vasitələrini dərk etmə prosesi).

Didaktik (ana dili dərslərində nitq inkişafı üzrə işlərin təşkili yolları).

Onu da qeyd etmək ki, nitqin elmi əsasın dil, nəzəri dilçilik təşkil edir. Eyni zamanda, Müasir Azərbaycan dilinin nəzəri bazası, dilə dair fundamental elmi tədqiqatlar da dilin elmi səviyyədə öyrənilməsi üçün əsas bazalardan hesab edilir. Bu bazalar əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, əbədi dil normaları haqqında müəyyən məlumatlar əldə edilir. Azərbaycan dili elə bir fəndir ki, dili yüksək səviyyədə öyrənməklə nitq inkişafı üzrə aparılan işlərdə uğur qazanmaq mümkündür.

Qeyd etdik ki, dil daim inkişaf edən, təkmilləşən bir hadisədir. Azərbaycan dilinin tədrisində şagirdlər dilə yiyələnir və nitq prosesində bundan istifadə edirlər. Düzgün nitqə yiyələnmənin yolu dilə necə yiyələnməkdən asılıdır. Ona görə də Azərbaycan dilində zəngin lüğət ehtiyatına malik olmadan, qrammatik və semantik cəhətdən sözlərin təbiətinə bələd olmadan, sözləri cümlədə yeri yerində işlətməyi, rəhbərli nitqə daxil etməyi bacarmadan fikrin düzgün ifadəsi heç də mümkün deyildir. cümlədə yeri yerində işlətməyi və rəhbərli mətnə daxil etməyi bacarmadan fikrin olduğu kimi ifadəsi mümkün deyildir. Əgər ki, zəngin lüğət ehtiyatına malik deyilsənsə, sözlərin qrammatik və semantik cəhətdən təbiətinə bələd deyilsənsə, demək gözəl nitqə malik deyilsən.

F. de Sössür dil ilə nitqin qarşılıqlı vəhdətdə olduğunu bildirməklə bərabər. qeyd edirdi ki, onlardan biri digəri üçün şərt hesab edilməlidir. Tarixən nitq faktlarının həmişə dili qabaqladığı da qeyd edilir. Sössür çox haqlı olaraq dilin kollektivin malı, ictimai hadisə olduğunu, cəmiyyətdən kənarda olmadığını, onun strukturunda məcburi işarələrin olduğunu da qeyd edirdi. O bildirirdi ki, nitq insanların bir-biri ilə ünsiyyəti prosesində fərdi şəkildə meydana çıxan ayrıca aktdır.

Qeyd edildiyi kimi, nitq və təfəkkür bir-biri ilə bağlıdır. Təfəkkür öz ifadəsini nitqdə tapır. Nitq yoxdursa, demək təfəkkürün inkişafından bəhs etmək də düzgün deyildir. Bu mənada, şagird təfəkkürünün inkişafı üçün onun füzgün nitqə yiyələnməsi əsas şərtlərdən biri hesab edilməlidir. Bunun üçün şagird zəruri sözlər, ifadələr tapmalı, onları ifadə edəcəyi fikrin məzmununa uyğun cümlələrdə işlətməyi bacarmalıdır. Burada başlıca məqsəd düzgün nitqin nümayişidir. Çünki işlədilən hər bir dil materialı fikrin ifadə forması kimi təzahür edir. Biz nitq deyəndə təkcə yazılı və şifahi nitqi deyil, geniş mənada daxili nitqi, yəni dil vasitələrinin köməyi ilə baş verən təfəkkür prosesini də nəzərə almalıyıq.

A.A.Kitayev daxili nitq prosesində də nitqin hərəkəti və eşitmə analizatorları arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu qeyd edir. Bu isə o deməkdir ki, daxili nitq yalnız kənardan müşahidə edən üçün səslənmir. A.A.Kitayev onu da qeyd edir ki, fikirləşənin özü üçün "daxili" səslənmə qalır. Hərəkət analizatorlar tamamilə ləngidikdə belə, yenədə o, həmin sözləri eşidə bilər.

Nitq elə bir prosesdir ki, sözlərin sərrast düzümündən yaranan möcüzəli söz, sehrli ifadələr toplusudur. Nitqin zənginliyinin başlıca mənbəyi isə canlı xalq danışığı dili, xalq deyimləridir.

Bunlarsız nitqi təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki xalq danışığı dili nitqə xüsusi bir ahəngdarlıq, saflıq gətirir, fikrin estetik gücünü daha da artırmış olur. Xalq danışığı dilində olan söz və ifadələrin sehiri ondan ibarətdir ki, bu sözlər qulaqda gərginlik yaratmır, eşitmə analizatorlarına qeyri-rəsmi çalar gətirən impulsalar vermir.

L.V. Şerba yazırdı ki, danışığı nitqi xalq dili əsasında qurulur. Bu dillə fikrin obrazlı ifadəsində hər cür fonetik ixtisaslar, gözlənilməz forma yaradıcılığı, vərdiş edilməmiş söz yaradıcılığı, ilk baxışda əcaib görünən sözlərdən istifadə edilməsi, nəhayət, sintaktik formaların hər cür pozulması baş verir. Demək ki, ibtidai sinif şagirdlərinin nitqinin özünəməxsus stilistik xüsusiyyətləri vardır. Ana dili təlimin mühüm vəzifələrindən biri şagirdlərdə fikrini düzgün ifadə etməyə maraq oyatmaqdan ibarət olmalıdır.

Dilə həssaslığın tərbiyə edilməsi əslində şagirdlərdə müəyyən motiv, sinifdə xüsusi situasiyalar yaranmasına səbəb olur. Bəzi müəlliflərə görə, şifahi nitqin iki inkişaf yolu var. Bu fikri Rubinşteyn belə əsaslandırır:

- a) Fiziki və mənəvi inkişaf ilə müəyyənləşən stixiyalı yol;
- b) Fiziki və mənəvi inkişafdan ayrılmayan, ictimai mühitin köməyi ilə şüurlu, məqsədyönlü yol.

Bildiyimiz kimi, şifahi nitqin başlıca cəhəti fikrin yığcamlığı, cümlələrin yarımçıqlığıdır. Onu da qeyd etmək ki, nitq inkişafı dilçiliyin tətbiqi bölməsi olmaqla düzgün danışmaq məsələlərinə əhatə edir. Nitq inkişafına dair yazılmış əsərlərdə, adətən nitqin düzgünlüyü məsələləri mərkəzi yerlərdən birini tutur. Nitqin düzgünlüyündən isə o zaman danışmaq olar ki, o, dil normalarını pozmasın, bu normalardan düzgün istifadə edilsin.

Dil normalarına isə daxildir:

fonetik norma;

leksik norma;

qrammatik norma.

Psixoloq A.A. Lyublinskaya yazır: "dil ümumdür, nitq isə dildən fərqli ifadə prosesidir. Ona görə də nitq dildən kasıb, həm də ondan zəngindir. İnsan öz ünsiyyət təcrübəsində, adətən, doğma dilin zənginliyini təşkil edən lüğətin və müxtəlif qrammatik quruluşun yalnız kiçik bir hissəsindən istifadə edir.

Bununla yanaşı, nitq dildən zəngindir, insan hər hansı şey haqqında danışmaqda ona və müsahibinə öz münasibətini bildirir. Onun nitqi intonasiya ifadəliliyinə malik olur, ritmi, sürəti, xarakteri dəyişir. adam istədiyi sözün mənasını daha çox şey deyər bilər, lakin adamın öz fikrini başqasına kifayət qədər dəqiq və incəliklə verə bilməsi, ona təsir etməsi, düzgün başa düşməsi üçün o, ana dilinə gözəl yiyələnmişdir" (Kərimov Y, 2013).

Demək ki, şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək, onların gözəl nitqə sahib olmalarının mərkəzində ana dilini bilmək, söz və ifadələri seçəndə əziyyət çəkməmək dayanır. Bunu yolu isə lüğət üzrə işin düzgün təşkilindən keçir. Dilin əsas keksik vahidi söz hesab edildiyi üçün sözlərin düzgün seçilməsi, nitq prosesində onlardan düzgün istifadə edilməsi mütləq şərtlərdən biridir. Bu baxımdan da, şagirdlər sözün leksik, qrammatik, fonetik xüsusiyyətlərini, semantik valentliyini, cümlə daxilində leksik-qrammatik münasibətini bilməli və cümlə axilində düzgün istifadəsinə nail olunmalıdır.

Lüğət işinin metodikasının əsas istiqamətləri aşağıdakılar hesab olunur:

- şagirdlərin lüğət ehtiyatının yeni sözlərlə və artıq məlum olan sözlərin mənalı ilə zənginləşdirilməsi,
- lüğətin aydınlaşdırılması,
- lüğətin aktivləşdirilməsi,
- qeyri-ədəbi sözlərin ləğv edilməsi,
- ifadələr və cümlələr üzərində işin qurulması (Xəlilov V, 2007).

Müəllim tədris prosesində bunları nəzərə almalı lüğət üzrə işi düzgün həyata keçirməlidir.

Söz hər zaman şagirdin idrak obyektini olmaqla bir tərəfdən leksik, digər tərəfdən qrammatik mənaya malikdir. Sözün leksik mənası dedikdə onun əşya və hadisələri ifadə etmək qabiliyyəti,

sözün maddi mənası obyektiv varlığın müxtəlif hadisələri ilə münasibəti nəzərdə tutulur. Qrammatik məna isə hər cür konkretlikdən məhrim olan ümumiləşmiş mənadır (Cəfərova N, 2018).

Demək ki, şagirdlərin ibtidai siniflərdən lüğət üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmələri olduqca vacibdir. Oxu, praktik işlər, ətrafdakılarla ünsiyyətə girmək şagirdlərin lüğət ehtiyatını həm yeni sözlərlə, həm də terminlərlə zənginləşdirir. Bu da onların nitqinə həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə müsbət təsir etmiş olur.

Lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün öyrədilən yeni səs və hərflərə dair verilmiş sözlər, həmin hərflərin işləndiyini əks etdirən şəkillərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Şəkillərin rolu ondan ibarətdir ki, şagirdlər sözün mənasını şəkillər əsasında daha tez başa düşmüş olurlar.

Demək, nitq inkişafının əsas meyarı söz üzərində işdir. Söz üzərində iş düzgün təşkil edilməzsə, şagirdlərin lüğəti zənginləşdirilməzsə bu zaman onların nə nitqi, nə də təfəkkürü inkişaf edə bilməyəcəkdir.

Buna görə də lüğət üzrə iş prosesində sözlər seçilərkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

sözün çoxmənalılığı;

omonim, sinonim, antonim olması;

sözün həqiqi və məcazi mənası;

sözün çoxişləkliyi;

sözün morfoloji quruluşu;

sözün izahı və təhlil etmə imkanları;

sözün orfoqrafik cəhəti;

sözün milli və ya alınma olması;

sözün termin olub-olmaması (Cəfərova N, 2018).

Şagirdlərin nitqinin inkişafı üzrə işi düzgün təşkil etmək üçün ilk növbədə müəllim dilin qrammatikasını mükəmməl bilməli, dilçilik elminin nailiyyətlərinə, ədəbi dil normalarına istinad etməlidir. Bütün bunlar isə şagird nitqinin inkişafında öz bəhrəsini vermiş olacaqdır.

B.H.Qolovinin fikrincə, .. nitq ola bilər ki, tam düzgün olsun, başqa sözlə, dil normalarını pozmasın, lakin asan şeyi başa düşməyə imkan verməsin. Ola bilər ki, məntiqi cəhətdən qeyri-dəqiq və ziddiyyətli, lakin düzgün olsun. Ola bilər ki, nitq düzgün, lakin müəyyən hallarda tamamilə yersiz olsun".

Düzgün, gözəl nitqə yiyələnmənin yolu ədəbi dilin normalarına necə yiyələnməkdən də çox asılıdır. Ədəbi dilin normalarını bilmədən düzgün nitqə yiyələnmək qeyri mümkündür. Ona görə də ədəbi dilin normalarının mənimsənilməsindən o zaman danışmaq olar ki, şagirdlər bu normalardan düzgün istifadə edə bilsinlər.

Ədəbi dilin normaları dedikdə, bura daxildir :

fonetik norma

orfoepik norma

orfoqrafik norma

leksik norma

morfoloji norma

sintaktik norma

semantik norma və s. normalar.

Bütün bu normalar şagirdlərə mənimsədilməli, onlar nitqlərində bu normalara əməl etməlidirlər. Fonetik norma dedikdə, səslərin düzgün tələffüzü nəzərdə tutulur. Söz daxilində sözlərin düzgün tələffüzü nitqi şərtləndirən əsas əlamətlərdən biridir.

Bu baxımdan, ibtidai sinif şagirdlərinə fonetik normaları mənimsətmək lazımdır ki, onlar sözdə səslərin düzgün tələffüzünü, onların bir-birindən fərqləndiyinin dərk edə bilsinlər. Fonetik normanı şagirdlərə mənimsətmədən sözlərin düzgün tələffüzünə nail ola bilmək mümkün deyildir. Yalnız fonetik normanı mənimsəyən şagirdlər səsləri düzgün tələffüz edir və sələri fərqləndirə bilirlər.

Leksik norma hər kəsdən sözün mənasına bələd olmağı, onu düzgün , yerində işlətməyi tələb edir. Söz yerində işlənmirsə, demək, fikir düzgün ifadə olunmur. Bu da nitq mədəniyyətinin tələblərini ödəmir. Ədəbi dildə loru, vulqar sözlərin işlənməsi yol verilməzdir.

Orfoepik tələffüz - şifahi nitqin düzgünlüyü, optimallığı, şüurluluğu, ifadəliliyi, ədəbi tələffüzün-orfoepiya və intonasiyanın gözlənilməsi, kitab tələffüzünə yol verilməməsi deməkdir.

Müəllim dərs prosesində bütün bunlara diqqət yetirməli, şagirdlərin nitqinə nəzarəti gücləndirməlidir. İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitq vərdişlərinə düzgün yiyələnmələri sonrakı təhsil illərində onların dadına çatacaqdır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, şagirdlərin ibtidai siniflərdən lüğət üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmələri labüddür. Şagirdlərin istər oxu prosesində, istər ünsiyyətdə lüğət ehtiyatına yeni sözlər daxil olur və zaman-zaman onlar bu sözlərin mənalərini də dərk edərək nitqlərinə daxil etmiş olurlar.

İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi zamanı şagird nitqinin inkişafı sanki yeni bir mərhələyə daxil olmuş olur. Morfologiya nitq hissələrinin cümlənin təşkilində iştirakını və fikrin ifadə olunmasında şəkilçi morfemlərin funksiyasının zəruriliyini əsaslandırır. Cümlədə işlənən hər bir söz bu və ya digər nitq hissəsinə aiddir. Sintaksis qrammatikanın tərkib hissəsi olmaqla, şagirdlərin nitq inkişafı baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Demək, sintaksis də düzgün nitqin əsas amili kimi çıxış edir. Cümlənin qrammatik quruluşu, intonasiya -əsassən səsin qalxması və enməsi, melodika, diksiya, tembr, fasilə, səsin gücü və tempi ilə birbaşa əlaqədardır. Ona görə də şagirdlərə ifadəli oxumağı və danışmağı öyrətmək lazımdır ki, düzgün nitqə yiyələnmə bilsinlər. Bunun üçün şagirdlər cümlənin tərkibi, baş və ikinci dərəcəli üzvlər haqqında biliklərə yiyələnməli, nitq prosesində bunlardan düzgün istifadəni həyata keçirməlidirlər. Yalnız bu kimi biliklərə yiyələnməklə şagirdlər düzgün cümlə qurmağı və fikirlərini ifadə etməyi bacarmış olurlar. Onu da qeyd edək ki, cümlənin qurulmasında söz sırası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, şagirdlərə bunlar haqqında da müfəssəl məlumatlar verilməlidir.

Bəzən şagird nitqində diqqət çəkən məqamlardan biri onların cümlədə söz sırasını pozması hallarıdır. Cümlədə sözlərin sırasını dilimizə müvafiq şəkildə gözləyə bilməsi şagird üçün çox əhəmiyyətlidir, əks halda o, fikrini müsahibinə düzgün çatdırma bilməz. Bu baxımdan da, cümlənin təhlili və tərkibi haqqında da məlumatlara yiyələnməklə şagirdlər düzgün nitqə yiyələnmiş olacaqlar.

Hər bir cümlənin özünəməxsus növü və məzmunu da olur ki, şagirdlər bunlar haqqında əvvəlcədən düşünməli, düzgün nitq nümayiş etdirməlidirlər. Şagird cümlənin növünü və məzmununu əvvəlcədən düşünməyi bacarmalıdır. Belə olduqda şagird rabitəli nitq qurmağı bacarır, cümlələr arasında məna əlaqəsi yaratmağı, onları bir məna ətrafında birləşdirməyi, inşa, esse yazmağı öyrənirlər. Bu zaman şagird haqqında danışacağı və ya inşa, esse yazacağı əşyanı və ya hadisəni aydın təsəvvür etməli, fikrən onu hissələrinə ayırmalı, ardıcılığını müəyyənləşdirməli və öz fikrini dil cəhətdən düzgün ifadə etməyi bacarmalıdır.

Dil öz ifadəsini nitqdə tapır. Dilə yiyələnmədən nitqə sahib olmaq mümkün deyildir. Ona görə də çalışmaq lazımdır ki, tədris prosesində şagirdlər dilimizin qrammatikasına mükəmməl yiyələnmə bilsinlər.

Nitqin əsasında söz dayanır. Nitq geniş bir sahəni əhatə edir. Professor N. Abdullayevin də qeyd etdiyi kimi: "Bura mədəni nitqi şərtləndirən əsas amillər, nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları, nitq mədəniyyəti və danışq etikası, mədəni nitqin ictimai və sosial iqtisadi inkişafındakı rolu, nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin yolları, üsulları və digər məsələlər daxildir" (Abdullayev N, 2013).

Demək ki, nitq dedikdə, dil ahidi olan sözələ işləmək bacarığının formalaşdırılması başa düşülür ki, bütün bunları da dərs prosesində müəllim şagirdlərinə aşılmalı olur.

Bütün bunlar isə o deməkdir ki, sözün mahiyyətini, onun leksik-semantik xüsusiyyətlərini dəqiq başa düşmədən tədris zamanı şagirdlərin nirqə yiyələnmələrini elmi-metodiki əsasda qurmaq heç də mümkün deyildir.

NƏTİCƏ

Demək ki, ibtidai siniflərdə tədris edilən fənnlər arasında Azərbaycan dili birinci yerdə dayanır və bu fənnin əsas hədəflərindən biri şagirdlərdə nitqi inkişaf etdirmək, onların mükəmməl nitqə yiyələnmələrini təmin etməkdir. İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə iş aparılarkən qeyd etdik ki, müxtəlif üsullardan istifadə etmək daha çox səmərə verə bilər. Təbii ki, hər bir üsul öz növbəsində şagirdlərdə nitqin inkişafına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə.(2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları/N.Ə Abdullayev.- Bakı:Elm və təhsil,- s.8
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumları(I-IV siniflər)/-Bakı: Mütərcim,- 2008.- s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təşəvvüsləndirilməsi haqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı// -Bakı: Azərbaycan müəllimi,- 1-7 iyul 2001.
4. Cəfərova N. B.(2018). Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Dərslik. bakı: ADPU,- 234 s.
5. Kərimov Y. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir,- 539 s.
6. Kərimov Y. (2013).İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Səda,- 552 s.
7. Xəlilov V.(2007). İbtidai siniflərdə inkişafetdirici texnologiyalardan istifadənin başlıca prinsipləri. Bakı: Mütərcim,- 103 s.

SUMMARY

LINGUISTIC FOUNDATIONS OF SPEECH DEVELOPMENT

One of the main subjects taught in primary schools is the Azerbaijani language. The Azerbaijani language subject in front of very big and multifaceted The main goal of this subject is to formalize general speech and language skills and thereby ensure that students acquire a culture of speech. In Azerbaijani language lessons students speech development important importance acquisition should do in this direction certain events application We know that language is constantly evolving and is a developing phenomenon. In the teaching of the language students language is mastered and speech using it in the process They do. Correct speech The way to master language how depends on mastery. That's why also Azerbaijan in the language main purpose students' correct, coherent speech their acquisition provide Today the student rich dictionary if it does not have the reserve, grammatical and semantically your words to nature country if not , the words in the right place in the sentence work if he doesn't know how to express his thoughts correctly will not have either. Note Let's make the students The development of speech was not a blind natural process . dictionary depends on the correct organization of work on . The main lexical unit of the language is the word. In this regard, the lexical, grammatical , phonetic properties of the word , semantic valence , sentence structure lexical -grammatical within attitude should know and sentence must be achieved in its proper use . Sometimes student in his speech attention pulling One of the points is that they break the word order in the sentence are cases . In the sentence the order of words in our language relevant in the way to wait to know too much for a student important , opposite In that case , he/she will be able to convey his/her thoughts correctly to the interviewer. cannot . In this study, student Focus on speech development preserved , important thoughts presentation has been done .

Key words: Azerbaijani language, speech development, vocabulary work on, sentence analysis, oral and written speech

РЕЗЮМЕ

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ

Одним из основных предметов, преподаваемых в начальной школе, является азербайджанский язык. Предмет Азербайджанский язык перед очень большой и многогранный основная цель этого предмета – формализовать общие речевые и языковые навыки и тем самым обеспечить усвоение учащимися культуры речи . На уроках азербайджанского языка студенты развитие речи важный важность приобретение следует сделать в этом направлении определенный события приложение Мы знаем, что язык постоянно развивается и это развивающееся явление . В преподавании языка студенты язык освоен и речь используя его в процессе Они делают . Правильная речь. Путь к овладению языком как зависит от мастерства . Вот почему также Азербайджан на языке основной цель правильные, последовательные ответы студентов речь их приобретение предоставлять Сегодня студент богатый словарь если у него нет резерва, грамматического и семантически слов к природе страна если нет, то слова в нужном месте в предложении работа если он не умеет правильно выражать свои мысли не будет ни того, ни другого . Примечание. Давайте сделаем так, чтобы студенты Развитие речи не было слепым естественным процессом . словарь От правильной организации работы зависит ... Основная лексическая единица языка – слово. В связи с этим важны лексические, грамматические, фонетические свойства слова, семантическая валентность, структура предложения лексико -грамматический внутри отношение должен знать и предложение должно быть достигнуто при правильном использовании.

Иногда студент в своей речи внимание тянуть одним из недостатков является то, что они нарушают порядок слов в предложении являются падежами. В предложении порядок слов в нашем языке соответствующий на пути ждать знать слишком много для студента важно, напротив в этом случае он/она сможет правильно донести свои мысли до интервьюер не может. В этом исследовании, студент Упор на развитие речи сохранившийся, важный мысли презентация было сделано.

Ключевые слова : Азербайджанский язык, развитие речи, словарный запас работа над предложением анализ, устная и письменная речь

KONTEKST ANLAYIŞININ PRAQMATİK TƏHLİLİNƏ DAİR

Elnarə PUTAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: putayeva.elnara@adu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

12.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

kontekst,
praqmatika,
lingvistik,
qeyri-lingvistik,
deyim,
məzmun

XÜLASƏ

Məlumdur ki, insanlar müxtəlif ictimai davranışlarını şifahi və ya yazılı formada həyata keçirə bilirlər. Nitq prosesi qayda və prinsiplər əsasında reallaşır və bu qayda və prinsipləri nəzərdən keçirdikdə, praqmatik istifadə şərtləri gündəmə gəlir. Praqmatika dilin kontekstdən asılı şəkildə öyrənilməsini və dilin kontekstdə nəzərdə tutulan şərtləri ödəyərək necə təzahür etməsini araşdırmağın vacib olduğunu iddia edir. Bu baxımdan məqalədə kontekst və praqmatika arasındakı bağlılıq təhlil olunur və araşdırılır. Ümumilikdə, bu sahədə aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, kontekst statik deyil, məna yaratma proseslərinin fəal iştirakçısıdır. Tədqiqatçılar lingvistik, koqnitiv, sosial-mədəni və situativ parametrlərə malik olan kontekstin çoxqatlı təbiətə sahib olduğunu xüsusi olaraq vurğulamışlar. Kontekstin bu cür qavranılması və tətbiq edilməsi mədəniyyətlərarası ünsiyyət, xarici dillərin tədrisi və süni intellekt kimi sahələr üçün əhəmiyyətli təsirə malik ola bilər. Tədqiqatlar davam etdikcə kontekst və praqmatika arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təhlili insanlararası ünsiyyətin mürəkkəbliklərini açmağa xidmət edə bilər. Əldə olunmuş bu nəticələrdən xarici dilin tədrisi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və təbii dil emalı kimi sahələrdə istifadə oluna bilər.

GİRİŞ

Praqmatikanın mərkəzində dilin kontekstdə necə istifadə olunduğunu araşdırmaq dayanır. “Kontekst praqmatikanın əsas tərkibi konsepsiyasıdır, çünki kontekstsiz praqmatika sadəcə mövcud ola bilməz”. (Poznan, 2004: 45) Kontekst anlayışı semantik araşdırmalara əlavə olunduqdan sonra praqmatika müstəqil bir tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. Prosesin daha da əhəmiyyətli tərəfi ondan ibarətdir ki, kontekst praqmatikanın koqnitiv və psixoloji qolları arasındakı əlaqəni təmin edir. Bu məqalədə də kontekstin dəyişən formaları və koqnitiv dilçilik aspektindən əldə etdiyi yeni funksiyaları araşdırılmışdır. Deyilənlərdən belə məlum olur ki, kontekst dinamik bir anlayış olaraq praqmatik tədqiqatlar üçün impuls rolunu oynayır.

Praqmatikanın uzun müddət lingvistik tədqiqatlarda maraq doğuran bir mövzu olmasına səbəb onun dil strukturu, danışanın niyyəti və kontekstual təsir arasındakı interfeysdən birbaşa asılı olması faktı hesab oluna bilər. K. Bax və R. Harniş kimi tədqiqatçılar iddia edirdilər ki, deyimlərin qavranılması hərfi mənadan kənara çıxaraq kommunikativ niyyətin tanınması fonunda mümkün ola bilər (Bach & Harnish, 1979). Onlar dinləyicinin danışanın ifadə etdiyi mənanı qavraması prosesində kontekstin kritik rolunu xüsusi olaraq vurğulamışlar.

MÜZAKİRƏ

Kontekst anlayışını izah etmək üçün iki vacib kateqoriya var. Birincisi, kontekst konkret situasiyalardan əldə edilmiş və situasiya iştirakçılarına müəyyən təsir göstərə biləcək bəzi amillərin

toplusu kimi qəbul edilə bilər. İkincisi, kontekst situasiya iştirakçılarına artıq əvvəlcədən məlum olan fon bilikləri kimi də nəzərdən keçirilə bilər.

Müərrəd mənada kontekstin təhlilini aparmış M.Həlidey və R. Həsən üç əsas sahə anlayışını təqdim etmişdir: 1) mətnə danışanın əhatə etdiyi bütün fəaliyyətin və hadisələrin baş verdiyi məkan ifadə edən sahə; 2) səslənən ifadələrin janrını və növünü ifadə edən sahə; 3) müvafiq sosial münasibətlərin növlərini və həmsöhbətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni ifadə edən vasitə. (Halliday & Hasan 1976: 22). Qeyd edilən fikirlərlə razılaşan J. Mey (Mey 2001: 13-42) iddia edir ki, kontekstə dair tam dolğun məlumat əldə etdikdən sonra dinləyici qarşı tərəfin hansı linqvistik forma və vahiddən istifadə etdiyini daha rahat şəkildə təxmin edə bilər. Linqvistik formanın seçilməsi ilə bağlı J. Harmerin qeydlərinə nəzər saldıqda belə məlum olur ki, (Harmer 2007: 78) rəsmi və ya qeyri-rəsmi mövzudan və tondan asılı olaraq fikri ifadə edəcək sözlərin seçimi birbaşa kontekstdən asılı şəkildə həyata keçirilir.

D. Nunan (Nunan 1993: 117-118) öz araşdırmalarında iki növ kontekstdən bəhs edir: linqvistik və təcrübi. Burada linqvistik kontekst mətndəki söz və cümlələri, təcrübi kontekst isə mətnin mövcud olduğu real dünyanı əhatə edir. Bir çox funksional dilçilər iddia edirlər ki, kontekst və səslənən fikrin ifadə etdiyi məqsəd diskursun qaydalarını idarə etməyə qadirdir. J. Riçard qeyd edir ki, kontekst sözlər, ifadələr və mənanı şərh etməyə kömək edən mətn ətrafında formalaşır. Kontekst linqvistik formalarda təqdim olunan daha böyük sosial vəziyyətləri ifadə edə bilər (Richard & Schmidt 2002).

Van Dijk (Van 2008: 191-192) konteksti iki əsas xüsusiyyətlə xarakterizə olunan nitq prosesi kimi şərh edir. 1) dinamik kontekst. Kontekst hadisələrinin gedişatını, real hadisələri, həmsöhbətlərin hiss və duyğularını zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlayır. Beləliklə, bu tip kontekst öz daxilində ilkin, aralıq və son vəziyyətə keçə bilər. 2) Əlaqə və qavrama. Danışan və dinləyən tərəflər prosesin faktiki iştirakçısı olduğundan, onların ifadə etdiyi fikirlərin obyektə bəlli olmalıdır. Fərqli proses iştirakçılarının yerinə yetirdiyi funksiyaların müxtəlifliyini nəzərə alaraq kontekstdəki eyni formaların bir-birindən fərqlənə biləcəyini qeyd etmək olar. Məsələn, J. Harmer (Harmer, 2007: 79) ingilis dilinin müxtəlif variantlarını bu prosesə nümunə kimi aşağıdakı şəkildə şərh edir: İngiltərənin cənubunda *"It is really warm in here"* deyildiyi halda, şimalında *"It is right warm in here"* ifadəsinin işlədilməsini daha düzgün hesab edilir. Amerikalılar *"warm"* sözünü /r/ səsi ilə tələffüz etdiyi halda, ingilislərdə bu söz /r/ səsi olmadan tələffüz edə bilərlər.

M.A.Hallidey görə, mətn nəzəriyyəsindən əvvəl kontekst nəzəriyyəsi mövcud olmuşdur. Antropoloq B.Malinovski şifahi ünsiyyət mühitini və diskursun təzahür etdiyi ümumi situasiyanı təsvir etmək məqsədilə "vəziyyətin konteksti" terminini istifadə etmişdir. B.Malinovski həm də "mədəniyyət konteksti" anlayışını da tez-tez istifadə etmişdir. Buna əsas səbəb olaraq mətnlərin arxasında gizlənən mədəni fonun sözlərin mənasını anlamaqda və qavramaqda xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alması faktını göstərə bilər (Wolf, 1989: 259).

İngilis dilçisi S. Firz B.Malinovskinin bu nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək onu "dildən istifadənin xüsusi hallarda təfsirini vermək" məqsədi ilə genişləndirmişdir (Halliday, 1985: 6). S. Firz ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin bir hissəsi kimi mətnlərin tədqiq edilməsi üçün istifadə edilə biləcək ümumi bir metod tapmaq istəyirdi.

Daha sonra C.Lyuis yeni mətnlərin və ya biliklərin keçmiş mətnlərlə və ya biliklərlə əlaqəli ola bilməsi faktını nəzərə almalı olduğumuzu iddia edərək konteksti təsvir etmək üçün "yuxarıda qeyd olunanlar" anlayışından istifadə etməyə başladı.

M.A.Hallidey faktiki ünsiyyətin davamlılığına xüsusi diqqət ayırmaqla yanaşı, vəziyyət kontekstinin əhatə edə biləcəyi çərçivəni qurmağı təklif edirdi. O, bu çərçivəyə üç əsas məqamı daxil edirdi: sahə, vasitə və tərz.

Sahə baş verənləri əhatə edir və bu prosesdə baş verən sosial fəaliyyətin təbiəti ön plana çıxır. Vasitə iştirakçılara işarə edərək onların statuslarına və rollarına diqqət yetirmiş olur. Tərz isə dilin hansı rolunu oynamasına diqqət yetirərək iştirakçıların dildən nə "gözlədiklərini" ortaya çıxarmış olur (Halliday, 1985: 9-11).

J. Mey hesab edirdi ki, kontekst statik deyil, dinamik bir hadisədir; ona görə də ünsiyyət prosesində konteksti əhatə edən amillərin davamlı inkişafı izlənilə bilər. O, həmçinin "dünyanı ifadə etmək" ideyasını təqdim edərək qeyd edirdi ki, "başqa bir insanın sözlərini başa düşmək və dünyaya çatdırmaq üçün onun kontekstində iştirak etmək lazımdır" (Poznan, 2004: 49).

C.Lyons konteksti bilik nöqtəyi-nəzərindən anlamağa çalışmışdır. O, kontekst qura bilən biliyin altı parametrini müəyyənləşdirmişdir. C.Lyonsa görə, hər bir iştirakçı nitq aktında oynadığı roldan və statusundan xəbərdar olmalıdır; hər bir tərəf nitq aktının vaxtını və yerini bilməlidir; iştirakçılar nitq aktının formallıq dərəcəsinin fərqi ilə olaraq müvafiq kommunikativ mühiti seçə bilməlidir; iştirakçılar öz dillərini nitq aktına uyğunlaşdırmağı və konkret vəziyyətdə istifadə olunan vahidləri düzgün müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır; iştirakçılar dilin əhatə dairəsinin əhəmiyyətini başa düşməlidir (Jiangli, 2021).

K. Levinson konteksti iştirakçıların şəxsiyyəti, rolu, yeri və biliklərə dair fərziyyələri özündə ehtiva edən ifadə kontekstinin əsas parametrləri ilə məhdudlaşdırmışdır. V.Dijk "yeni kontekst modelləri" yaradaraq kontekst iştirakçılarının ünsiyyət prosesinin hər bir hissəsinə uyğun gələn bilikləri modelləşdirməli olduğunu vurğulamışdır (Van Dijk, 2008: 7).

Kontekstin təsirindən danışdığımız zaman üç əsas faktı qeyd etmək yerinə düşər. Birincisi, kontekstdə artıq mövcud olan fərziyyələrlə birlikdə deduktiv proses vasitəsilə məntiqi olaraq bir və ya bir neçə yeni fərziyyə ifadə edilə bilər. Bu şəkildə köhnə və yeni məlumatlar birləşərək yeni məlumatlar yaradır. İkincisi, yeni fərziyyə bir və ya bir neçə köhnə fərziyyənin kontekstdən silinməsinə səbəb ola bilər. Üçüncüsü, yeni fərziyyə kontekstdə bir və ya bir neçə köhnə fərziyyəni gücləndirə və ya zəiflədə bilər. Kontekst dəyişkən olduğu üçün uyğunluq faktorunun nəzərə alınması kontekstin qurulması üçün baza rolunu oynaya bilər (Jiangli 2021).

Praqmatika ilə əlaqəsi baxımından kontekstin funksiyası əsasən onun mənanın ifadə və təfsirinə təsirindən ibarətdir. Kontekst mənanın dekodlanması prosesində iştirak etdiyi üçün onun funksiyasını ən azı üç aspektdən təhlil etmək olar:

Birincisi, o, ünsiyyətin məqsəd və niyyətinə uyğun olaraq ifadə ediləcək məzmunu qərar verə bilər. İkincisi, nitq aktının üslubunu mühitə uyğun olacaq şəkildə müəyyən edə bilər. Üçüncüsü, təqdim olunan vəziyyətə uyğun olaraq rəhbər formasının necəliyini təyin edə bilər.

Dinləyicinin necə qəbul etməsi baxımından kontekstin funksiyalarına aşağıdakı üç aspekti daxil etmək olar: Birincisi, istinadı təyin etməyə kömək edir. İkincisi, praqmatik qeyri-müəyyənlikdən qaçmaq üçün müxtəlif vasitələr təklif edə bilər. Üçüncüsü, semantik zənginlik nəticəsində dinləyici informasiya boşluğunu doldura bilər (Jiangli, 2021).

Praqmatik nöqtəyi-nəzərdən konteksti bir çox növə ayırmaq mümkündür. L.Song iddia edir ki, konteksti linqvistik və ekstralingvistik (situasiya, sosial və mədəni) kontekst tipinə ayıra bilərik (Song, 2011). Beləliklə, həm linqvistik, həm də qeyri-linqvistik konteksti danışanın və dinləyənin kommunikasiya aktına cəlb olunduğu şərtlər vasitəsilə başa düşmək mümkündür. Kontekstin bu aspektdən yaranmış növlərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

Situasiya kontekstində təkcə müəyyən vaxt çərçivəsində səslənmiş fikirlər deyil, həm də həmsöhbətlərin bütün çıxışlarının mədəni və tarixi xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Situasiya kontekstinə linqvistik və qeyri-linqvistik amillər öz təsirini göstərə bilər. Linqvistik amillərə bir-birini izləyən cümlələrin dil elementləri və vahidləri daxil edilə bilər. Bunun əksinə olaraq, qeyri-linqvistik amillərə göz təması, jestlər və mimikalar, baş və bədən hərəkətləri və onların kombinasiyada işlədilməsi daxil edilir.

Sosial və mədəni kontekstə müəyyən bir mədəniyyətdə cəmiyyətin üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranan situasiyalar aid edilə bilər. Bu o deməkdir ki, cəmiyyət üzvləri arasında yaşanan münasibətləri cəmiyyətdən kənarda araşdırmaq mümkün deyil.

Sosioloji kontekst insanın sosial nərdivandakı mövqeyini müəyyən edən kontekst kimi qəbul edilir. Bu fakt onu göstərir ki, sosial kontekst cəmiyyətdəki güc əlaqəsindən və fərqliliyindən meydana çıxmaqdadır.

N. Dəş kontekstləri 4 növə bölmüşdür: 1) yerli, 2) cümləvi, 3) məzmun 4) global (Dash, 2008):

Yerli kontekst deyimdən əvvəlki və ya sonrakı cümlədəki ifadənin ən yaxın mühitini əhatə edir. Yerli kontekstin bu tərfi linqvistik kontekstin tərfi ilə üst-üstə düşür. Əvvəlki və sonrakı cümlələr arasındakı uyğunluq sintaktik əlaqəyə əsaslanır və burada hər bir üzv digər üzvlərlə semantik-sintaktik əlaqəyə girərək mənə əldə etmiş olur (Moyer, 1996).

Cümləvi kontekst açar sözün ilk dəfə işləndiyi cümləni əhatə edir. Açır sözün cümlədəki digər sözlərlə açıq və ya gizli sintaktik əlaqəsinin olub olmadığını müəyyənləşdirmək üçün sintaktik məlumata ehtiyac duyulur. Bu kontekst parçalanmış sözlər, idiomatik ifadələr və sabit söz birləşmələrin tərkib hissələrinin bir-birindən uzaqda istifadə olunduğu hallarda meydana çıxır. Burada ən vacib vəzifə ayrı-ayrılıqda işlənmiş və açar sözün xüsusi semantik əlaqədə olduğu həmin iki sözü müəyyən etməkdən ibarətdir.

Məzmun konteksti müzakirə olunan mövzuya istinad edir və mətn parçasının məzmununa köklənir. Çox vaxt açar sözün hətta etimoloji mənasının mövzudan çox asılı olduğu aşkar edilir. Fərqli kontekstdə eyni mövzu müxtəlif şəkildə qavranıla bilər.

Qlobal kontekst. Sözlər həm başqa sözlərlə, həm də onların ekstralingvistik kontekstləri ilə bir-birinə bağlanmış şəkildə istifadə olunur (Moyer, 1996). Eyni fikri sözlərin mənalari haqqında da söyləmək mümkündür. Açır sözün mənası təkcə yuxarıda sadələdiyimiz hər üç kontekstdən deyil, həm də dil istifadəçilərinin həyata keçirdikləri nitq aktını əhatə edən ekstralingvistik reallıqdan da asılı olur. Məsələn, feillər subyekt, obyekt, yer və vaxt kimi məfhumları birləşdirən və nitqdə əlaqələndirən vahid kimi çıxış edir (Fillmore 1977: 82).

Buna görə də, qlobal kontekst bizə kimin dediyini, nə dediyini, kimə dediyini, nə vaxt, harada, niyə və necə deyildiyini qavramağa əsas verir. Buna görə də, qlobal kontekst sözləri qavramağa və açar sözün başqa mənə fərqiə malik olub-olmadığını anlamağa yol açan əvəzsiz məlumat mənbəyidir.

Kontekst və praqmatika bir-biri ilə qarşılıqlı təsirə malik iki anlayış kimi qəbul edilə bilər. Kontekst dildən praqmatik istifadənin necə həyata keçirildiyini üzə çıxarmaqla yanaşı, dinamik bir mühit olaraq həmsöhbətlərə qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan verir. Eləcə də, kontekst istifadəçilərin nitqi necə yaratmasını və buna təsir edən amilləri anlamağa kömək edir. Başqa sözlə desək, kontekstlə praqmatikanın əlaqəsinə növ və cins kateqoriyası arasındakı əlaqə ilə eyniləşdirmək olar.

Kontekst və praqmatika arasındakı əlaqə kompüter dilçiliyinə, xüsusilə də təbii dil emalı sistemlərinin inkişaf prosesinə tətbiq edilmişdir. D. Curafski və C. Martin praqmatik nüansları şərh etmək üçün və təbii dil emalı modellərinin öyrədilməsində konteksti anlamağın əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamışlar. Onlar iddia edirlər ki, praqmatik nəzəriyyələrin kompüter dilçiliyinə inteqrasiyası maşınların gizli mənalari emal etmək qabiliyyətini artırır, insan və maşın ünsiyyəti arasında körpü rolunu oynaya bilər (Jurafsky & Martin, 2023).

NƏTİCƏLƏR

Müzakirə və təhlil əsasında bir sıra nəticələr çıxarmaq olar.

1. Kontekst nitqin daxilində və xaricində yerləşdirilmiş istənilən məlumatdır. Sözügedən ifadənin içərisinə daxil edilmiş kontekst intralingvistik (dildaxili) kontekst, nitqdən kənarda yerləşən kontekst isə ekstralingvistik (dildənkənar) kontekst adlanır.
2. Kontekstlərin təhlilinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, kontekst deyimlə ahəngdar olduqda praqmatik mənanın dərk edilməsi asanlaşır. Deyim ilə ahəngdar olan kontekstlərə ümumi, sosial, mədəni, qlobal, situativ, aktual, sosioloji kontekstləri aid edə bilərik.
3. Kontekstlər praqmatik mənanın təfsirində mühüm rola malikdir. Kontekstlərdən istifadə etməklə şərh edilən praqmatik mənə deyimlərlə uzlaşmalıdır. Bununla belə, bəzi ifadələr onların praqmatik mənalari şərh etmək üçün müxtəlif növ biliklər tələb edir. Bəzən danışanla dinləyən eyni fon biliklərinə malik olmadığından bir-birini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər.
4. Bu tədqiqatın sonunda belə bir nəticəyə gəlirik ki, kontekst praqmatik şərhə mühüm və dinamik rol oynayır və real ünsiyyətdə mənanın necə əldə olunmasına dərindən təsir edir. Nəticələrdən o da bəlli olur ki, danışan və dinləyicilər mənanı düzgün şərh etmək üçün həm

açıq lingvistik işarələrə, həm də ortaq bilik, sosial rollar və ətraf mühit siqnalları kimi gizli kontekstual amillərə üz tutmalı olurlar. Bu işarələr olmadıqda və ya səhv şərh olunduqda anlaşılmazlıqlar baş verə bilər və ünsiyyətdə məna yaratmanın aktiv xarakteri öz əhəmiyyətini itirə bilər.

Bundan əlavə, tədqiqatlar onu da vurğulayır ki, kontekst sadəcə passiv fon deyil, ünsiyyətin formalaşmasında fəal iştirakçı kimi də “çıxış edə bilər”. Mədəni normalar, koqnitiv emal və situasiya amilləri birlikdə insanlararası ünsiyyətin mürəkkəbliyini nümayiş etdirərək qarşılıqlı təsir göstərir. Əldə olunmuş bu nəticələrdən xarici dilin tədrisi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və təbii dil emalı kimi sahələrdə istifadə oluna bilər. Kontekstin çoxşaxəli rolunu vurğulamaqla, bu tədqiqat pragmatik nəzəriyyənin daha dərinədən dərk edilməsinə töhfə verir və gündəlik qarşılıqlı ünsiyyətdə təkmilləşmələrin aparılmasına praktiki tövsiyələr verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bach, K., & Harnish, R. M. (1979). *Linguistic communication and speech acts*. MIT Press.
2. Dash, N. S. (2008). Context and Contextual Word Meaning. *SKSE Journal of Theoretical Linguistic*, 21–31.
3. Dijk, T. A. Van. (2009). Context Theory and the Foundation of Pragmatics. *Nihongoyouron Gak- kai*, 10: 1–13.
4. Fillmore, C. J. (1997). *Lectures on deixis*. CSLI Publications.
5. Halliday, M.A.K. & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
6. Harmer, J. (2007). *How to Teach English*, Edinburgh: Pearson Education Limited.
7. Huang, Y. (2014). *Pragmatics*. Oxford University Press.
8. Jiangli, Su. (2021). Context and Pragmatics. In: *Education Quarterly Reviews*, Vol.4, No.4, 392-396. DOI: 10.31014/aior.1993.04.04.401
9. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2023). *Speech and language processing* (3rd ed.). Pearson.
10. Mey, J. L. (2001). *Pragmatics: an Introduction*. Massachusetts: Blackwell Publishers Limited.
11. Moyer, Melissa G. (1996) Pragmatics, the state of the art: a talk with Jef Verschueren. *Links & Letters*, 12-140.
12. Nunan, D. (1993). *Introducing Discourse Analysis* London: The Penguin Group.
13. Poznan, Roman Kopytko. (2004) What is wrong with modern accounts of context in linguistics. *Views*, Sept, 45-60.
14. Richard, J.C. dan R. Schmidt. (2002) *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, (3rd edition). London: Pearson Education Limited.
15. Song, L. (2010). The Role of Context in Discourse Analysis. *Journal of Language Teaching and Research*, 1 (6): 876-879. <https://doi.org/10.4304/jltr.1.6.876-879>
16. Van Dijk, Tenu A. (2008) Context Theory and the Foundation of Pragmatics. 10, 1- 13.
17. Verhagen, A. (1977). *Context, Meaning, and Interpretation in a Practical Approach to Linguistics*. Sage.
18. Wolf, G. (1989). Malinowski's Context of Situation. *Language and Communication*, Vol. 9, No.4, 259- 267.

ON THE PRAGMATIC ANALYSIS OF THE CONCEPT OF CONTEXT

Elnara Putayeva

Azerbaijan University of Languages, Bakı, Azerbaijan

It is known that people can carry out various social behaviors orally or in writing. The speech process is carried out on the basis of rules and principles, and considering these rules and principles, pragmatic usage conditions come to the fore. Pragmatics claims that it is important to study the context-dependent learning of language and how language manifests itself by satisfying the conditions stipulated in the context. In this regard, the article analyzes and explores the relationship between context and pragmatics. In general, the analysis of research conducted in this field shows that context is not static, but is an active participant in the processes of meaning creation. Researchers have specifically emphasized the multilayered nature of context, which has linguistic, cognitive, socio-cultural and situational parameters. Such perception and application of context can have significant implications for fields such as intercultural communication, foreign language teaching and artificial intelligence. As research continues, the analysis of the interaction between context and pragmatics can serve to unravel the complexities of interpersonal communication. These results can be used in areas such as foreign language teaching, intercultural communication, and natural language processing.

Keywords: context, pragmatics, linguistic, non-linguistic, utterance, content

О ПРАГМАТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ПОНЯТИЯ КОНТЕКСТА

Эльнара Путаева

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

Известно, что люди могут осуществлять различные формы социального поведения устно и письменно. Речевой процесс осуществляется на основе правил и принципов, и с учётом этих правил и принципов на первый план выходят прагматические условия использования. Прагматика утверждает важность изучения контекстно-зависимого изучения языка и того, как язык проявляет себя, удовлетворяя условиям, заданным контекстом. В этой связи в статье анализируется и исследуется взаимосвязь контекста и прагматики. В целом, анализ исследований, проведённых в этой области, показывает, что контекст не статичен, а является активным участником процессов создания смысла. Исследователи особо подчеркивают многослойную природу контекста, который обладает лингвистическими, когнитивными, социокультурными и ситуативными параметрами. Такое восприятие и применение контекста может иметь значительные последствия для таких областей, как межкультурная коммуникация, преподавание иностранных языков и искусственный интеллект. По мере продолжения исследований анализ взаимодействия контекста и прагматики может способствовать пониманию сложностей межличностного общения. Эти результаты могут быть использованы в таких областях, как преподавание иностранных языков, межкультурная коммуникация и обработка естественного языка.

Ключевые слова: *контекст, прагматика, лингвистический, нелингвистический, высказывание, содержание*

SİYASİ DİSKURSDA FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN MANİPULYATİV POTENSİALI (AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN TVİTTER PAYLAŞIMLARI ƏSASINDA)

Könül HƏBİBOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: habibovakonul@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

13.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

frazeoloji ifadələr,
siyasi diskurs,
manipulyasiya,
Twitter,
İlham Əliyev,
ictimai rəy,
siyasi ritorika.

XÜLASƏ

Bu tədqiqat Azərbaycan siyasi diskursunda frazeoloji ifadələrin manipulyativ potensialını araşdırır və onların siyasi ritorikada oynadığı rolu müəyyən etməyə çalışır. Xüsusilə, Prezident İlham Əliyevin Twitter paylaşımalarında frazeologizmlərin istifadəsi analiz olunaraq, onların ictimai rəyə təsiri və kommunikativ funksiyaları dəyərləndirilmişdir. Araşdırmanın aktuallığı sosial şəbəkələrin, xüsusilə Twitterin, müasir siyasi diskursda güclü kommunikasiya vasitəsinə çevrilməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın metodoloji çərçivəsi deskriptiv-analitik və diskurs təhlili metodlarına əsaslanır. İlham Əliyevin rəsmi çıxışları və Twitter paylaşımaları üzərində aparılan analiz nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, frazeoloji ifadələr onun siyasi ritorikasında bir neçə mühüm funksionu yerinə yetirir. Birincisi, onlar ictimai emosiyaları istiqamətləndirərək, milli-mənəvi dəyərlərin vurğulanmasına və vətənpərvərlik ruhunun gücləndirilməsinə xidmət edir. İkincisi, opponentlərə qarşı ironiya və sarkazm elementi kimi istifadə edilərək, siyasi rəqiblərin arqumentlərini tənqid etmək və ictimaiyyətin baxış bucağını formalaşdırmaq üçün bir vasitə rolunu oynayır. Üçüncüsü, bu ifadələr informasiyanın manipulyativ potensialını artıraraq, siyasi mesajların daha təsirli çatdırılmasını təmin edir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, frazeoloji ifadələr Azərbaycan siyasi diskursunda yalnız bədii nitq vasitəsi deyil, həm də strateji kommunikasiya alətidir. Prezident İlham Əliyevin Twitter paylaşımalarında bu ritorik üsul effektiv şəkildə istifadə olunur və ictimai rəyə təsir etmək, siyasi mesajları gücləndirmək baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Araşdırma, frazeologizmlərin siyasi diskursdakı funksional yükünü izah etməklə yanaşı, onların informasiya manipulyasiyası və ictimai təsir mexanizmləri ilə əlaqəsini açıq şəkildə göstərir.

GİRİŞ.

İngilis dilində internet üzərindən xüsusi bir ünsiyyət növünü ifadə edən *twittering* termini də məhz bu platformanın geniş yayılması nəticəsində yaranmışdır. N.V. Kobrin Twitteri siyasi diskussiyaların aktiv aparıldığı bir məkan kimi xarakterizə edərək vurğulayır ki, burada əsas qarşıdurma “özgə – yad” münasibətləri əsasında qurulur. Bu aspekt xüsusilə *retweet* fenomenində özünü göstərir ki, bu da digər istifadəçi tərəfindən əvvəl yayımlanmış bir ismarıcın mənbəyə istinad edilməklə yenidən paylaşılması deməkdir (Kobrin, 2015).

Hazırda sosial şəbəkələrin istifadəçi sayı sürətlə artdığından, bu platformalar güclü siyasi vasitəyə çevrilmişdir. Effektiv siyasi fəaliyyət göstərmək üçün siyasətçilər Twitterin auditoriyaya təsir imkanlarından düzgün şəkildə yararlanmalıdırlar. A.P.Çudinovun qeyd etdiyi kimi, “*müasir*

siyasi liderlər seçicilərin dəstəyini qazanmaq üçün tez-tez müəyyən sosial-kommunikativ rol çərçivəsində formalaşan bir növ "nitq maskalarından" istifadə edirlər" (Çudinov, 2009, s.42).

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və sosial şəbəkələrin global miqyasda populyarlaşması siyasi kommunikasiyanın strukturunu əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Əgər əvvəl siyasətçilərin ictimaiyyətlə ünsiyyəti əsasən televiziya, radio və mətbuat vasitəsilə həyata keçirilirdisə, bu gün sosial media, xüsusilə də Twitter, siyasi ritorikanın mühüm bir platformasına çevrilmişdir. Twitterin real vaxt rejimində informasiya yaymaq və ictimai rəyə birbaşa təsir etmək imkanı yaratması, onu ənənəvi media vasitələrindən fərqləndirir və müasir siyasi diskursun ayrılmaz hissəsinə çevirir.

Bu kontekstdə Azərbaycan siyasi arenasında Twitterin yeri və rolu xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ölkənin siyasi liderlərinin, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin Twitterdə fəal olması və burada frazeoloji ifadələrdən geniş istifadə etməsi onun ictimai ünsiyyət strategiyasının mühüm bir komponentidir. Prezidentin paylaşımlarında milli-mənəvi dəyərlərin vurğulanması, siyasi opponentlərə qarşı ironiya və sarkazmdan istifadə edilməsi, həmçinin ictimai rəyə təsir edən güclü ritorik gedişlər onun Twitterdəki kommunikasiya modelinin əsas xüsusiyyətləridir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan siyasətində Twitterin spesifik istifadəsi, xüsusilə frazeologizmlərin manipulyativ və ya emosional təsir gücü kimi rolu hələ də elmi baxımdan yetərinə öyrənilməmişdir. Bu səbəbdən, təqdim olunan tədqiqat frazeoloji ifadələrin Azərbaycan siyasi diskursundakı funksionallığını araşdırmaqla bu sahədəki boşluğu qismən doldurmaq məqsədi güdür.

Bu araşdırmanın yeniliyi onun Azərbaycan kontekstində Twitterdə frazeoloji ifadələrin siyasi məqsədlər üçün istifadəsini xüsusi təhlil etməsindən ibarətdir. Mövcud beynəlxalq araşdırmalarda sosial şəbəkələrin siyasi diskursa təsiri geniş şəkildə işıqlandırılsa da, konkret olaraq İlham Əliyevin Twitter ritorikası və onun ictimai rəyə təsiri dərin elmi analizə məruz qalmamışdır. Tədqiqat ilk dəfə olaraq Azərbaycan siyasi nitqində frazeoloji ifadələrin sosial media kontekstində necə işlədiyini və onların ictimaiyyətə təsir mexanizmlərini müəyyən etməyə çalışır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan siyasi diskursunda, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin Twitter paylaşımlarında frazeoloji ifadələrin funksiyasını və təsir gücünü araşdırmaqdır.

MATERIAL VƏ METODLAR.

Bu tədqiqatda frazeoloji ifadələrin Azərbaycan siyasi nitqində, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında və Twitter paylaşımlarında istifadəsini araşdırmaq üçün deskriptiv-analitik və diskurs təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın empirik bazasını təşkil edən materiallar qismində Prezident İlham Əliyevin Twitter hesabında (@azpresident) ən son paylaşımlar təhlil edilmişdir.

Bundan başqa, elmi mənbələr və məqalələr əsasında siyasi ritorika, manipulyativ nitq texnikaları və sosial mediada siyasi diskursun qurulması ilə bağlı araşdırmalar nəzərdən keçirilmişdir. Bu metodoloji yanaşma müstəvisində frazeoloji ifadələrin Azərbaycan siyasi nitqində necə istifadə edildiyi və onların ictimai rəyə təsir mexanizmləri aydınlaşdırılmışdır.

ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR

Nitqi manipulyasiyasının sərhədləri: ritorik strategiya, yoxsa manipulyasiya? Siyasi hakimiyyət uğrunda rəqabətin artması, kütlələrin effektiv idarə edilməsi və mümkün qədər çox tərəfdarın cəlb olunması siyasətçiləri müxtəlif nitq təsir üsullarından istifadə etməyə məcbur edir. Siyasi diskursun araşdırılması nəticəsində auditoriyaya təsir göstərmək üçün vasitə, üsul, strategiya və taktikanın müəyyən edilməsi aktual və praktik cəhətdən mühüm bir məsələyə çevrilmişdir.

Müasir dilçilikdə nitq manipulyasiyasının müxtəlif növlərinin və vasitələrinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı vahid bir yanaşma mövcud deyil. Bu sahədə fərqli nəzəri baxışlar olsa da, informasiya üzərində məqsədyönlü manipulyasiya vasitəsilə təsirin həyata keçirildiyi bir neçə əsas səviyyə fərqləndirilir. Bu səviyyələr müxtəlif manipulyasiya texnikalarını əhatə edir və *“onların hər biri müəyyən kommunikativ məqsədlərə xidmət edir”* (Novruzəliyeva, 2022, s.260).

V.A.Pişalnikova və S.R.Xusyaynovanın araşdırmasına əsasən, manipulyativ nitq texnikaları kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusilə də sosial şəbəkələrdə geniş yayılmışdır. Müəlliflər göstərirlər ki, manipulyatorlar informasiyanın təqdimatını qəsdən dəyişdirərək kütlənin qavrayışına təsir göstərirlər və bunun üçün gizlətmə, seleksiya, təhrif, məna transformasiyası və digər üsullardan istifadə edirlər (Pişalnikova, Xusyaynova, 2021). Lakin burada sual yaranır: bu texnikalar həqiqətən təhlükəli bir fenomen kimi qəbul olunmalıdır, yoxsa onlar insan nitqinin və kommunikasiya üsullarının ayrılmaz hissəsidir? *“Sosial şəbəkələr özünü təşkil edən, inkişaf edən və mürəkkəbdir, belə ki, global əlaqəli model sistemin təşkil edən elementlərin yerli qarşılıqlı təsirində özünü göstərir. Məsələn, dünyadakı bütün insan əlaqələrinin dünya miqyaslı bir şəbəkə təhlili mümkün deyil və ehtimal ki, informativ olmaq üçün çox məlumat ehtiva edir”* (Musayeva, 2018, s.32).

Belə olan halda sosial şəbəkələrdə yayılan manipulyativ nitq texnikalarının təsir gücünü müəyyənləşdirmək üçün təkcə onların istifadə edilmə faktını deyil, həm də auditoriyanın bu texnikalara qarşı nə dərəcədə həssas olduğunu araşdırmaq vacibdir. L.N.Musayevanın qeyd etdiyi kimi, sosial şəbəkələr mürəkkəb və özünü təşkil edən sistemlər olduğu üçün burada informasiyanın yayılma mexanizmi fərdi səviyyədə deyil, global qarşılıqlı təsir müstəvisində baş verir. Bu isə o deməkdir ki, manipulyativ texnikalar yalnız nitq strategiyalarının deyil, həm də istifadəçilərin informasiya qəbulu və paylaşımı vərdislərinin bir parçasına çevrilmişdir.

Digər tərəfdən, sosial şəbəkələrin təsiri, onların informasiya bolluğu və çoxsaylı mənbələrlə yüklənməsi fonunda formalaşır. Məlumat bolluğu şəraitində seçici auditoriya bəzən manipulyativ mesajların fərqi nə varmadan onları qəbul edir və paylaşır. V.A.Pişalnikova və S.R.Xusyaynovanın vurğuladığı manipulyasiya üsulları – gizlətmə, seleksiya, təhrif və məna transformasiyası – məhz bu kontekstdə daha güclü təsir göstərir, çünki sosial şəbəkə mühitində məlumatın mənbəyi və onun həqiqiliyi çox vaxt yoxlanılmır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, manipulyativ texnikaların təhlükəli olub-olmaması sualı onların təkcə yayılma mexanizmlərinə deyil, həm də auditoriyanın informasiya ilə qarşılıqlı təsir modelinə bağlıdır. Bu baxımdan, manipulyasiya yalnız nitq strategiyası deyil, eyni zamanda sosial informasiya dövriyyəsinin bir parçası kimi də qiymətləndirilməlidir.

V.A.Pişalnikova və S.R.Xusyaynova konstruksiya və məna çevrilməsi üsullarının daha radikal manipulyativ texnikalar olduğunu vurğulayırlar. Əslində, *“uydurma məlumatların yaradılması və obyektin mahiyyətinin tamamilə dəyişdirilməsi reallığın təhrifinə gətirib çıxara bilər. Lakin buradakı əsas problem odur ki, bəzən gerçək hadisələrə fərqli interpretasiyalar vermək də “konstruksiya” kimi qiymətləndirilir”* (Habibova, 2019, s.150). Siyasi ritorikada hiperbola və metaforaların istifadəsi manipulyasiyadır, yoxsa ritorik strategiya?

Xüsusilə maraqlı olan iddialardan biri də subliminal təsir metodlarının manipulyasiya kimi təqdim edilməsidir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, fon musiqisinin dəyişdirilməsi və digər texniki üsullar auditoriyanın diqqətini yönəltmək üçün istifadə olunur. Lakin bu üsullar yalnız siyasi diskursda deyil, marketinqdə, reklam sahəsində və hətta kinoda da tətbiq edilir (Pişalnikova, Xusyaynova, 2021). Əgər bu, manipulyasiya sayılırsa, o zaman emosional təsir göstərən istənilən vizual və audial texnika da eyni kateqoriyaya daxil edilməlidir?

Deməli, V.A.Pişalnikova və S.R.Xusyaynovanın manipulyasiya ilə bağlı yanaşması əsaslı olsa da, müəyyən suallar doğurur. Manipulyasiya termini olduqca geniş mənada istifadə olunur və nəticədə adi kommunikasiya üsulları da manipulyativ texnikalar kimi qələmə verilir. Belə olan halda, hər bir informasiya istehsalçısı – siyasətçilər, jurnalistlər, akademiklər, hətta sadə vətəndaşlar belə manipulyator kimi təsnif edilə bilərmi? Əgər manipulyasiyanı hər bir məqsədli informasiya ötürmə forması kimi qəbul ediriksə, o zaman “obyektiv informasiya” deyilən bir şeyin mövcudluğuna inanmaq nə dərəcədə məntiqlidir?

Məqalənin təqdim etdiyi arqumentlərə baxmayaraq, manipulyasiya ilə adi kommunikasiya arasındakı sərhədin harada başladığını və harada bitdiyini dəqiqləşdirmək hələ də mübahisəli məsələ olaraq qalır. Bu kontekstdə frazeologizmlərin xüsusi çəkiyə malik olduğunu nəzərə alaraq

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Twitter hesabındakı son paylaşımları üzərindən məsələ ilə bağlı lingvistik təhlillərin aparılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Siyasi diskursda frazeoloji vahidlərin manipulyativ potensialı. Frazeologiya hər bir millətin düşüncə tərzini və mədəni kimliyini əks etdirən mühüm dil qatlarından biridir. Siyasətçilər isə bu dil vasitələrindən geniş istifadə edərək öz mesajlarını daha emosional və təsirli şəkildə auditoriyaya çatdırırlar. Azərbaycan siyasi diskursunda, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında frazeoloji ifadələrin geniş yer alması onların xalqla ünsiyyətində mühüm rol oynayır. Bu ifadələr həm siyasi ritorikanın gücünü artırır, həm də müəyyən hallarda manipulyativ təsir elementi kimi çıxış edir.

Prezident İlham Əliyevin Twitter hesabındakı paylaşımlarda milli-mənəvi dəyərlərə istinad etmək burada sərgilənən siyasi ritorikanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Təbii ki, ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi üslubunu davam etdirərək, o, xalqın emosional bağlarını gücləndirən ifadələrdən istifadə edir: *“Ermənistanın tranzit ölkəyə çevrilmə arzuları elə onların gözlərində qalacaq”* (İlham Əliyev@azpresident Jan 28, 2025).

Bu cür ifadələr təkcə siyasi mesajın qısaldılmış formada çatdırılmasına deyil, eyni zamanda opponentlərin iddialarını yumşaq sarkazmla ifşa etməyə xidmət edir. *“Gözlərində qalacaq”* frazeologizmi burada həm erməni tərəfinin niyyətlərinin qeyri-real olduğunu vurğulayır, həm də Azərbaycanın regional siyasətdə həlledici mövqeyə sahib olduğunu göstərir. Bu, İlham Əliyevin Twitter strategiyasında müşahidə edilən əsas ritorik gedişlərdən biridir: qısa, konkret və emosional yüklü ifadələrlə həm beynəlxalq ictimaiyyətə, həm də daxili auditoriyaya güclü mesaj vermək. Bu tip paylaşımlar, həmçinin Azərbaycanın strateji üstünlüyünü vurğulamaqla yanaşı, informasiya müharibəsində də mövqeləri möhkəmləndirmək üçün effektiv alət rolunu oynayır.

Frazeoloji ifadələr yalnız emosional bağlılıq yaratmaq üçün deyil, eyni zamanda siyasi strategiyaların daha cəlbəedici təqdim olunması üçün də istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çıxışlarında da frazeoloji ifadələr siyasi mövqeyin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm rol oynayır: *“Bütün dünyaya xalqımızın, dövlətimizin qüdrətini göstərdik, xalqımızın əyilməz ruhunu göstərdik”* (Əliyev, 2021). *“Xalqın əyilməz ruhu”* frazeologizmi onun Twitter paylaşımlarında da yer almaqdadır: *“Bizim qəhrəman övladlarımız, hərbiçilərimiz bütün dünyaya Azərbaycan xalqının əyilməz ruhunu, gücünü, iradəsini bir daha göstərmişdir”* (İlham Əliyev@azpresident Nov 8, 2024).

Bu cür ifadələr həm qalibiyyət hissini gücləndirmək, həm də xalqın tarixi dözümlülüyünü vurğulamaq üçün istifadə edilir. *“Əyilməz ruh”* frazeologizmi burada yalnız fiziki məğlubedilməzliyi deyil, eyni zamanda mənəvi gücü və iradəni simvolizə edir. Prezident İlham Əliyevin nitqlərində və Twitter paylaşımlarında bu kimi ifadələr xalqın birliyini, milli kimliyini və tarixə əsaslanan mübarizə ruhunu ön plana çıxarmaq üçün işlədilir. Belə frazeoloji konstruksiyalar təkcə daxili auditoriya üçün deyil, eyni zamanda beynəlxalq ictimaiyyətə mesaj vermək məqsədilə də səfərbər edilir. Bu cür ifadələr Azərbaycanın haqlı mövqeyini gücləndirmək, qələbənin əhəmiyyətini vurğulamaq və milli ruhu daim canlı saxlamaq üçün effektiv kommunikasiya vasitəsinə çevrilir.

Frazeologiyanın siyasi nitqdə istifadəsinin başqa bir maraqlı aspekti isə yumor və ironiya elementinin daxil edilməsidir. Bu tip ifadələr həm siyasətin ciddiliyini vurğulamaq, həm də müəyyən mənada populist çıxışlar edən siyasi opponentləri lağa qoymaq üçün işlədilir. İlham Əliyev də dil oyunlarından və frazeoloji ifadələrdən istifadə edərək siyasi çıxışlarını gücləndirir: *“İndi Ermənistanın bəzi Qərb havadarları Ermənistandan “sülh göyərçini” düzəltmək istəyirlər”* (İlham Əliyev@azpresident Nov 8, 2024).

Bu cür ifadələr həm opponentləri sarkazmla tənqid etmək, həm də auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün güclü ritorik alətə çevrilir. *“Sülh göyərçini”* metaforası Ermənistanın beynəlxalq aləmdə sülhsevər ölkə kimi təqdim olunmasına istehza ilə yanaşır və bunun realılıqla ziddiyyət təşkil etdiyini vurğulayır. İlham Əliyevin bu tip frazeoloji ifadələrdən istifadəsi, xüsusilə beynəlxalq münasibətlər və regional siyasət kontekstində, qarşı tərəfin siyasətini ifşa etməyə və Azərbaycanın mövqeyini haqlı göstərməyə xidmət edir. Bundan başqa, belə ifadələr nitqi monotonluqdan çıxarır,

onu daha emosional və dinamik edir, dinləyici və izləyici auditoriyanın diqqətini cəlb edərək, verilən mesajın təsir gücünü artırır.

Siyasi nitqlərdə frazeoloji ifadələrin başqa bir mühüm funksiyası isə rəqiblərə qarşı ironiyanın və sarkazmın ifadə edilməsidir. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin nitqlərində də oxşar ritorika müşahidə olunur. O, müharibədən sonra keçirdiyi bir mətbuat konfransında belə bir ifadə işlətməmişdi: *“Prezident kimi müəyyən dövrlərdə mənim də ağılıma belə fikirlər gəlirdi ki, yaxın dünyada ədalət yoxdur. Amma bilirdim ki, bu ədalətə çatmaq üçün sən gərək onu əldə edəsən, o, göydən düşməz”* (İlham Əliyev@azpresident Sep 21, 2024).

Bu ifadədə ironiyanın və siyasi reallığın birləşdiyi açıq şəkildə görünür. İlham Əliyev burada beynəlxalq siyasətin ikili standartlarını tənqid etməklə yanaşı, Azərbaycanın haqqını yalnız diplomatik danışıqlarla deyil, konkret addımlarla təmin etdiyini vurğulayır. *“Ədalət göydən düşməz”* ifadəsi, passiv gözləntilərin əvəzinə, praktiki fəaliyyətin və milli gücün önəmini ifadə edən frazeoloji bir konstruksiya. Bu cür ritorik gedışlər, dinləyicidə emosional reaksiya yaratmaqla yanaşı, siyasi mesajın daha təsirli ötürülməsinə xidmət edir.

Bundan başqa, Prezident İlham Əliyevin nitqlərində sarkazm tez-tez opponentlərinin qeyri-real iddialarına və beynəlxalq təşkilatların birtərəfli mövqeyinə cavab olaraq istifadə edilir. Məsələn, o, Ermənistan rəhbərliyinin iddialarını tənqid edərkən belə ifadələr işlətməmişdi: *“Kim bizim torpaqlarımızdan danışır, ilk növbədə öz tarix kitablarını oxusun”*. Bu cümlə təkcə faktiki yanlışlıqlara işarə etməklə qalmır, həm də qarşı tərəfin iddialarının məntiqsizliyini açıq şəkildə ifşa edir.

Prezidentin siyasi nitqində ironiyanın mühüm yer tutmasının səbəbi, yalnız opponentləri gözdən salmaq deyil, həm də xalqın emosional bağlılığını gücləndirməkdir. Onun sarkazmla təqdim etdiyi ifadələr seçici auditoriyasında təkcə informativ yox, həm də psixoloji təsir gücünə malikdir. Bu strategiya siyasi liderin mövqeyini möhkəmləndirmək və ictimai rəyə təsir etmək üçün istifadə olunan ənənəvi nitq texnikalarından biridir.

Bu kontekstdə, A.Əhmədovanın öz elmi araşdırmasında vurğuladığı məqamlar Prezident İlham Əliyevin Twitter paylaşımalarında frazeoloji ifadələrin funksiyası ilə üst-üstə düşür. Sosial şəbəkələr ictimai rəyin formalaşmasına təsir edən ən güclü platformalardan biri olduğu üçün burada yayılan hər bir informasiya müəyyən bir məqsədə xidmət edir. A.Əhmədovanın fikrinə görə, *“informasiyanın təsirini həyata keçirən tərəf – bu halda siyasətçi və ya siyasi lider – cəmiyyətin diqqətini hansı prizmadan yönəltmək istəyirsə, məhz o aspekti ön plana çıxarır”* (Əhmədova, 2013, s.84). İlham Əliyevin Twitter paylaşımalarında da bu strategiya müşahidə olunur: frazeoloji ifadələr vasitəsilə Azərbaycanın siyasi mövqeyi gücləndirilir, milli birlik ruhu qabardılır və opponentlərin mövqeyi tənqid edilir.

Bu kontekstdə, A.Əhmədovanın qeyd etdiyi kimi, *“qabardılmış informasiya kütlənin diqqətini cəlb etmək üçün müxtəlif qruplarda müzakirə obyektinə çevrilir”* (Əhmədova, 2013, s.84). İlham Əliyevin bəzi paylaşımaları, xüsusilə Ermənistan və onun havadarlarına qarşı ironiya və sarkazm elementi ehtiva edən tvitləri, məhz bu strategiyanın bir nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki belə ifadələr sosial mediada geniş rezonans doğurur, müzakirələrə səbəb olur və nəticədə, Azərbaycan hökumətinin mövqeyini həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə möhkəmləndirir.

MÜZAKİRƏ

Aparılan təhlillər zamanı ortaya çıxan mənzərədən görünür ki, frazeoloji ifadələr təkcə nitqin bədii elementləri deyil, eyni zamanda sosial şəbəkələrdə manipulyativ və ya strategiyaya əsaslanan informasiya yayımının bir parçası kimi çıxış edir. A.Əhmədovanın vurğuladığı *“istiqlətləndirilmiş informasiya”* fenomeni burada açıq şəkildə özünü göstərir və bu, frazeoloji ritorikanın sosial şəbəkələrdə siyasi kommunikasiya aləti kimi rolunu daha da artırır. Bu baxımdan, siyasi liderlərin nitqlərində istifadə olunan ifadələrin yalnız məzmun baxımından deyil, həm də emosional və ekspressiv təsir gücü baxımından araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhz bu kontekstdə A.Allahverdiyevanın Prezident İ. Əliyevin multikultural üslublu nitqlərinə dair təhlili frazeoloji ifadələrin auditoriya ilə emosional əlaqə yaratmaq və siyasi ritorikanı gücləndirmək funksiyasını daha dərinlən anlamağa imkan yaradır. O, qeyd edir ki, *“Prezidentin nitqində ekspressivlik fəal metaforik modellər və semantik dərəcələnmə vasitəsilə reallaşır. Bu vasitələr, öz növbəsində, səmimi ünsiyyət effekti yaratmaqla yanaşı, liderin natiqlik üslubunun fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən edir”* (Allahverdiyeva, 2018, s.16). Beləliklə, frazeoloji ifadələrin manipulyativ və strateji funksiyalarına əlavə olaraq, onların siyasi ritorikanın təsir gücünü artırmaq, milli dəyərləri vurğulamaq və ictimai rəyə yön vermək kimi kommunikativ funksiyaları da ön plana çıxır.

Nəzərdən keçirilən tvitlərdə bir neçə kommunikativ model müşahidə edilir:

1. *İnformasiyanın manipulyativ təqdimatı modeli* – Siyasətçilər frazeoloji ifadələr vasitəsilə informasiyanı müəyyən istiqamətə yönəldir, opponentlərinin arqumentlərini yumşaq sarkazmla ifşa edir və ictimai rəyə təsir göstərir. Bu model xüsusilə İlham Əliyevin Twitter paylaşımlarında özünü göstərir, burada milli-mənəvi dəyərlərə istinad etməklə seçicinin emosional bağlılığı gücləndirilir.

2. *Siyasi ritorika və ideoloji təsir modeli* – Frazeoloji ifadələr siyasi nitqin təsir gücünü artırır, seçicilərin emosional və intellektual reaksiyalarını yönləndirir. “Xalqın əyilməz ruhu” kimi ifadələr təkcə milli qüruru vurğulamaq üçün deyil, eyni zamanda hökumətin uğurlarını möhkəmləndirmək və ictimai dəstəyi artırmaq üçün işlədilir.

3. *İroniya və sarkazm vasitəsilə kommunikasiya modeli* – Siyasi nitqlərdə və Twitter paylaşımlarında opponentlərə qarşı istifadə edilən ironiya və sarkazm auditoriyanı emosional olaraq cəlb edir. “Ermənistanın tranzit ölkəyə çevrilmə arzuları elə onların gözlərində qalacaq” ifadəsi bu modelin nümunəsidir, çünki burada həm faktiki tənqid, həm də diplomatik mesaj verilir.

4. *Sosial şəbəkələrdə informasiya yayımı modeli* – Twitter kimi platformalar ictimai rəyin formalaşdırılması üçün effektiv alət kimi istifadə olunur. Mətdə vurğulanan kimi, “qabardılmış informasiya” auditoriyanın diqqətini cəlb edir və müxtəlif qruplarda müzakirə obyektinə çevrilir. Bu model siyasi ritorikanın sosial media üzərindən necə təsirli şəkildə yayıldığını göstərir.

5. *Milli kimliyin gücləndirilməsi modeli* – Siyasi nitqlərdə istifadə edilən frazeoloji ifadələr xalqın tarixə və dəyərlərə bağlılığını artırmaq üçün işlədilir. İlham Əliyevin çıxışlarında tez-tez milli-mənəvi birlik və tarixi haqlıq vurğulanır, bu da siyasi liderin mövqeyini möhkəmləndirir.

Bütün bu modellər auditoriya, dünya ictimai ilə emosional əlaqə yaratmağa yönəlmiş nitq aktının variativ modelləridir. *“Bu baxımdan siyasətçilərin çıxışında auditoriyaya bağlılıq və emosional əlaqə yaratmaq, güclü emosional reaksiyalar yaratmaq, vətənpərvərlik və milli hissləri aktivləşdirmək, cəlbədiçi hiperbol və metaforalardan istifadə etmək kimi emosional texnikalardan istifadəni asanlıqla müşahidə etmək olar”* (Həbibova, 2024, s.143).

Bu kommunikativ modellər siyasi diskursun əsas elementlərini təşkil edir və frazeoloji ifadələrin ictimai rəyə təsir mexanizmini anlamağa imkan yaradır.

NƏTİCƏ.

Frazeoloji ifadələrin siyasi nitqdə istifadəsi, xüsusilə İlham Əliyevin çıxışlarında və Twitter paylaşımlarında müşahidə olunan əsas ritorik strategiyalardan biridir. Bu ifadələr həm xalqın emosional bağlılığını gücləndirir, həm də Azərbaycanın mövqeyini beynəlxalq ictimaiyyətə daha təsirli şəkildə təqdim etmək üçün mühüm rol oynayır. Onların daxili siyasətdə funksiyası isə opponentləri tənqid etmək, ictimai rəyə təsir etmək və hakimiyyətin strateji hədəflərini cəlbədiçi formada çatdırmaqdan ibarətdir.

İlham Əliyevin nitqlərində frazeoloji ifadələr vasitəsilə milli-mənəvi dəyərlərə, tarixi pretsedentlərə və qalibiyyət ruhuna xüsusi vurğu edilir. Bu, siyasi liderin çıxışlarını daha yaddaqalan etməklə yanaşı, xalqın öz kimliyinə və tarixi haqlarına olan inamını gücləndirir. Eyni zamanda, ironiya və sarkazm elementləri vasitəsilə beynəlxalq ikili standartlara və Ermənistanın iddialarına qarşı tənqidi mövqə sərgilənir.

Bununla belə, frazeoloji ifadələrin manipulyativ potensialı da nəzərəcarpacaq dərəcədədir. Onların siyasi diskursda istifadəsi bəzən faktiki arqumentlərin emosional çalarlarla ört-basdır

edilməsinə xidmət edə bilər. Bu baxımdan, siyasətçilərin ritorikasını təhlil edərkən, frazeoloji vasitələrin yalnız nitqi bədii cəhətdən zənginləşdirmək üçün deyil, həm də ictimai rəyə təsir göstərmək üçün istifadə edildiyini nəzərə almaq vacibdir.

Nəticə etibarilə, Prezident İlham Əliyevin siyasi nitq strategiyasında frazeologiya tək cəhədii ifadə vasitəsi kimi deyil, həm də təsirli kommunikasiya aləti kimi çıxış edir. Bu cür ritorik gedişlər siyasi mesajların gücünü artırır, lakin eyni zamanda seçicinin tənqidi düşüncə bacarıqlarını sınağa çəkir. Frazeoloji ifadələrin siyasətdə istifadəsi, manipulyasiya və reallığın təsviri arasındakı sərhədin harada başladığını və harada bitdiyini müəyyən etmək baxımından aktuallığını qoruyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva, A. (2018). Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin multikultural üslublu nitqləri. ADU Elmi xəbərlər, 2, 12-20.
2. Əhmədova, A. (2013). Sosial şəbəkələr qlobal siyasi silah kimi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "İnformasiya təhlükəsizliyi problemləri üzrə I respublika elmi-praktiki konfransı", 17-18 may, 83-85.
3. Həbibova, K. (2024). Siyasi diskursda nitqi manipulyasiyanın rolu: müasir strategiyaların təhlili. İpək yolu, 3, 134-145.
4. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarında olublar. 14 fevral 2021, 16:15. <https://president.az/az/articles/view/50632>
5. Musayeva, L.N. (2018). Sosial şəbəkələrdə informasiyanın idarəetmə modelləri. / magistr diss., Bakı, 75 s.
6. Novruzəliyeva, S. (2022). Sosial şəbəkə və işgüzar kommunikasiya. Filologiya və sənətsünaslıq, 2, 259-265.
7. Habibova, K. (2019). Sociolinguistic analysis of political communication. Закарпатські філологічні студії, 1(8), 149-154.
8. Кобрин, Н.В. (2015). Особенности политического медиадискурса «Твиттера». Филологические науки. Вопросы теории и практики, 12-2(54), 94-99.
9. Пищальникова, В.А., Хусейнова, С.Р. (2021). Специфика речевой манипуляции политиков в Сети на материале социального сервиса Твиттер. Этнопсихоллингвистика, 2(5), 25-45.
10. Чудинов, А.П. (2009). Современная политическая коммуникация. Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 292 с.

ABSTRACT

MANIPULATIVE POTENTIAL OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN POLITICAL DISCOURSE (BASED ON TWITTER POSTS OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, ILHAM ALIYEV)

Konul Habibova

This study examines the manipulative potential of phraseological expressions in Azerbaijani political discourse and aims to determine their role in political rhetoric. Specifically, the study analyzes the use of phraseologisms in the Twitter posts of President Ilham Aliyev, evaluating their impact on public opinion and communicative functions. The relevance of this research is linked to the transformation of social networks, particularly Twitter, into powerful communication tools in modern political discourse.

The methodological framework of the study is based on descriptive-analytical and discourse analysis methods. Analyzing Ilham Aliyev's official speeches and Twitter posts has revealed that phraseological expressions serve several key functions in his political rhetoric. Firstly, they guide public emotions by emphasizing national and moral values and reinforcing patriotic sentiment. Secondly, they function as a tool for irony and sarcasm directed at opponents, critiquing political rivals' arguments and shaping public perception. Thirdly, these expressions enhance the manipulative potential of information, ensuring that political messages are delivered more effectively.

The findings of the research indicate that phraseological expressions in Azerbaijani political discourse are not merely artistic linguistic tools but also strategic communication instruments. In President Ilham Aliyev's Twitter posts, this rhetorical device is used effectively to influence public opinion and strengthen political messages. This study not only explains the functional role of phraseologisms in political discourse but also highlights their connection to information manipulation and public influence mechanisms.

Keywords: phraseological expressions, political discourse, manipulation, Twitter, Ilham Aliyev, public opinion, political rhetoric.

АННОТАЦИЯ
МАНИПУЛЯТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В
ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ
(НА ОСНОВЕ ПУБЛИКАЦИЙ В TWITTER ПРЕЗИДЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ) ИЛЬХАМА АЛИЕВА)

Кёнюль Габибова

Данное исследование рассматривает манипулятивный потенциал фразеологических выражений в азербайджанском политическом дискурсе и стремится определить их роль в политической риторике. В частности, в работе анализируется использование фразеологизмов в публикациях в Twitter Президента Ильхама Алиева, оценивается их влияние на общественное мнение и коммуникативные функции. Актуальность данного исследования связана с трансформацией социальных сетей, в частности Twitter, в мощные инструменты коммуникации в современном политическом дискурсе.

Методологическая основа исследования базируется на описательно-аналитическом и дискурсивном анализе. Анализ официальных выступлений и Twitter-публикаций Ильхама Алиева выявил, что фразеологические выражения выполняют несколько ключевых функций в его политической риторике. Во-первых, они направляют общественные эмоции, подчеркивая национальные и моральные ценности, а также усиливая патриотические настроения. Во-вторых, они используются как инструмент иронии и сарказма, направленного на оппонентов, критикуя аргументы политических противников и формируя общественное восприятие. В-третьих, эти выражения усиливают манипулятивный потенциал информации, обеспечивая более эффективную передачу политических сообщений.

Результаты исследования показывают, что фразеологические выражения в азербайджанском политическом дискурсе являются не просто художественными языковыми средствами, но и стратегическими инструментами коммуникации. В публикациях Президента Ильхама Алиева в Twitter этот риторический прием эффективно используется для влияния на общественное мнение и укрепления политических посланий. Данное исследование не только объясняет функциональную роль фразеологизмов в политическом дискурсе, но и подчеркивает их связь с манипуляцией информацией и механизмами общественного воздействия.

Ключевые слова: фразеологические выражения, политический дискурс, манипуляция, Twitter, Ильхам Алиев, общественное мнение, политическая риторика.

BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ RUS DİLİNDƏ MODAL SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏYƏ TƏSİRİ

Məlahət MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: melahetbayramova@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

14.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

tərcümə,
modal söz, dil,
ünsiyyət,
leksik

XÜLASƏ

Tərcümə çox qədim insan fəaliyyətidir və mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Tərcüməçilik sənəti, müxtəlif dillərin yayıldığı və vahid ünsiyyət dilinin olmadığı dövrlərdə insanların bir-biri ilə anlaşımaq ehtiyacından yaranmışdır. Tarix boyu fərqli xalqlar arasında bilik və informasiya mübadiləsi tərcümə vasitəsilə mümkün olmuşdur. Tərcüməçi bir neçə dili bilməklə yanaşı, həm də mədəni fərqləri dərk edərək vasitəçi rolunu oynayır. Müasir dövrdə eyni dil ailələrinə aid dillər arasında tərcümə etmək daha asan olsa da, müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan dillər, məsələn, Azərbaycan və rus dilləri arasında tərcümə xüsusi bacarıq tələb edir. Bu məqalədə bədii tərcümənin xüsusiyyətləri, tərcümə prosesində qarşıya çıxan çətinliklər və rus dilində modal sözlərin istifadəsi araşdırılmışdır. Modal sözlərin tərcümədə oynadığı rol və onların Azərbaycan dilində qarşılıqlarının müəyyənəşdirilməsi məsələsi xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu aspektlərin təhlili tərcümə prosesində daha dəqiq və ifadəli nəticələr əldə etməyə kömək edir. Beləliklə, məqalədə dilçilik və tərcüməşünaslıq baxımından əhəmiyyətli məsələlər işıqlandırılmışdır.

GİRİŞ

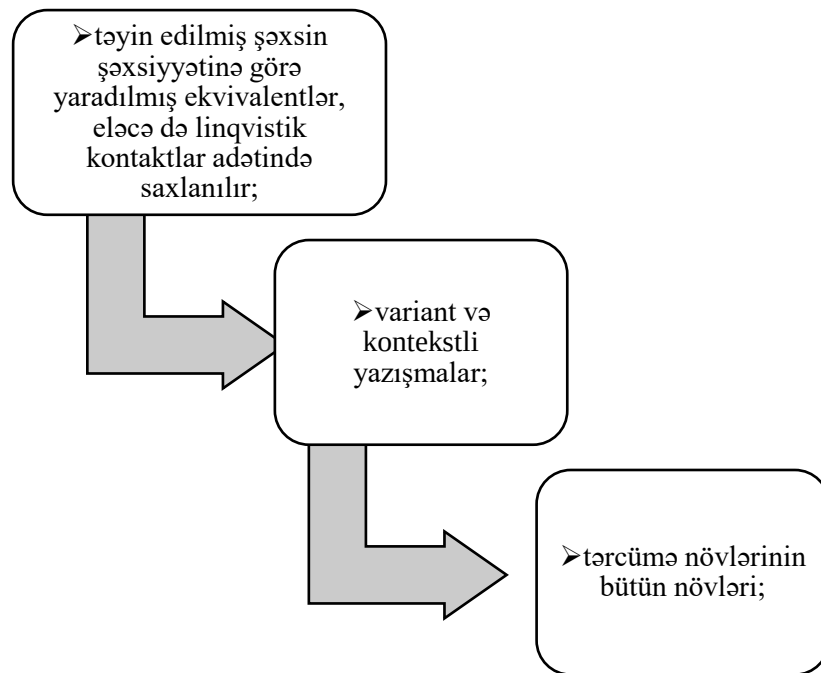
Sintaktik yenidənqurma ən ümumi dəyişikliklər biri passiv ingilis dizaynı rus versiyası ilə aktiv olan əvəz. İngilis-rus tərcümələrində "şifahi yükləmənin nominallaşdırılması" kimi bir fenomen üçün xarakterikdir. Bu çevrilmənin tətbiqi sözün təbiətinə və sözün qrammatik quruluşuna bağlıdır.

Müxtəlif linqvistik fənlərin müddəaları tərcümə fəaliyyətinin bir çox vacib aspektlərini yüngülləşdirməklə yanaşı, həmin fenomenin bu mürəkkəbliyi haqqında obyektiv məlumat əldə etməyə imkan verən tərcüməçilərin tədqiqatçılarına təqdim edilən bir sıra analiz metodlarını təqdim edir.

Linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə prosesinin elmi bir təsviri olan interlüzual dəyişiklikdir.

Tərcümə fəaliyyətinin ilk linqvistik nəzəriyyələrindən biri Ya.İ. Reczker nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə bu vəziyyəti nəzərə alır. Tərcümə prosesində məntiqi-semantik qaydaların bəzi üsulları təkrarlanır.

O.İ. Reczker nəzəriyyəsi orijinal və tərcümə mətn vahidləri arasında yazışmada üç kateqoriyaya malikdir:

Teoriya Ya.I. Reckera, ekvivalentlərin öyrənilməsini, sözlərin və ifadələrin mənalılarının həcmi stimullaşdırır; kontekstin mənasını göstərir və ən çox potensial leksik də tərcümə zamanı ünsiyyətdə daha tez-tez rast gəlinən final adresat. O əks əlavə (tərcüməçi öz hərəkətlərinə vəfəaliyyətinə olan reaksiyanı görür və eşidir) və müəyyən təşkil olunma ilə seçilir. Şəxslilikləri müəyyənləşdirir.

Tərcümə prosesində iştirak edən tərəflərin məqsədləri, mövqeyi və digər xüsusiyyətləri münasibətlərin düzgün tənzimlənməsinə, işin səmərəli qurulmasına və nəticədə tərcümənin keyfiyyətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərdiyinə görə onların nəzərə alınması vacibdir. Məhz bu məqamda tərcümədə əməkdaşlıq anlayışı ortaya çıxır.

Ekvivalentlik anlayışı - V.N. Komissarov - "tərcümənin ən vacib xüsusiyyətini ortaya qoyur və bu anlayış müasir tərcümə işlərinin əsas anlayışlarından biridir" mənbə yoxdur.

Ekvivalentlik müqayisəli obyektlərin əvəzolunmazlığını nəzərdə tutur, lakin əvəzolunmazlıq mütləq deyil, yalnız bir sıra cəhətdən mümkündür. Tərcümə nəzəriyyəsinə ekvivalentliyin nisbiyyətini anlamaq qeyri-mümkün olduğundan mümkün olanı ayırmaq üçün vacibdir.

Tərcümə praktikasında, əsl mətn həqiqəti tərcüməçidən fərqli olaraq qəbul edildiyi zaman, yəni orijinal mətn müəllifinin obyektiv həqiqətə münasibəti, həm də əsl və yalan ola biləcəyi hallarda ortaya çıxır.

A.V. Fyodorov tərcümənin adekvatlığını tam dəyər kimi təqdim edir, "bu, orijinal və tam funksional və stilistik yazışmanın semantik məzmununun hərtərəfli köçürülməsi deməkdir". [1, s.127].

Tərcümə üçün sisteməlik bir yanaşma ilə, tərcümə üçün yetərliyin konsepsiyasının bölüşdürülməsi bizi ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir göstərən tərcümə xüsusiyyətlərinə çevirir. Tərcümənin adekvatlığı onun qarşılıqlı iştirakçılarının onun yerinə yetirilməsinin, habelə onun həyata keçirildiyi şərtlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi – burada tərcümə obrazlı-emosional məqamların verilməsində maksimal dərəcədə adekvat olmalıdır. Məhz belə tərcümədə müəllifin əhval-ruhiyyəsi və hisslərinin, onun spesifik üslubunun verilməsi xüsusən zəruridir.

Yetərlik kateqoriyası əsasən tərcümə mətninin əsl mətnə uyğun gəlməməsi dərəcəsinə deyil, ünsiyyət iştirakçılarının gözləntilərinə uyğunluq səviyyəsinə əsasən xarakterikdir.

Eynəklik səviyyəsinin ən tanınmış nəzəriyyələri semiotik əsaslarla, daha doğrusu, sembolik, semantik və sintaktik ifadələrlə fərqlənən üç növ işarə əlaqələrinə əsaslanır. Dilsel əlamətlərin əlaqələrinin hiyerarşisini əks etdirən translational equivalence modeli aşağıdakı dörd səviyyədə qurulmuşdur:

- pragmatik (nə üçün);
- semantik 1 (əhəmiyyətli) (nə deməkdir);
- semantik 2 (əhəmiyyətli) (necə deyirlər)
- sintaktik (bir-birinə nisbətən bir ifadənin elementlərini necə təşkil etmək).

Təqdirəlayiq haldır ki, təqdim olunmuş lüğətdə "tərcümə" anlayışının otuzdan artıq izahı verilir. Bundan başqa, dildaxili tərcümə, qəzet mətninin tərcüməsi, sənəd tərcüməsi, mətn başlıqlarının tərcüməsi, idiomların tərcüməsi, kino-video materiallarının tərcüməsi, elmi-nəzəri və ictimai-siyasi ədəbiyyatın tərcüməsi, natiq çıxışlarının tərcüməsi, poeziya, nəsr və publisistik materialların tərcüməsi, ixtisarların tərcüməsi, felyeton tipli məqalələrin tərcüməsi, terminlərin tərcüməsi, frazeologizmlərin tərcüməsi və digər janrlı mətnlərin tərcüməsinin xüsusiyyətləri doğru-dürüst araşdırılır.

Azərbaycan dilindən Rus dilinə tərcümə edərkən, belə bir fenomen "əsaslı dəyişiklik" kimi tez-tez rast gəlinir. Tədbirin niteliksel və ya kəmiyyət olaraq yeni bir dövlətə keçdiyini göstərdiyi hallarda, Azərbaycan dövlətin əsasını üstün tutur, Rus dili isə adətən hərəkətin əsasını istifadə edir. Eyni zamanda, başlanğıc və son formalar əlaqələr prosesi ilə birləşir - nəticəsi. Təklifin ikincisi üzlərinin dəyişdirilməsi halları da var. Məsələn, çevrilmə nəticəsində bir vəziyyət və ya əlavə bir mövzu ola bilər.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbi nümunələrimizin xarici dillərə, o cümlədən rus dilinə tərcüməsi sahəsində də mühüm addımlar atılmış, yeni və daha keyfiyyətli tərcümə nümunələri işıq üzü görmüşdür. Bu illərdə artıq, demək olar ki, əksər tərcümələr sovet dönməindən fərqli olaraq birbaşa orijinaldan edilmişdir. Bu sahəyə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməsi, dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin Azərbaycan dilinə yenidən tərcümə olunub nəşr edilməsinə dair fərman və sərəncamların imzalanması, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq tərcüməçi kadrların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi və s. kimi tədbirlər tərcümə işinin əhəmiyyətinə qayğı və diqqətdən xəbər verir. Təsədüfi deyildir ki, indi xarici dillərə, eləcə də xarici dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümələrin sayı ilbəil artır, bu sahədə peşəkar mütəxəssislər nəslə yetişir.

Əvvəldə haqqında söhbət açdığımız tərcümə nümunələri, habelə son illər edilən tərcümələr belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının rus dilinə tərcüməsi sahəsində müəyyən ənənə formalaşmışdır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin Rus dilinə tərcüməsi problemlərinə dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, elmi məqalələr yazılmışdır. Lakin rus dilinə tərcümədə milli koloritin qorunması problemi ayrıca tədqiq olunmamışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin rus dilinə tərcüməsinin ayrı-ayrı problemləri müxtəlif illərdə tədqiqatla cəlb edilsə də, belə tərcümələrdə xüsusi adlar və onların daşdığı milli koloritin saxlanması problemləri də ayrıca öyrənilməmişdir [2.s.30].

Bundan başqa Azərbaycan və rus poeziyasının qarşılıqlı tərcüməsində milli koloritin saxlanması məsələlərinə hər iki dilin orijinal və poetik nümunələrinin orijinalının və tərcüməsinin müqayisəli təhlili vasitəsilə aydınlıq gətirilmişdir. Müasir Azərbaycan şeirinin rus dilinə tərcümə nümunələri tədqiq edilmiş, bu tərcümələrdə milli koloritin və realistiyn qorunması məsələsi araşdırılmışdır. Bunun üçün tərcümələr orijinala müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, bəzi hallarda bir şeirin bir neçə tərcümə variantı müqayisə edilmişdir. Ayrı-ayrı şairlərin əsərlərinin rus dilinə tərcümələri, bu tərcümələrdə Azərbaycan milli koloritin saxlanması ilk dəfə hərtərəfli tədqiqatla cəlb edilmişdir ki, bunun özü də ədəbiyyatşünaslıq və tərcümə sənəti baxımından olduqca təqdirəlayiq bir haldır [8].

Sintaktik dəyişmələrin düzgün istifadə edilməsi tərcümə edərkən cümlənin informasiyanın strukturunu qorumağa kömək edir.

Modallığın sözügedən düşüncəyə münasibətini ifadə edən qrammatik bir kateqoriyadır.

Bəyanatın subyektivliyi müxtəlif vasitələrlə - modal fe'llər, sözlər və ifadələr, əhval-ruhiyyə, söz əmri, intonasiya və s. ilə ifadə edilə bilər [3, s.10]. Modalitenin geniş təfsiri deməli, hər bir cümlədə modallıq həmişə mövcuddur.

Modal fe'llər bir çox mənə və mənşəyi çalarları ifadə edir - öhdəlik, zərurət, ehtimal və mümkünsüzlük, ehtimal və improbability, qabiliyyət, arzu, şübhə, etimad, həll, qadağan və s.

Modal fe'llərin bir xüsusiyyəti var - onlar zəiflədilmiş mənada, habelə müəyyən bir növün alt hissələrində istifadə edilə bilər.

Tərcümə üsullarını köçürərkən, ehtimal ki, əlbəttə ki, görünür, şübhəsiz ki, şübhəsiz ki, Rusiya modal söz və ifadələrinin imkanlarını aşağı salmamalıdır.

Həqiqi insanlar müəyyən bir insanın həyatının və həyatının xüsusiyyətlərini əks etdirən obyektlər və hadisələrdir. Gerçəklər də bu obyektlərin və hadisələri ifadə edən söz və sözlər deyilir.

Hər dildə insan fəaliyyətinin bütün hissələrində praktiki olaraq reallıqlar mövcuddur. Həqiqi fərqli bir dildə danışan insanların praktiki təcrübəsi üçün xüsusi deyil, buna görə də onları ifadə edən sözlər ekvivalent olmayan lüğətin sinfinə aiddir. Lakin qeyri-ekvivalentlik həqiqətin fərqli bir xüsusiyyəti deyil.

Tərcümə edərkən həqiqətləri köçürməyin dörd üsulu ən çox istifadə olunur:

- transkripsiya və transliterasiya;
- izləmə;
- analog və ya təxminən yazışmalar;
- şərh və ya izahlı tərcümə [4,s.7]

Rus modal sözlər və ifadələr arasında "modal məhdudiyyətlər" adının tətbiq olunduğu kiçik bir kateqoriya var (baxmayaraq ki ən azı, hətta, başqalarına baxmayaraq).

İzləmə, ilk növbədə, tərcümə dilində uyğunsuzluqları olmayan sözlərin ötürülməsi üçün yeni bir söz, söz və ya mürəkkəb sözün yaradılmasıdır. Bir sözün (morfem) və ya ifadələrin tərkib hissələrinin tərcümənin dillərində onların birbaşa uyğunluğu ilə əvəzlənməsindən ibarət olan tərcümə texnikasının olduğu kimi. Kalka sözün tərcüməsi prosesində formalaşmış bir sözdür.

Aşağıdakı tipli əilliklər ayrılır: leksik, semantik, sintaktik, frazeoloji.

Bir sıra hallarda, tərcüməçilər hərtərəfli ünsürlər üçün yanlışdırlar və tərcümə dilinin ekvivalent əlamətləri kimi istifadə edirlər, mənbə dilinin əlamətləri ilə oxşar xarici qalıqları olan, ancaq semantikada və ya işləmə funksiyalarında fərqlənirlər.

Bəzi alimlər, beynəlxalq tərcümə vasitələrində (oxşar tipli interlabuage nisbi sinonimlər), yalançı beynəlxalq sözlər (interlabuage homonyms) və interlabuage paronyms daxil olmaqla, bir semantik müxtəlif söz kateqoriyalarında "tərcüməçilərin yalançı dostlarını" xarakterizə edir.

Bir sözün tanış qrafiki və ya ortoepik formaları literalizmə səbəb ola bilər, yəni. ifadə baxımından bənzərlik məzmun baxımından müəyyənləşdirilir və sözün tərcüməsi ya tam uyğun gəlmir və ya tam uyğun deyildir (məs. dəqiqlik - dəqiqlik, işğalçı - işğalçı). Bu nümunə fikrə uyğun deyil.

Tərcümə müasir nəzəriyyəsində translational transformasiyalar transformasiya kimi müəyyən edilir və tərcüməçi özünəməxsus bir kontekstdə orijinal ədədlər üçün müntəzəm yazışmalardan istifadə etmək mümkün olmadıqda tərcüməçilərin kommunikativ cəhətdən bərabər tərcümə vahidlərinə köçürülməsini təmin edir [7].

Transformasiya əməliyyatında başlanğıc hesab edilən orijinal dil vahidlərinin təbiətindən asılı olaraq, translational transformasiyalar qrammatik və leksik bölünür.

Leksik dəyişikliklər adətən məntiqi təfəkkür üsulları adlanır, onun köməyi ilə bir xarici dil sözünün mənasını kontekstində ortaya qoyur və biz rus sözlüyünü lüğət sözünə uyğun olmayan şəkildə tapırıq [6].

Leksik dəyişikliklər tərcümə mətn vahidlərinə aid olan əsl mətn vahidlərinin semantikasi (yəni məzmun, mənə) fərqlərindən yaranır [5,s.20].

NƏTİCƏ

Ən çox istifadə olunan üsullar bunlardır: əlavə etmə, tərk etmə, danışma hissələrini əvəz etmək, konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə, mənasını genişləndirmək və digərləri.

Tərcümə üsullarını köçürərkən, ehtimal ki, əlbəttə ki, görünür, şübhəsiz ki, şübhəsiz ki, Rusiya modal söz və ifadələrinin imkanlarını aşağı salmamalıdır.

Rus modal sözlər və ifadələr arasında "modal məhdudiyyətlər" adının tətbiq olunduğu kiçik bir kateqoriya var (baxmayaraq ki, ən azı, hətta, başqalarına baxmayaraq).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Brisse, Anni. «Tərcümə yeni dünya düzənində. Tərcüməçinin vəzifələrinə yeni bir nəzər», «Tərcümə və transmilli proseslər» mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq konfransın plenar iclasındakı çıxışın mətni, Bakı 2005, «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, №2(3), 2007.
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., Высшая школа, 1968.
3. The Translator, V.14, #1, 2008, P.184 Boeri, Julie. A Narrative Account of the Babels vs. Naumann Controversy. Competing Perspectives on Activism in Conference Interpreting, point 6, p.p. 1- 51
4. Bayramov Q.H. Azərbaycanda sinxron tərcümənin hazırkı vəziyyəti, YUNESKO-nun himayəsi altında təşkil olunmuş konfrans iştirakçılarının çıxışları, «Azərbaycan bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr mərkəzi», Bakı, 2001
5. Ермолович О.И. Имя собственное в тексте. «Сборник научных трудов». Выпуск 278. Смысл текста как объект перевода. М., 1988.
6. Javid, B. Impact of socio-linguistic and socio-cultural factors on translation process. Sciences of Europe, (128).
7. Javid, B. (2023). Grammatical aspects of translation in English and Azerbaijani. Research Retrieval and Academic Letters, (4).
8. Sabir, B. J. (2023). Linguistic and cultural aspects of simultaneous translation. Progress in Science, (4).

SUMMARY

LITERARY TRANSLATION AND INFLUENCE OF MODAL WORDS IN RUSSIAN LANGUAGE ON TRANSLATION

Malahat Mammadova

Translation is an ancient human activity and has played a significant role in the development of intercultural communication. The art of translation emerged from the need for people to understand each other in times when various languages were spoken, and no common communication language existed. Throughout history, the exchange of knowledge and information between different nations has been made possible through translation. A translator not only knows multiple languages but also understands cultural differences, acting as a mediator. In the modern era, translating between languages of the same language family is easier, whereas translating between languages from different families, such as Azerbaijani and Russian, requires special skills. This article examines the features of literary translation, the challenges encountered in the translation process, and the use of modal words in the Russian language. Special attention is given to the role of modal words in translation and their equivalents in the Azerbaijani language. Analyzing these aspects helps achieve more precise and expressive translation outcomes. Thus, the article highlights significant issues from both linguistic and translation studies perspectives.

Keywords: translation, modal word, language, communication, lexicon

РЕЗЮМЕ

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД И ВЛИЯНИЕ МОДАЛЬНЫХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ НА ПЕРЕВОД

Малахат Маммадова

Перевод — это древняя деятельность человечества, сыгравшая важную роль в развитии межкультурной коммуникации. Искусство перевода возникло из необходимости взаимопонимания людей в те времена, когда существовало множество языков и не было единого средства общения. На протяжении истории обмен знаниями и информацией между различными народами осуществлялся благодаря переводу. Переводчик не только владеет несколькими языками, но и понимает культурные различия, выступая в роли посредника. В современную эпоху перевод между языками одной языковой семьи дается легче, тогда как перевод между языками разных семей, например, азербайджанским и русским, требует особых навыков. В данной статье рассматриваются особенности художественного перевода, возникающие трудности в процессе перевода, а также использование модальных слов в русском языке. Особое внимание уделяется роли модальных слов в переводе и их эквивалентам в азербайджанском языке. Анализ этих аспектов способствует достижению более точных и выразительных результатов в переводе. Таким образом, в статье освещаются важные вопросы с точки зрения лингвистики и переводоведения.

Ключевые слова: перевод, модальные слова, язык, коммуникация, лексика

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN TARİXİ

İradə CƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: cəfərovairade@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

18.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

alman dili,
alınma sözlər,
alınma sözlərin
təsnifatı,
alınmaların səbəbləri.

XÜLASƏ

Məqalədə alman dilinin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif dillərdən alınmalarla zənginləşməsindən bəhs edilir. Bundan əlavə alınma sözlərin yaranma səbəblərinə və onun təsnifatı probleminə diqqət yetirilir.

Müasir Alman dili əsasən digər dillərdən təsirlənən bir sistemdir. Alman dilinin digər dillərin təsirinə açıq olması dövlətin dil sahəsində uzunmüddətli siyasəti ilə bağlıdır. Tədqiqatımız, alman dilinə artıq formalaşmasının ilkin mərhələsində alınma elementlərin nüfuz etməsinə maneələrin olmadığını aşkar etdi; orada alınmaların həddindən artıq çox olması həmin dövrlərdə alman dövlətlərinin Avropa siyasi arenasında zəifliyi, güclü hökumətin qayğısına qala biləcəyi vahid dil standartlarının olmaması ilə izah olunur.

GİRİŞ

Aktuallıq. Məqalədə alman dilindəki alınma sözlər məhz alman dilçilərinin elmi işləri əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqatda yalnız alman dilində deyil, digər german dillərinə də keçmiş beynəlmiləl sözlər, onların nüfuz səbəbi öyrənilmişdir.

Metodlar. Məqalədə nəzəri, tarixi müqayisəli, müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Alınmaların alman dilinə daxil olmasının tarixi min yarım ildən çox əvvələ gedib çıxır. Heç bir dil başqa dillərdən təcrid oluna bilməz, yəni sözlərin bir dildən digər dilə keçməsi prosesi onun bütün varlığı boyu davam edir. Alman dili də digər dillər kimi istisna deyil. Ehtimal olunur ki, alman dilində ilk alınma sözlər topoqrafik adlar (Rhein, Main, Donau, Vogesen), sonra isə başqa mənə verən sözlər götürülüb (Amt, Burg, Erbe, Reich, reiten).

Əsas mətn. Alınma sözlərin alman dilinə keçmə tarixi yarım min ildən çox əvvələ gedib çıxır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nadir istisnalarla heç bir dil başqa dillərdən təcrid oluna bilməz, bu isə o deməkdir ki, sözlərin bir dildən digər dilə keçməsi prosesi bütün varlığı boyu davam edir. Beləliklə, iddia etmək olar ki, alman dili heç vaxt "saf formada" alınma sözlərsiz mövcud olmayıb. Bu və ya digər şəkildə, alman dilində ilk yazılı abidələr yarananda (eramızın 7-ci əsri) alınma sözlər artıq fəal şəkildə istifadə olunurdu.

Alınma sözlərin alman dilinə nüfuz etməsinin bir neçə dalğası baş vermişdir. İstənilən mərhələ donor dilindən istifadə etməklə cəmiyyətin siyasi, sosial, mədəni, elmi sferalarında dönüş və ya yüksəlişlə əlaqələndirilir. Ona görə də alman dilində alınma sözlərin tarixinin əsas dövrlərə görə qısa xülasəsini təqdim etmək istərdik.

Qədim alman dilinə ilk alınma sözlərin daxil olduğu dillər eramızdan əvvəl II minillikdə almanların yaşayış yerlərindən köçürdüləri Keltlərin dilləri idi [1, s.10]. Təsədüfi deyil ki, biz bu hadisənin təxmini xronologiyasını təqdim edirik: beləliklə, almanlar keltlərlə min yarım il sıx əlaqədə qaldılar - bu dövr aktiv dil təmasları və alınma sözlər üçün kifayətdir.

F.Sailer Kelt mədəniyyətinin təxminən eramızdan əvvəl 400-cü ildən sonra alman mədəniyyətini geridə qoymağa başladığını və buna uyğun olaraq ilk alınma sözlərin də bu dövrə aid olduğunu qeyd edir [5, s.35]. Həmin dövrdə Kelt xalqlarının mədəniyyətinin daha yüksək inkişaf etməsi almanların onların dillərindən ictimai-siyasi quruluşa aid sözləri götürməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, Reich (imperiya, var dövlət) Kelt tayfa başçılarının xüsusi adlarının sonunda olan "rîx"-indən yaranıb: Dumnorîx, Vercingetorîx. Alınmaların sırf xüsusi adlar vasitəsilə düzəldiyini deyə

bilmərik, lakin belə bir ehtimalı da istisna etmək olmaz. Bu isə o deməkdir ki, söz əmələ gətirən elementin alınması alman dilinin inkişafının ən erkən mərhələlərindən bəri mümkün olmuşdur. Reyxdən başqa ictimai-siyasi fəaliyyət sferasına Geisel (altir. gēslo-), Eid (altir. aitha-), Burg (altir. brig), Rune, raunen (ir. rûn), Eisen (îsarn), Blei (blîro – blaues Metall) və s. alınma sözləri də misal göstərə bilər.

Bununla belə alman dilinə Kelt xalqlarının mədəni təsiri Roma İmperiyasının təsiri ilə müqayisədə o qədər də əhəmiyyətli olmayıb. Latın (həmçinin yunan) dilinin təsiri, kelt dilindən alınan alınmaların təsirindən daha strukturlaşdırılmış təsvirə malikdir. Latın dilindən ilk alınmalar yenə toponimlər idi, bəzən xüsusi adlardan yaranmışdır. Bunlar, əsasən, köhnə, qədim adlarını hələ də saxlayan Reyn boyu şəhərlərin adları idi. Oxşar almanlaşdırılmış adlara – acon /-iacon (lat. -acum/-iacum) ilə sonu keltcə bitən yer adları daxildir.: Bacharach (Bacariacum), Gressenich (Gratiniacum), Zülpich (Tolbiacum) və s.

Adların qismən kalka ilə alınması hallarına da rast gəlinir: məsələn, kelt “dunum”u bəzən alman (kelt mənşəli olsa da) “burg”u ilə əvəz olunurdu (Ladenburg < Lobodenburg < Lopodunum. Toponimiya bizə alman dilinin inkişafının ilkin mərhələlərində hibrid birləşmələrin mümkün olduğuna dair daha bir maraqlı misal təqdim edir: Salzax çayının adı “duzlu su” mənasını verir, burada birinci komponent alman, ikincisi isə latın dilindən götürülmüşdür (müq. lat. aqua).

Xristianlığın yaranması və dünyaya yayılmasından sonra Romalıların mədəni təsiri o qədər böyük idi ki, çox keçmədən almanlar latın dilindən bütün fəaliyyət sferalarında istifadə etməyə başladılar. Birinci mərhələdə alınmalar aşağıdakı sahələrdə həyata keçirilirdi: hərbi və dövlət işlərində (Pfeil < lat. pilum, Strasse < lat. strata, Zoll < lat.vul. tolonium), gəmiçilik və ticarət işlərində: Anker < lat. ancora, Schiff < gr.-lat. scyphus, Eimer < gr.-lat. Amfora), daş tikinti işlərində (Mauer < lat. muri, Kalk < lat. calx, calcem), şərabçılıqda (Wein – lat. vinum, Most < lat. mustum), tərəvəzçilik və bağçılıqda (Birne – lat. pira, Rettich < lat. mustum) kənd təsərrüfatı və ovçuluqda: Mergel < lat.margila, Sichel < lat. secula, Falke < lat. falx), sənətkarlıqda (stopfen < mlat. stuppan, Kunkel < mlat. Conucla), gigiyenada (Arzt < lat. archiater, Pfeife < lat. pipare), dini həyatda (Pfaffe < lat. papa, Bischof < gr.-lat. apiskopus).

Çox vaxt latın dilindən alınan sözlər əslində latın mənşəli deyildi, onların bəziləri də həmən dilə yunan dilindən keçmişdir. Belə ki, 5-ci əsrdən etibarən alman torpaqlarında xristianlıq getdikcə yayılmağa başladı. İlk monastırlar meydana çıxdı, buna görə də dini ayinlərin dili kimi latın dilinin rolu artdı. Alman dilinə o dövrdə fransız, italyan, slavyan və digər dillərdən alınmalar çox olsa da on əsrdən çox müddətdə əsas təsir latın dili olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, latın dini mətnlərini alman dilinə tərcümə edərkən ilk kalkalar (Lehnübersetzungen) meydana çıxmışdır: con-scientia - Wissen, com-passio - Mitleid, miseri-cors - ahd. arma-herzi. Bu, alınma prosesində analitik yanaşmanın ortaya çıxdığını göstərir: alınmış söz "reallıqlar" üçün mövcud morfoloji vasitələrin köməyi ilə öz alman sözü yaradılır. İncildə istifadə olunan bir çox latın anlayışları üçün almanca ekvivalentlər seçilmişdir (müq. dominus - Herr) [6, s. 45].

Erkən orta əsrlərdə latın dilindən ən çox alınan sözlər aşağıdakı mövzularla bağlı idi: monastırda həyat (Mönch < lat. monachus, gr. μοναχός < gr. mono (bir), Prälat < lat. praelatus, Regel < lat. regula) , iqtisadiyyat və sənətkarlıq (Schuster < mhd. schuochsûtar < ahd. sutari < lat. sutor, Romada istifadə olunan ayaqqabı hazırlamaq üçün xüsusi üsul, Metzger < lat. macellarius, Zinnober < gr.-lat. mlat. graphio (Deichgraf, Salzgraf). < Graf), Förster < mlat.), çiçəklərin və otların adları (Veilchen < mhd. vîol vîel < lat. viola, Eibisch < gr.-lat. ibiscum), dəniz kənarındakı heyvanların adları (Leopard < gr.- lat. pardus), Pələng < mhd. tigirtier < gr.-lat. tigris < pers. tigris), bibliyadan alıntılar: Natur < lat. natura, Substanz < lat. substantia, Glorie < lat. gloria).

Siyasi formasiyanın dəyişməsi və feodal münasibətlərinin inkişafı ilə alman dilində yeni reallıqları ifadə edən anlayışlara ehtiyac yarandı. Alman zadəganlarının fransız zadəganları ilə şəxsi münasibətləri (məsələn, sülalə nikahları), həm də ticarət əlaqələri, xüsusən Aşağı Reyn və Köln ətrafındakı bölgələrdə baş verdi. Fransız mədəni təsiri həm Reyn boyunca cənub sərhədlərdən, həm də Dunay boyunca qərbdən şərqə yayıldı. Cəmiyyətin zadəgan saray sinfinə (cortois, Hof) və sadə insanlara (mlat. villanum) bölünməsi də məhz bu istiqamətlərdə nüfuz etmişdir.

Həmin dövrdə Cəngavər sinfinin məişət sferasına orta əsrlərdən alınma sözlər daxil olmuşdur: rəqslər və musiqi (ridewanz, fulafranz, Flöte < afrz. fläute, Schalmei < afrz. chalemie), ədəbiyyat (Abenteuer < mfrz. aventure), turnirlər (garzûne < mfrz. garçon, tjost < mfrz. joust, trunzûne < mfrz. trouçon, Lanze < mfrz. lance), ovçuluq (pas < mfrz. passus, furke < mfrz. çəngəl, teillieren < mfrz. tailler), davranış (Manier < mfrz. maniere, Kumpan < afrz. campaign), iqtisadi fəaliyyət (Palast < mfrz, Vasall < mfrz, Part < mfrz. hissə).

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilindən söz əmələ gətirən elementlər məhz orta əsrlərdə daxil olmağa başlamışdır. Alman dilinə ilk daxil olan söz əmələ gətirən elementlərdən biri də -arius (ahd. -er) şəkilçisi olmuşdur. Fransız alınmalarından olan (partie, melodie və s.) -ie (jagerie, zouberie) şəkilçisi alman dilinə o dövrdə gəlir. Diftonglaşmadan sonra şəkilçi müasir -ei şəklini almış və bu şəkilçi ilə leksemlərdən feillər düzəlmişdir (müq. prophezeien). Bənzər aqibət alman dilində -ieren (jubiliieren, parrieren) formasını alan ier-in ilə bitən roman dillərindən alınmış feillərin başına gəlir. Tədricən, roman dillərindən götürülmüş digər feillər də (müq. regere > regieren, dictare > diktieren) bu şəkilçini alman dilinə aldı. Zaman keçdikcə -ier şəkilçisi alman köklərinə (stolzieren, halbieren) qoşulmağa başladı.

Orta əsrlərdə alman dilinə başqa bir roman şəkilçisi - teit (-tet) daxil olmuşdur: məsələn, Strasburqlu Qodfrinin "Tristan" romanında môrâliteit (afrz. moraliteit) leksemi işlədilir.

Orta əsrlərdə alman dilinə münasibətdə yalnız fransız və latın dillərinin donor dil kimi çıxış etdiyini düşünmək düzgün olmazdı. Bu dövrdə italyan dilindən də çoxlu alınma sözlər gəlmişdir. İlk növbədə bunlar aşağıdakı sahələr və mövzularla əlaqəli sözlərdir: botanika (Zypresse < it. cipresso < gr.-lat. cyparissus, mhd. granatâpfel < it. granalo < lat. granatum malum Olive < it. aestivale, Botten < mhd. bot-schuoch < it.-frz botte, Punze < it. < it.

İtaliya ilə ticarət digər dillərdən, o cümlədən şərqi dillərdən (Karat < ərəb. quirate, Kampfer < ind. kapur, Zindel < ind. sindhu, Zucker < ərəb.-ind. Sukkar, , Safran < ərəb zəfəran) sözlərin alman dilinə keçməsinə kömək etdi.

Ticarətin inkişafı alman torpaqlarında əhalinin artmasına səbəb oldu. Bu da həddindən artıq əhali probleminin yaranmasına səbəb oldu. İqtisadi zərurətlə əlaqədar olaraq alman dilində danışanların şərqi (Drang nach Osten) hərəkəti başlayır ki, bu da şərqi qonşuları - slavyanlar və Baltikyanı tayfalarla əlaqələrin inkişafına səbəb olur. Prusslar əvvəlcə Baltik və Slavyan tayfalarına aid olan torpaqlarda məskunlaşan tamamilə assimilyasiya olunmuş almanlar idi. Bu qəbilələrin mirası Prussiya, Brandenburg, Saksoniya və bəzi digər alman torpaqlarının (Chemnitz, Brandenburg, Drezden, Rostock) toponimiyası idi.

Drang nach Osten alman dili təkcə toponimlərlə deyil, həm də Şərqi Avropa xalqlarının lüğəti ilə zənginləşmişdir. Baxmayaraq ki, bu alınmaları geniş yayılmış kimi təsnif etmək olmaz: Zobel < rus. samur, Gürniss < rus. yuxarı otaq, Dolmetsch < ungar. tolmacz, Orda < rus. ordu, Kutsche < ungar. kocsi, Pandur < ungar. pandur, Tschapka < pol. Czapka.

Orta əsrlərin sonlarında Avropanın sərhədlərində yeni bir siyasi qüvvə - Osmanlı türkləri meydana çıxdı. Türk dilindən hazırda beynəlmiləl olan Avropa dillərinə, o cümlədən də alman dilinə leksemlər gəlir: Dərviş, Divan, Hərəm, Kahve (Kaffe) və s.

Alman dilinin inkişafının növbəti mərhələsi ənənəvi olaraq humanizm və reformasiya anlayışları ilə əlaqəli, bu və ya digər şəkildə qədim dünyaya - Qədim Yunanıstanın ideallarına və Xristianlığın ilk əsrlərinə aid olan İntibah dövrü hesab olunur. Müvafiq olaraq, bu dövrdə əsas donor dillərə çevrilən qədim yunan dili və latın idi. Eyni zamanda, alman dili də inkişaf üçün yeni təkan alır ki, bu da ilk növbədə Martin Lüter və bir sıra başqa filosof və ilahiyyatçıların tərcümə fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Bu dövrə aid alınma sözlərin əksəriyyəti aşağıdakı mövzulara aiddir: kilsə (Profezei < mlat. profetia, Mirakel < lat. miraculum), İncil (Legion < gr.-lat. legio, Talent < lat. talentum), təhsil (Əlifba < qr. -lat ., Disputation < lat. heroicus, triumphieren < lat. triumphare), mücərrəd anlayışlar: Millət < lat. Nation < lat. natio, original < spätlat. originalis), danışiq söz və ifadələri: (ekstraordinari < lat. extraordinarius, super- < lat. super, ex abrupto, notabene).

İntibah dövrünə xas olan latın və qədim yunan dillərinin dominant mövqeyi italyan, fransız və slavyan dillərinin təsirinin tam dayandırılmasını nəzərdə tutmur - bütün bu proseslər müxtəlif almandilli ərazilərdə paralel və fərqli şəkildə gedirdi. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdən 19-cu əsrin sonuna kimi alman dili eyni donor dillər dairəsindən təsirlənirdi.

Eyni zamanda, misalların kəmiyyət təhlili göstərir ki, fransız dilindən əksər alınmalar alman dilinə yalnız 18-ci əsrdə daxil olub, heç 17-ci əsrdə deyil, alimlər bunu həm siyasi baxımdan Fransanın mədəni cəhətdən inkişafının zirvəsi hesab edirlər.

Qərb qonşusunun fəal və hətta aqressiv xarici siyasəti, ədəbiyyatın və incəsənətin çiçəklənməsi və nəticədə dəbin inkişafı, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və dünya ticarətinin sərhədlərinin dəyişməsi - bütün bunlar Alman dövlətlərində siyasi və mədəni elita arasında fransız dilinin dominant mövqeyinə gətirməyə bilməzdi.

Həmin dövrdə fransız sözləri çoxlu sahələrə nüfuz etməyə başlayır: ev və bağ: (Fassade < frz. fasad, Balkon < frz. balkon), mebel: Kommode < frz. komodin, Bufet < frz. bufet), geyim və görünüş: Kostüm < frz. kostyum, Mantille < frz. mantilla (< frz. mortadelle, Kompott < frz. kompot, Likör < frz. likör), əyləncə (amüsieren < frz. amuser, Menuett < frz. menuet, maskieren < frz. maskara), duellər (Duell < frz. duel, Kartell < frz. kartel, Finte < frz. feinte), səyahət (Kuriosität < frz. curiosité; Chaussee < frz. chaussé), poçt (Posta < frz. poste, stazionär < frz. stansiya), kənd təsərrüfatı (kultivieren < frz. becərmə, Agronomie < frz. agronomie), toxuculuq (ausstaffieren < frz. estofer, Batist < frz. batiste), mədəncilik və kimya (Mine < frz. mine, damaszieren < frz. damasquiner), ağac emalı (Lack < frz. laque, Indigo < frz. indigo, Koschenille < frz. cochenille), apteklər və kimya. biznes (Offizin < frz. officine, condensieren < frz. kondenser, raffinieren < frz. raffiner), sənaye (Industrie < frz. industrie, Maschine < frz. machine, Fabrik < frz. fabrique), ticarət (merkantilisch < frz. mercantille, Kommerz < frz. ticarət), pul münasibətləri (Bankrutt < frz. müflis < frz. insolvable) nəqliyyat (Dəniz < frz. marine, Brise < frz. brise, Fregatte < frz. frégatte), çap (Inkunabel < frz. incunable, Antologie < frz. antologie katalog, < frz. cataloguer), ədəbiyyat (Literatur < frz. ədəbiyyat, Poetik < frz., Donquichoterie < frz. donquichottisme), teatr və dram (dramatisch < frz. dramatique, Theatre < frz. théâtre, Szenarium < it.-frz. scenario), qəzetlər (Redakteur < frz. rédacteur, abonnieren < frz. s'a), və təsviri incəsənət (Architrav < frz. architrave, Fries < frz. fries, porträtieren < frz. portraiter), musiqi (musizieren < frz. musiquer, harmonisch < frz. harmonique, Akkord < frz. accord), fəlsəfə (spekulativ < spekulyativ, affektieren < frz. affekt), filologiya qrammatik, Akzentuasiya < frz. Idiom < frz. idiome, Parafras < frz. Lexikon < frz. économie nationale), riyaziyyat (Parallele < frz. parallèle, prismatisch < frz. prismatique), coğrafiya və astronomiya (sphärisch < frz. sphérique, Faza < frz. faza, Kroki < frz. croquis), təbiət elmləri (Physiognomie., təcrübə < frz. expérimenter, vegetativ < frz. végétatif), kimyagərlik (Jovialität < frz. jovialité, Amulet < frz. amulette), tibb (Humeur < frz. humeur, Sanität < frz. sanité, Quarantäne < frz. quarantaine).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, 18-ci əsrdə Fransız dilindən alınma sözlərin sayı əvvəlki əsrdə alınanlardan çox idi. Ola bilsin ki, bu, P.von Polenzen qeyd etdiyi kimi bu fenomen izah olunur: alman dilində fransızca tələffüz modası yaranır: bu, fransızca tələffüzün götürülməsi deyil, sözlərin tələffüzünün xüsusi üslubu idi.

1720 ilə 1800 illər arasında alınmış fransız elementlərindən, məsələn, -itət, -ismus şəkilçilərindən istifadə edən sözlərin sayı artır. Eyni zamanda, sözün affikslə alındığını və ya affiksin ona artıq alman dilində əlavə edilib-edilmədiyini müəyyən etmək həmişə mümkün olmur (məsələn, de-, in-, re prefiksləri vəziyyətində). -); və bu prefiksləri alman dilinə latın dilindən gəlsələr də, məhz qallicizmlərin alman dilinə nüfuz etməsi sayəsində yüksək məhsuldarlıq əldə etmişlər.

Beləliklə, iddia etmək olar ki, 19-cu əsrin birinci yarısına qədər alman dili, ilk növbədə, latın, qədim yunan və fransız dillərindən çoxlu miqdarda alınmalarla zənginləşdirilmişdir; H.H.Munskenin yazdığı kimi, alınma sözlər özləri ilə morfemlərin ilkin alman morfoloji sistemindən kənara çıxan yeni səslər, səs birləşmələri, yeni qrafemlər və buna görə də fleksiya və söz yaradıcılığı sahəsində yeni vurğu qaydaları və qismən yeni elementlər gətirirdi [7, s.49].

1800-cü ildən 1945-ci ilə qədər bu və ya digər donor dilin dominantlığından danışmaq çətindir, baxmayaraq ki, ingilis dilinin tədricən təkə Almaniyada deyil, həm də dünyada birinci yeri

tutduğunu qeyd etmək olar. İngilis sözlərinin alman dilinə yalnız ingilisdilli ölkələrin sürətli inkişafı və bütün dünyada elmi-texniki üstünlük təşkil etməsi nəticəsində nüfuz etməyə başladığını düşünmək yanlışdır. Anqlikizmlərin alman dilinə nüfuz etməsi prosesi xeyli əvvəl, hələ orta əsrlərdə başlamış və bəzi alimlərin əsərlərində göründüyü kimi davamlı xarakter daşımamışdır [1, s.124]. Qeyd edək ki, 17-ci əsrə qədər ingilis dilindən alınan sözlər əsasən xarici ticarət və gəmiçilik sferasına aiddir: İngilislərin əksəriyyəti Londondakı Hanza tacirlərinin fəaliyyəti sayəsində (müq. Dock, Lotse, Pier, Plantation, Rum), eləcə də dünyanın ilk burjua inqilabı ilə (müq. Akte, Parlament, Komitee) alman dilinə daxil olmuşdur [3, s. 64].

Yenə də bunlar systemsiz alınmalar idi və alman dilində ingiliscə alınmaların çoxluğu müşahidə edilmədi. İngilislərin əksəriyyəti alman dilinə 1825-ci ildən sonra, Böyük Britaniyanın texniki üstünlüyünü ifadə edən ilk dəmir yolu açıldıqdan sonra daxil oldu.

Alınmaların alman dilinə nüfuz etməsi tarixinin nəzərdən keçirilməsinin sonunda biz XX əsrin birinci yarısında anglikizmlərin ən çox istifadə edildiyi sahələri təqdim edəcəyik: idman (boxen, Buchmacher, Goal, Rekord, deuce). (qeyd edək ki, onlardan bəziləri sonradan almanlaşdırılıb - Goal > Tor , deuce > Einstand), siyasət (Opposition, Pool, Lobbi) iqtisadiyyat və ticarət (Boom, Biznes, Cash, Stock), sənaye (Boiler, Export, Import, Lift), nəqliyyat (Dining-Car, Special Train), istirahət və əyləncə (Barkeeper, Puzzle, Teddybär, Trip), moda (Cold Cream Soap, Dandy, Jeans, Pullover).

1945-ci ildən sonra ABŞ və Böyük Britaniyanın əvvəlcə siyasi, sonra isə texniki üstünlüyü ilə bağlı olan ingilis dilindən alınmaların ikinci dalğası başladı. Bu proses bu gün də davam edir, lakin söhbət təkcə doğma ingiliscə sözlərdən deyil, həm də başqa dillərdən (aykido, samuray, zen - yapon; Ajatullah, dönər, kabab - fars və türk dillərindən ; Joga , Guru, Tamtam - sanskrit və hind dillərindən amok, batik, tabu - Okeaniya xalqlarının dillərindən) daxil olan sözlərdən gedir.

NƏTİCƏ.

Müasir söz alma prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri alman sözqurma sisteminə alınma və yad söz və elementlərin kütləvi şəkildə daxil olmasıdır.

Ümumiyyətlə, aşağıdakı tendensiyanı qeyd etmək lazımdır: müşahidələrimizə görə, müasir alman dilində alınmaların sayı getdikcə azalır ki, bu da ümumi qəbul edilmiş nöqtəyi-nəzərdən ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, bir çox dilçilər hesab edirdilər ki, alman dili qarışıq Anglo-Alman dili (Denglisch) ilə əvəz olunacaq, ya da müxtəlif dillərin xüsusiyyətlərini mənimsəyəcək bir növ qarışıq dil, xüsusən də alman dili, ingilis dili ilə yanaşı miqrant dilləri də qarışacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Donalies, E. Stiefliches Geofaszintainment – Über Konfixtheorien / E. Donalies // Müller, P.O. (Hrsg.) Studien zur Fremdwortbildung. Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms Verlag, 2009. - S.41-64.
2. Donalies, E. Basiswissen Deutsche Wortbildung / E. Donalies. - Tübingen: Francke, 2007. - 155 S.
3. Eisenberg, P. Die grammatische Integration von Fremdwörtern. Was fängt das Deutsche mit seinen Latinismen und Anglizismen an? / P. Eisenberg // Stickel G. (Hrsg.). Neues und Fremdes im deutschen Wortschatz. Aktueller lexikalischer Wandel. Institut für Deutsche Sprache Jahrbuch 200. - Berlin/New York: De Gruyter, 2001. - S.61-76. 80.
4. Eisenberg, P. Grundriss der deutschen Grammatik / P. Eisenberg. - Bd. 1. Das Wort. 3. Aufl. - Stuttgart/Weimar: Metzler, 2006. - 533 S. 81.
5. Eisenberg, P. Das Fremdwort im Deutschen / P. Eisenberg. - Berlin/New York: de Gruyter, 2011. - 456 S. 82.
6. Elsen, H. Deutsche Konfixe / H. Elsen // Deutsche Sprache 33, 2005. - S.133-140.
7. Munske, H.H. Was sind eigentlich 'hybride' Wortbildungen / H.H. Munske // Müller, P.O. (Hrsg.) Studien zur Fremdwortbildung. - Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms Verlag, 2009.

PEZIOME

Современный немецкий язык – это система, в значительной степени подверженная влиянию других языковых систем. Открытость немецкого языка воздействию других языков обусловлена многолетней политикой руководства Германии в языковой сфере. Проведенное нами исследование выявило отсутствие барьеров на пути проникновения заимствованных элементов в немецкий язык уже не ранних стадиях его формирования;

избыточное количество заимствований в нем объясняется слабостью германских земель на европейском политическом театре, отсутствием единых языковых стандартов, о которых могло бы позаботиться сильное правительство.

Ключевые слова: немецкий язык, заимствования, классификация заимствований, причины заимствований.

SUMMARY

Modern German is a system that is heavily influenced by other language systems. The openness of the German language to the influence of other languages is due to the long-standing policy of the German leadership in the linguistic sphere. Our research has revealed the absence of barriers to the penetration of borrowed elements into the German language already at the early stages of its formation; the excessive number of borrowings in it is explained by the weakness of the German lands in the European political theater, the absence of uniform language standards that a strong government could take care of.

Keywords: German language, loanwords, classification of loanwords, reasons for loanwords.

TƏRBIYƏNİN NİKBİNLİK PRİNSİPİNİN BULLİNGİN QARŞISININ ALINMASINDAKI PEDAQOJİ İMKANLARI

Günay MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: gunaymemmedzade08@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
25.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

bullinq,
məktəb,
tərbiyə,
nikbinlik prinsipini,
strategiyalar

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dövrdə məktəblərdə ciddi problemə çevrilmiş bullinq hallarından danışılır. Burada müxtəlif alim və tədqiqatçıların bullinq haqqındakı fikirlərinə əsaslanaraq bildirilir ki, bullinq bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən özünümüdafiə qabiliyyəti az olan şagirdə dəfələrlə edilən şifahi, fiziki, psixoloji zorakılıq faktıdır. Bullinq qurbanın şəxsi inkişafına və akademik uğurlarına mane olduğu kimi, bullerin də mənfi obraz kimi böyüməsinə və gələcəkdə həm özünə həm də cəmiyyətə zərərli şəxs kimi formalaşmasına səbəb olur. Bullinq hallarına pedaqoji aspektdən yanaşılaraq bildirilir ki, bu tərbiyə prosesinin düzgün aparılmamasından qaynaqlanan bir hal olub elə həll yolu da tərbiyənin prinsiplərindən düzgün istifadə ilə mümkündür. Bu xüsusda tərbiyənin nikbinlik prinsipinin imkanları xüsusilə genişdir. Nikbinlik prinsipi sinifdə müsbət mühitin yaradılması, şagirdlər arasında empatiya hissinin inkişaf etdirilməsi, motivasiya və özünəinamın yaradılması, münaqişələrin idarə olunması imkanlarına malikdir. Nikbinlik prinsipinin ən üstün xüsusiyyətlərindən biri olan istənilən mənfi obrazdakı kiçik də olsa yaxşı xüsusiyyətin tapılması, gələcəyə doğru müsbət inamın formalaşdırılması halları bullerin yaxşı insan kimi formalaşdırılmasına, qurbanda isə özünəinam və özünəhərmət hallarının inkişaf etdirilməsinə səbəb olacaqdır ki, nəticə olaraq bu da öz növbəsində onları bullinqin iştirakçıları siyahısından çıxaracaqdır.

GİRİŞ

İnsan doğulandan ölənə kimi tərbiyə adlı prosesdən keçir. İstənilən yaş dövründə insan tərbiyə alır, inkişaf edir, bəzən yenidəntərbiyə, bəzən isə özünütərbiyə mərhələlərindən keçərək şəxsiyyət kimi formalaşmağa çalışır. Y.A.Komenski bildirirdi ki “İnsan yalnız tərbiyə sayəsində insan olur” (Hüseynzadə R., Əzizova Z., Əliyev S., Verdiyeva Ü. 2021).

Tərbiyə insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, onun əxlaqi, mənəvi, intellektual, fiziki və psixoloji inkişafına yönəlmiş məqsədyönlü prosesdir. Yalnız tərbiyə sayəsində fərd cəmiyyətin davranış qaydalarına uyğunlaşır, sosiallaşır, özünü formalaşdırma bilir.

Tərbiyənin əsas hədəfi, məqsədi yüksək mənəvi keyfiyyətə malik, zəngin dünyagörüşünə, xeyirxah əmələ sahib, mədəni, humanist, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaqdır.

Tərbiyə ailədə başlayıb təlim-tədris müəssisələrində pedaqoqlar tərəfindən şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı məqsədilə təşkil edilmiş pedaqoji prosesdir. Tərbiyə mütəşəkkil, planlı şəkildə aparılmalıdır. Yalnız bu təqdirdə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq mümkündür.

Məlumdur ki, məktəblərdə təhsil prosesinin yaxşı qurulması üçün təlim və tərbiyə məsələlərinə də diqqət yetirilməlidir. Yalnız bundan sonra uğurlu nəticə almaq olar. Tərbiyə olmayan yerdə uğurlu təhsildən, cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş yetişdirilməsindən söz gedə bilməz.

Dövləti var edən onun vətəndaşlarıdır. Əgər bir dövlətdə vətəndaşlıq tərbiyəsinə, şəxsiyyət yetişdirilməsi məsələsinə önəm verilirsə o dövlətin güclü olacağı danılmazdır. Bunlar isə başlıca olaraq tərbiyə vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu məsələnin həyata keçirilməsi vəzifəsi həmçinin təhsil müəssisələrinin öhdəliyinə düşür.

Dövlətimiz vətəndaş tərbiyəsinə böyük önəm verərək Azərbaycan Respublikası Təhsil haqqında qanunun 9-cu maddəsində Azərbaycan Respublikasında təhsilin qarşısında bir sıra məqsədlər müəyyənləşdirir: Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək (edu.gov.az, 2009).

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi isə yalnız və yalnız tərbiyə vasitəsilə mümkündür.

MATERIAL

Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə prosesinin düzgün qurulması zamanı qarşıya bir sıra problemlər çıxır ki, bullinq də bu problemlərdən biridir. Bullinq müasir dövrdə məktəblərin qarşılaşdığı ən ciddi problemlərdən biridir. Bullinq hallarının məktəbdəki tərbiyə prosesinin pozulmasında xüsusi çəkisi vardır.

Qeyd edilməlidir ki, bullinq problemi keçən əsrin sonlarından Skandinaviya ölkələrində tədqiqləndirilməyə başlayıb və bundan sonra problemin ciddiliyi və təhsil, təlim və tərbiyə sahəsinə vurduğu zərər aydınlaşdırılmışdır. Sonradan dünyanın bir sıra aparıcı ölkələri bullinqlə bağlı tədqiqatlar başlatmış, məsələni pedaqoji, psixoloji və sosioloji istiqamətdən tədqiq etmişlər.

Bullinq sözünü elmi ədəbiyyata daxil edən D.Olveusa görə bullinq aralarında fiziki və mənəvi cəhətdən güc disbalansı olan bir və ya bir neçə şəxs, zəif tərəfə mütəmadi və məqsədyönlü şəkildə fiziki, sözlü və psixoloji təzyiqdir (Olveus D. 1993).

Bullinqin məşhur tədqiqatçılarından V.M. Kreiq və D.J.Peplerə görə isə bullinq şagirdlər arasında münasibət problemi olub, aqressiya vasitəsilə şəxslərarası gücün göstərilməsidir ki, bu zaman düşmənçilik məqsədi daşıyan, qurbanlara stress yaradan, zamanla təkrarlanan və bullerlərlə qurbanlar arasında güc fərqi ehtiva edən neqativ fiziki və şifahi hərəkətlər nümayiş etdirilir (Craig,M.W.&Pepler, J.D. 2003)

Tədqiqatlar nəticəsində bullinqin şifahi, fiziki, sosial, kiber, psixoloji kimi növləri müəyyənləşdirilmişdir ki, bu növlərin hər biri bullinqə məruz qalan qurbanlara destruktiv təsir göstərir.

Bullinqin ciddi problem kimi qəbul olunma səbəblərindən biri də onun təkrarlanan olmasıdır. Belə ki, bullinq zamanı bullerlə qurban arasındakı mənfi davranış formaları daima təkrarlanır, buller davranışları nəticəsində güclənir, qurbanlar isə özlərinə inamı, hörməti, ümidi itirir. Və bu cür disbalansda bullinqə məruz qalan şagirdlər özlərini müdafiə etməkdən aciz olurlar.

Bullinq hadisəsi zamanı yalnız qurbanlar deyil, həm də bullinq edənlər də risk qrupu altındadırlar. Bullerlər qanun pozuntuları, cinayətkarlıq və narkotik maddə istifadəsi kimi qeyri-qanuni fəaliyyətlərlə məşğul olmaq riski altındadırlar. Bu uşaqlar həmçinin məktəbin oyun meydançasındakı bullinqdən tutmuş, cinsi təcavüzə kimi güc və aqressiya istifadəsini genişləndirmək riski daşıyırlar (Craig,M.W.&Pepler, J.D. 2003).

Bütün bu problemlərin isə yeganə çıxış yolu düzgün tərbiyədir. Şagirdlərin tərbiyəsi zamanı tərbiyənin prinsiplərindən düzgün istifadə bullerlərin və qurbanların həyata baxışlarını, insanlarla davranışını dəyişə bilər. Bullinqlə mübarizədə tərbiyənin bir sıra prinsipləri müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir. Tərbiyənin “nikbinlik prinsipi” də bullinqin qarşısının alınmasında imkanları olan prinsiplərdən biridir. Lakin bu prinsipin bullinqlə mübarizədəki imkanlarını araşdırmamışdan öncə bullinqin iştirakçılarından olan buller (bullinqə məruz qalan şəxs) və qurban haqqında məlumat verilməsi məqsədəuyğundur.

Bullerlər bullinqi törədən şəxslər olub fiziki və ya mənəvi cəhətdən öz qurbanlarından güclü olurlar. Onlar aqressiv davranışlara sahib olub, özlərini təsdiq etmək üçün onlardan mənəvi və fiziki cəhətdən zəif olan şagirdləri seçərək qurbanlarını gülüş hədəfinə çevirir, alçaldır, fiziki və

mənəvi təzyiq göstərilir. Onlar müəllimlərə qarşı itaətkarsızlıqları ilə seçilir, empatiya hissləri zəif olur, valideynləri, məktəb rəhbərliyi ilə daima mübahisələri olur, güc və hökmranlıq hərisliyinə meyillilikləri ilə seçilir, pis vərdislərə sahib və ya meyilli olurlar, qısqanc olur və məğlubiyyəti həzm edə bilmirlər.

Qurbanlar bullerlərdən fərqli olaraq özünəinamı az olan, özünü ifadə edə bilməyən, özünəqapanan, itaətkar, fiziki cəhətdən cılız və ya əksinə sinifdə ən çox sevilən, dərslərini yaxşı oxuyan şagirdlər arasından ola bilər.

Bullinq halları doğru qurulmayan tərbiyə prosesinin nəticəsidir. Bildirildiyi kimi uşaqlar ilkin olaraq ailədə tərbiyə alırlar. Düzgün aparılmayan tərbiyə onlarda aqressiya, ərköynlük, mənəmmənəmlik və ya özünəqapanma, özünəinanmama, sosiallaşa bilməmə və s. kimi mənfi xüsusiyyətlər yaradır.

Bullerlərin aqressiyasının bir sıra səbəbləri olur ki, buraya valideynlərin həddindən artıq ciddi olması və ya uşaqla heç maraqlanmaması, bullerin zorakılığın adi davranış formasına çevrildiyi ailədə böyüməsi, bullərə zorakılığın tətbiq edilməsi, qısqançlıq, mənəmmənəmlik iddiası kimi faktorları aid edə bilərik.

Şagirdlərin qurbana çevrilməsində ailələrinin də rolu vardır. Belə ki, qurbanların valideynlərinin həddindən artıq qoruyucu olması onların formalaşmasının qarşısını alır. Bundan başqa zorakılığa meyilli olan valideynlərin övladları da qurbana çevrilirlər. Daima valideyn təzyiqi altında əzilən uşaqda özünəinam, özünümüdəfiə xüsusiyyətləri formalaşmır ki, bu da onu bullerlərin hədəfinə çevirir.

Düzgün qurulmayan tərbiyə prosesinin nəticəsi olan bullinq halları məhz elə tərbiyə prosesinin imkanları ilə aradan qaldırıla bilər. Yuxarıda bullinqin aradan qaldırılmasında nikbinlik prinsipinin imkanları vurğulanmışdır.

Nikbinlik prinsipinin xüsusiyyətinə görə pedaqoq mənfi xüsusiyyətə malik şagirdə nikbin nəzərlərlə yanaşmalı, onun gücünə, müsbət gələcəyinə, dəyişə biləcəyinə inanmalı və tərbiyə olunanı da inandırmalıdır (Hüseynzadə R., Qəhrəmanova K. 2005).

Şagirdə mənfi möhürlər vurulmamalı, onun gələcəyinə ümidlə baxılmalıdır. Bu prinsip pedaqoqa imkan verir ki, onun imkanlarından istifadə edərək bulleri tərbiyə etsin. Bu prinsipin imkanlarından geniş istifadə edən A.S.Makarenko cinayətkar yeniyetmənin tərjümeyi-halını hər kəsin qarşısında yandırır və deyirdi: “Uşağın keçmişində eşələnməyin tərbiyəyə heç bir köməyi yoxdur. Bizə onun dünəni yox, bu günü və sabahı vacibdir” (Makarenko A.S. 1957).

Nikbinlik prinsipi insanın müsbət cəhətlərinə diqqət yetirməyi və onu inkişaf etdirərək mənfi xüsusiyyətlərini aradan qaldırmağı nəzərdə tutur. Bu prinsip tərbiyə prosesinin ayrılmaz hissəsi olub, həm təhsil mühitinin yaxşılaşdırılmasında, həm də bullinqin təsirlərini azaltmaqda mühüm rol oynayır.

Nikbinlik prinsipi bullerin xarakterinin müsbətə doğru dəyişəcəyinə inamı, onda ən az nəzərəcarpacaq müsbət halı belə görüb onu inkişaf etdirməyi və bulleri müsbət obraza çevirməyi ifadə edir. Nikbinlik prinsipinə görə müəllim şagirdə dəyişməz varlıq kimi baxmamalı, keçmiş deyil, gələcəyi nəzərə almalıdır. Əks halda yenidəntərbiyə və bullerin özünü-tərbiyəsi baş verməz və sinifdə, eləcə də məktəbdə bullinqin azalması müşahidə olunar.

Tərbiyədə nikbinlik prinsipinin əsas yanaşmalarından biri A.S.Makarenkonun “Etimadın əvvəlcədən göstərilməsi” və ya “Şans vermək”dir. Bu yanaşmaya əsasən istənilən pis vərdişinə, səhvlərinə və uğursuzluqlarına baxmayaraq tərbiyə olunana etimad olunur və müsbət xarakterə çevrilməsi üçün yeni bir şans verilir. Belə pedaqoji dəstək tərbiyə olunanın özünə olan inamının itməməsi üçündür. Buna görə də pedaqoq tərbiyə olunanın hətta ən kiçik nəaliyyətlərini belə dəstəkləməlidir (Makarenko A.S. 1958).

Tərbiyənin nikbinlik prinsipi vasitəsilə bullinqin qarşısının alınması aşağıdakı yollarla mümkündür:

1. Pozitiv mühitin yaradılması:

Tərbiyədə nikbinlik prinsipi, məktəblərdə müsbət mühitin yaradılmasına kömək edərək dəstəkləyici mühitin yaranmasına səbəb olur. Bu cür mühit öz-özlüyündə bullinqin yaranmasının qarşısını almaq imkanına malikdir.

2. Müəllim-şagird və şagird-şagird arasında etibarlı mühitin formalaşdırılması.

Nikbinlik prinsipinin xüsusiyyətləri imkan verir ki, şagird-şagird və müəllim-şagird münasibətlərində etibarlılıq yaransın. Belə mühit şagirdlərin özünü təhlükəsiz hiss etməsinə səbəb olur. Bu cür mühidə qurbanlar özlərini təhlükəsiz hiss edir və onlarda bullinqlə mübarizə apara bilmək cəsarəti formalaşdırır. Bullerlərdə isə aqressiya azalır və empatiya hissləri inkişaf edir.

3. Motivasiya və özünəinamın yaranması

Nikbinlik prinsipinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də şagirdlərdə özünəinam və motivasiya yaratmasıdır. Bu prinsip şagirdlərin emosional və psixoloji inkişafını dəstəkləyən təsirli pedaqoji yanaşmadır. Nikbinlik prinsipinin imkanları vasitəsilə müəllim qurbanların özünəinamını gücləndirərək onlarda özünümüdafiə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Bu da öz növbəsində bullinqin mənfi təsirlərini azaltmağa kömək edəcəkdir. Müəllimin, qurbanın güclü tərəflərini müşahidə edib onu vurğulaması o şagirdin psixoloji cəhətdən güclənməsini təmin edir.

Buller olan şagirdlərə gəldikdə isə, nikbin yanaşma onların müsbət xüsusiyyətlərini önə çıxarıb tərifləyərək davranışlarının dəyişdirilməsinə dəstək ola bilər. Beləliklə həmin şagirdlər özlərini müsbət obrazda görərək daha sağlam davranış modellərinə keçid edə bilərlər. Nikbinlik prinsipi həm bullerin, həm də qurbanın həyatında mühüm irəliləyişlərə səbəb ola bilər və onların təhsil və tərbiyə yolunda daha uğurlu olmalarını təmin edə bilər.

4. Empatiya hissinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi

Empatiya hissinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi bullinqlə mübarizədə ən əlverişli üsullardan biridir ki, onun vasitəsilə tədris prosesində uğurlar əldə edilməsi mümkündür. Müəllim tərəfindən sinifdə müsbət mühitin yaradılması və inkişaf etdirilməsi şagirdlər arasında empatiyanın formalaşdırılmasına kömək edir. Bunun nəticəsində də sinifdə konfliktlərin sayı azalır.

5. Müsbət münasibətlərin yaradılması:

Sinifdə müsbət münasibətlərin qurulması şagirdlərin emosional inkişafına və yaxşı sosiallaşmasına birbaşa təsir edən amillərdəndir. Sinifdə müsbət münasibətlərin yaradılması həm müəllimlərin, həm də valideynlərin öhdəliyinə düşür. Onlar şagirdlərə sağlam ünsiyyət nümunələri təqdim etməklə daha güclü sosial dəstəyi təmin etmiş olurlar. Bu da öz növbəsində şagirdlər arasında daha güclü sosial və emosional bağlılığı artırır və birgə əməkdaşlıq ruhunun yaranmasına kömək edir.

6. Münaqişələrin idarə olunması:

Nikbinlik prinsipinin tətbiqi sinifdə münaqişələrin səmərəli şəkildə idarə edilməsini təmin edir. Nikbinlik prinsipinin imkanları ilə sinifdə baş verən hər hansı münaqişəyə müsbət yönündən baxılması şagirdlər arasında qəzəb, kin kimi mənfi emosiyaları soyudaraq və daimi olmamasına səbəb olacaqdır. Münaqişələr zamanı tərəflərə hörmətli və konstruktiv şəkildə ünsiyyət qurmağı öyrətmək, problemlərin qalıcı iz buraxmadan həll olunmasına imkan yaradacaqdır.

ƏLDƏ EDİLƏN NƏTİCƏLƏR

Nəticə olaraq deyilməlidir ki, nikbinlik prinsipi buller və qurbanların müsbətə doğru dəyişmələri, tərbiyə olunmaları üçün tövsiyyə olunan etibarlı prinsipdir və bullinqə qarşı mübarizədə öz müsbət tövhiələrini verir. Belə ki, nikbinlik prinsipinin imkanlarından istifadə edərək ümumtəhsil məktəblərində pozitiv mühitin yaradılması, müəllim-şagird və şagird-şagird arasında etibarlı mühitin formalaşdırılması, **qurbanlarda motivasiya və özünəinamın yaranması, şagirdlər arasında empatiya hissinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi**, müsbət münasibətlərin yaradılması, münaqişələrin idarə olunması məktəblərdə bullinq hallarının azalmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Craig, M.W. & Pepler, J.D. (2003). Identifying and targeting risk for involvement in bullying and victimization. USA.

2. Hüseynzadə R., Əzizova Z., Əliyev S., Verdiyeva Ü. (2021) Pedagogika “Dərslik” Bakı.
3. Hüseynzadə R., Qəhrəmanova K. Tərbiyə, Hüquqi-normativ əsaslar. (2015) “Dərslik” Bakı.
4. Макаренко А.С. (1957). Лекции о воспитании детей. Москва.
5. Макаренко А.С. (1958) Методика организации воспитательного процесса. Москва Изд. АПН РСФСР. Т.5.
6. Olweus D. (1993) Bullying at school. What we know and what we can do? Norway: Blackwell Publishing.
7. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 2009. <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/tehsil-haqqinda-azerbaycan-respublikasinin-qanunu>

ABSTRACT

PEDAGOGICAL POTENTIAL OF THE OPTIMISM PRINCIPLE IN EDUCATION FOR PREVENTING BULLYING

Gunay Mammadzade

The article addresses the issue of bullying, which has become a significant problem in modern schools. Based on the opinions of various scholars and researchers, it is stated that bullying refers to repeated verbal, physical, or psychological violence inflicted by one or more individuals on a student with limited self-defense abilities. Bullying not only hinders the victim's personal development and academic success but also causes the bully to grow into a negative character, potentially becoming a harmful individual to both themselves and society in the future.

From a pedagogical perspective, bullying is considered a phenomenon stemming from the improper conduct of the educational process, with its resolution possible through the correct application of educational principles. In this regard, the potential of the optimism principle is particularly noteworthy. The optimism principle encompasses creating a positive environment in the classroom, fostering empathy among students, promoting motivation and self-confidence, and managing conflicts effectively.

One of the most outstanding features of the optimism principle is identifying even the smallest positive trait in a negative character and fostering a positive belief in the future. This approach contributes to shaping the bully into a better person while enhancing self-esteem and self-confidence in the victim. As a result, both individuals are likely to be removed from the list of participants in bullying incidents.

Keywords: bullying, school, education, optimism principle, strategies

РЕЗЮМЕ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРИНЦИПА ОПТИМИЗМА ВОСПИТАНИЯ В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ БУЛЛИНГА

Гюнай Мамедзаде

В статье рассматривается проблема буллинга, которая в современный период стала серьезной проблемой в школах. Основываясь на мнениях различных ученых и исследователей, указывается, что буллинг представляет собой повторяющееся словесное, физическое или психологическое насилие, совершаемое одним или несколькими лицами в отношении ученика, обладающего ограниченной способностью к самозащите. Буллинг не только препятствует личностному развитию и академическим успехам жертвы, но и способствует формированию булли как негативного образа, который в будущем может стать вредным для самого себя и общества.

С педагогической точки зрения буллинг рассматривается как явление, возникающее в результате неправильного ведения воспитательного процесса, решение которого возможно благодаря правильному применению принципов воспитания. В этом контексте особенно выделяются возможности принципа оптимизма. Принцип оптимизма включает создание положительной атмосферы в классе, развитие чувства эмпатии среди учеников, формирование мотивации и уверенности в себе, а также управление конфликтами.

Одной из самых выдающихся характеристик принципа оптимизма является выявление даже самых незначительных положительных качеств в негативном образе и формирование позитивной веры в будущее. Это способствует превращению булли в лучшего человека, а также развитию уверенности в себе и самоуважения у жертвы, что в свою очередь позволяет исключить их из списка участников буллинга.

Ключевые слова: буллинг, школа, воспитание, принцип оптимизма, стратегии

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNDƏ ZEHNİ ƏMƏLİYYATIN MƏRHƏLƏLƏRİ

Lalə BAYRAMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: lala.bayramova2013@mail.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
27.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

idrak fəaliyyəti,
zehni əməliyyat,
problemlə təlim,
təlim nəzəriyyəsi,
kiçikyaşlı məktəbli.

XÜLASƏ

Məqalədə sübut edilir ki, bütün iş prosesində inkişafetdirici təlim sisteminin quruluşunu təşkil edən amilləri nəzərdən keçirərkən, müəllimin şəxsi yanaşmasını nümayiş etdirməsi, innovativ konsepsi-yaları, tədris proqramlarını, universal metodiki vəsaitləri, eləcə də inkişafetdirici təlim üzrə cari dərslərləri təhlil edilməsi səmərəli olardı. Fikrimizcə, problemli təlim nəzəriyyəsinin inkişafının müasir mərhələsinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, təkcə şagirdlərin qarşısına problem qoyaraq təlimin fəallaşdırılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Düşüncə psixologiyasına dair müasir biliklər bizə yalnız şagirdin qarşısında problem qoymağa deyil, həm də bu problemin həllini idarə etməyə imkan verən şərait yaratmalıdır. Məqalə tədqiqatçı – alimlərlə bərabər, praktik müəllimlər üçün də faydalı ola bilər.

GİRİŞ

Pedaqoji və psixoloji sahələrdəki qabaqcıl təcrübələrə istinad edərək intellektual inkişaf və idrak fəaliyyətini, həmçinin əqli sahənin rəşadətli inkişafındakı təlim nailiyyətlərini görmək mümkündür. Bu, kiçikyaşlı məktəblilərə təqdim ediləcək idrak əməliyyatlarının öyrədilməsini diqqət mərkəzində saxlamağa əsas verir. Tədqiqat göstərdi ki, idrak fəaliyyətdə istənilən zehni əməliyyatlar aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

Qavrama → Nitqdən (təfəkkürdən) aktiv istifadə → Bütün təfəkkür növləri (vizual-obrazlı, vizual-aktiv, şifahi-məntiqi və s.) → Seçmə, ayırma (tapşırıq təhlilinin hazırlıq mərhələsi) → İcra mərhələsi → Mühakimə, nəticə.

Göründüyü kimi məktəb materialı üzrə istənilən zehni əməliyyat təfəkkürün bütün növlərindən istifadəni nəzərdə tutur. Qeyd etmək vacibdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təlimi spesifik proses olub, xüsusi, didaktik qanunauyğunluqlara malikdir ki, bunlardan da ən vacibi şagirdlərin idrak fəaliyyətidir. Bu qanunauyğunluq öyrənilən materialı dərk etmək və mənimsəməyə xidmət edən təlim-idrak fəaliyyəti prosesinin mahiyyətindən irəli gəlir.

Bu qanunauyğunluğun həyata keçirilməsində Y.K. Babanski, V.Okon, K.İ.Buzarov və başqalarının qeyd etdiyi kimi, aşağıdakılar mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər:

- bilik əldə etmək ehtiyacının oyanması;
- müəllim tərəfindən idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə;
- suallar qurmaq, nəticə çıxarmağa təşviq etmək və s.;
- öyrənilən materialın dərk edilməsi və mənimsənilməsi, müşahidələrin aparılması üzrə müstəqil işin genişləndirilməsi;
- təhlil, ümumiləşdirmə, ixtira, seçmə kimi hərəkətlərin məharətlə inkişaf etdirilməsi.

Elmi müşahidələr zamanı B.M. Teplov və digər bir sıra alimlər incəsənət fənlərinin tədrisində iki fəaliyyət növü müəyyən etmişlər: 1) tədris və 2) yaradıcılıq. Onun fikrincə, şagirdin idrak fəallığının təzahürü və inkişafı onun olduğu mühitdən asılıdır: əlverişli psixoloji iqlim idrak aktivliyini – diqqəti, yaddaşı, təfəkkürü stimullaşdırır [8, s.21].

Tədqiqatımızda biliyin əldə edilməsi prosesinin müəllimdən tələbəyə ötürülməsi kimi təşkil olunmadığını düşünən alimlərin N.M. Kazımovun, Y.Ş. Kərimovun, Ə.Ə. Əlizadənin, Ə.Ə. Qədirovun fikri ilə razıyıq: biliyi qoymaq və ya almaq olmaz. Şagirdin fəallığı təhsil prosesinin sərhədlərini müəyyən edir: uşağın fəaliyyəti vasitəsi ilə təlim olunmayan, müstəqillik prosesinə tərkib hissə kimi daxil edilməyən, əslində təlim edilmir. Özünü-təhsil üçün şərait müəllimlər tərəfindən yaradılır. Uşaq şüuru müxtəlif növ linqvistik təşkilata malik çoxfənlı sahə ilə qarşılaşır. Müəllim təfəkkürün vahid təhsil sisteminə çevrilməsi üçün lazımı şərait yaradır [4, s.201].

Şagirdlərin idrak fəaliyyəti prosesində idrak fəallığını stimullaşdırmaqla onların təfəkkürünü inkişaf etdiririk. Biliklərə yiyələnən şagird nəinki ətraf aləmi tədqiq edə, eyni zamanda yaradıcılıq qabiliyyətlərini və şüurunu inkişaf etdirə biləcək. Ona görə də müasir təlimi elə təşkil etmək lazımdır ki, şagird problemləri yaradıcılıqla həll edə bilsin. İbtidai sinif şagirdlərinin belə inkişaf konsepsiyası, bilik və təcrübənin müəllimlə, kitabla, incəsənətlə, təbiətlə ünsiyyət yaratmaq yolu ilə sistemli şəkildə əldə olunmasına əsaslanır, yəni yaradıcı mühitin yaradılması yolu ilə. V.A. Suxomlinski qeyd edirdi ki, “Yaradıcılıq oradan başlayır ki, əvvəllər əldə edilmiş intellektual və estetik sərvət dünyanı dərk etmək, mənimsəmək və dəyişdirmək vasitəsinə çevrilir” [7, s.609].

Yaradıcılığa meyl uşaqlıq dövrünün, o cümlədən ibtidai məktəb çağının spesifik və fərqli xüsusiyyətidir. Yerli və xarici psixoloq və pedaqoqların (N.M. Kazımov, Ə.Ə. Əlizadə, Ə.S. Bayramov, R.İ. Əliyev, Ə.Ə. Qədirov, B.L. Yavorski, A.N. Luk, D.B. Boqoyavlenskaya və s.) fikrincə, yaradıcılığa yanaşma verilmiş vəziyyətin həddlərindən kənara çıxmaq bacarığı kimi təqdim olunur. Bu əsərlərdə tədqiqat metodunun və kreativlik fəaliyyətinin mahiyyəti açılır. R.İ. Əliyevə [3] görə, kreativlik - təəccüblənmək və öyrənmək, qeyri-standart situasiyalarda həll yolu tapmaq bacarığıdır, o, yeni bir şeyin kəşfinə diqqət yetirmək və öz təcrübəsini dərinlən dərk etmək qabiliyyətidir. Beləliklə, yaradıcılığın meyarı nəticənin keyfiyyəti deyil, yaradıcı məhsuldarlığı fəallaşdıran idrak fəaliyyətidir.

Tədris prosesində müəllim şagirdə təsir edir, onun öyrənməsini idarə edir. Optimal idarəetmədə müəllimin bu xarici təsirləri şagirdin daxili istək və hərəkətlərinə uyğun olmalıdır. Bu zaman idarəetmə prosesi *öyrənmənin fəallaşdırılması vasitələri ilə həyata keçirilir*.

Pedaqogikada əsas fəallaşdırma vasitələri arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: dərslərin hədəf qoyuluşu və onun mərhələləri; dərslərin mərhələsində iqlat artırılmalı olan əsas məzmunun müəyyən edilməsi; əzbərləməyə və biliklərin əldə edilməsinin gedişatına nəzarətin qurulması.

Beləliklə, məktəblilərin sinifdə fəallaşdırılması üçün didaktik şərtlər aşağıdakılardır:

- biliyin qavranılmasına hazırlıq üçün şagirdlərin fəaliyyətinin xüsusi təşkili;
- idrak motivinin formalaşmasını təmin edən priyomlar;
- yeni biliklərin mənimsəməsi zamanı fəaliyyətlərin təşkili üsulları;
- müstəqil fəaliyyət, özünənəzarət;
- məktəblilərin biliklərin mənimsənilməsində fəallığın təmin edilməsinə nəzarət.

Təlim prosesinin idarə edilməsi zamanı alimlər (Y.Ş. Kərimov, İ.İ. Əliyev, A.N. Abbasov, M.N. Skatkin, A.M. Matyuşkin, T.V. Kudryavtsev) idrakın fəallıq dərəcəsinin iki fərqli formasını qeyd edirlər. Bunlardan *birincisi* şagirdin nizamlanmış fəaliyyətini nəzərdə tutur və şagirdin hərəkət sistemi ona hazır formada verilir. Buraya alqoritmik təlim də daxildir. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda təhsil fəaliyyətinin strukturu bir sıra komponentlərlə təmsil olunur: təlim vəzifəsi, təlim hərəkətləri, özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmə. Təcrübə göstərdi ki, bunlar müəllimin köməyi ilə həyata keçirilir. Buna şagirdin dərslərin zamanı istifadə edə biləcəyi tədris və idrak fəaliyyətinin təhlili və dəyişməsinə dair çoxsaylı tapşırıqlar və suallar kömək edir. Məktəblilərdə müstəqil təlim bacarıqlarının inkişafına onların təlim fəaliyyətinin bir komponentindən digərinə keçidini təmin edən suallar və tapşırıqlar kömək edəcəkdir.

İdarəetmənin *ikinci* forması - şagirdləri problem tipli axtarış tapşırıqlarının həllinə yönəltməkdir. Şagird problemlərin həllinin, onu yoxlamağın müxtəlif yollarının axtarılmasında və müzakirəsində iştirak etdikcə, onun təlim və idrakı motivləri, bilik əldə etmə yollarına marağı artır. Bu, tapşırıqların sərbəst seçimi və müzakirələr mühiti ilə müşayiət olunan elə problemli təlim prosesidir ki, o, tədrisin perspektivliyinin motivasiyasını, səriştəyə təşəbbüsünü artırır. Bu

idarəetmə forması fəallığın inkişafına kömək edir, çünki problemli təlim təkcə düşüncə proseslərini fəallaşdırmır, həm də axtarış tapşırıqları vasitəsilə onlara maraq yaradır və bununla da, bilik və bacarıqların səmərəli və sosial normalara uyğun mənimsənilməsinə şüurlu ehtiyacın formalaşmasını təmin edir. Belə fəallıq tez-tez baş vermir, o, məqsədyönlü pedaqoji təsirlərin və pedaqoji mühitin təşkilinin, yəni didaktik oyunlardan istifadə edərək problemli təlimin nəticəsidir.

Bununla əlaqədar N.V. Çernenkonun “Tədris və idrak maneələrindən istifadə edərək kiçikyaşlı məktəblilərin tədris və idrak fəaliyyətinin layihələndirilməsi” mövzusunda dissertasiya işində keçmiş təcrübənin yenidən yaradılması və tədris materiallarının mənimsənilməsi prosesi kimi ənənəvi təlim anlayışının yenidən nəzərdən keçirilməsi vurğulanır. Tədqiqatda müasir müəllimlərin və psixoloqların: A.N. Abbasov, D.B. Elkonin, V.V. Davidov, A.M. Matyuşkina, Y.S. Tyunnikov və b. əsərlərinə diqqət yetirilir, burada problemli-inkişafetdirici təlimin üstünlükləri əsaslandırılır və haqlı olaraq qeyd olunur ki, hazırkı təhsil sistemində şagirdlərin alınan məlumatları yadda saxlamaq və təkrarlamaq üçün nəzərdə tutulmuş reproduktiv fəaliyyət üstünlük təşkil edir. Müəllifin [1] qeyd etdiyi kimi, belə təlim ənənəsi xüsusilə kiçikyaşlı məktəblilərə mənfi təsir göstərir, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, təlimin motivasiyasına və onun ümumi müsbət nəticələnməsinə mane olur.

Ə.Ə. Əlizadə [3] Azərbaycan dili və riyaziyyat dərslərində kiçikyaşlı məktəblilərin təlim və idrak fəaliyyətinin qurulmasını və təşkilini “təlim və idrak maneələrindən” istifadə edərək nəzəri cəhətdən əsaslandırıb və eksperimental olaraq sınaqdan keçirmişdir. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, inkişafetdirici təlimin pedaqoji texnologiyalarının işlənilib hazırlanması yetərinə deyil və bu, inkişafetdirici təlim ideyalarının kütləvi məktəb praktikasına daxil edilməsində bir sıra çətinliklərə səbəb olur.

Beləliklə, bütün iş prosesində inkişafetdirici təlim sisteminin quruluşunu təşkil edən amilləri nəzərdən keçirərkən, müəllimin şəxsi yanaşmasını nümayiş etdirməsi, innovativ konsepsiyaları, tədris proqramlarını, universal metodiki vəsaitləri, eləcə də inkişafetdirici təlim üzrə cari dərslərləri təhlil etməsi səmərəli olardı.

Fikrimizcə, problemli təlim nəzəriyyəsinin inkişafının müasir mərhələsinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, təkcə şagirdlərin qarşısına problem qoyaraq təlimin fəallaşdırılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Düşüncə psixologiyasına dair müasir biliklər bizə yalnız şagirdin qarşısında problem qoymağa deyil, həm də bu problemin həllini idarə etməyə imkan verən şərait yaratmalıdır.

Beləliklə, təlimin fəallaşdırılması problemli təlimi özündə birləşdirmir, əksinə problemli təlim fəallaşdırmanı zəruri mərhələ, idrak fəaliyyətinin stimullaşdırıcısı kimi özündə ehtiva edir. Təlimin fəallaşdırılmasının məqsədi insan psixikasının mövcud ehtiyatlarını, öz fəaliyyətinin məqsədlərini özü seçən subyektin artıq formalaşmış yaradıcılıq qabiliyyətlərini aktuallaşdırmaqdan (açıqlamaqdan) ibarətdir.

Bu baxımdan prof. Ə.Ə. Əlizadənin nəzəri fikirləri daha diqqətəlayiqdir: “Şübhə yoxdur ki, hər hansı bir fəaliyyətin məqsədi bu fəaliyyətin subyekti tərəfindən həyata keçirilir, lakin sonradan onun seçdiyi və qarşısında duran məqsəd həmin subyektin – rəhbərin, metodistin, müəllimin, şagirdin fəaliyyətinə təsir göstərir və s. Fəaliyyət prosesində subyekt və obyekt də bir-birilərinə qarşılıqlı təsir edirlər. Pedaqoji sistemə uyğun olaraq subyektiv münasibətlərdən danışmaq daha düzgündür, çünki təlic prosesində şagirdlərə qoyulan əsas tələb onların fəallığı və marağıdır, obyekt isə aktiv ola bilməz. Fəallıq - pedaqoji sistemin həm strukturuna, həm də məzmununa görə şəxsiyyətə xas olan xüsusiyyətdir” [2, s.364].

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, idrakın bütün mərhələlərində idraki fəallığın təlimə təsirini gücləndirməyə imkan verən fəallaşdırma vasitələrinin müxtəlifliyi ilə yanaşı, alimlər problemli təlimdən istifadəni də aparıcı hesab edirlər.

Problemli təlim nəzəriyyəsi xüsusilə keçən əsrin 60-90-cı illərində həm psixoloqlar, həm də pedaqoqlar (N.M. Kazımov, Ə.Ə. Əlizadə, Y.Ş. Kərimov, A.Ə. Nuruşov, A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə, S.L. Rubinşteyn, A.N. Leontyev, D.N. Boqoyavlenski, L.İ. Bojoviç, A.M. Matyuşkin, Z.I. Kalmıkova, İ.Y. Lerner tərəfindən intensiv inkişaf etdirilmişdir. Alimlərin tədqiqatları, problemli təlimin nəzəriyyəsi və metodologiyasına müasir yanaşmalara əsaslanan yeni elmi pedaqoji və

psixoloji fundamentini yaratmağa imkan verdi. Problemlı təlimin elementlərinə Sokrat və Platonun evristik söhbətlərində də rast gəlmək olur. Həmin ideyalar K.D. Uşinskinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. İ.Y. Lernerin fikrincə, problem situasiyalı təlim zamanı şagirdlər idrak fəaliyyətində həm təcrübə qazanır, həm də dünyaya qarşı emosional-dəyər münasibəti olan və fəal yaradıcı qabiliyyətlərə malik şəxsiyyət kimi formalaşırlar [6, s.52].

Problemlı təlimin əsas ilkin konsepsiyası “problemlı vəziyyət”dir. A.M. Matyuşkinin fikrincə, problemlı vəziyyət - intellekt vasitəsilə aradan qaldırılmalı olan psixi çətinlikdir. Problemlı vəziyyət problemlı təlimin ilkin vəziyyətidir, müəllim onun yaradılmasının priyom və vasitələrini bilməlidir. Üstəlik, metodların həyata keçirilməsi üçün təlim qabiliyyətinə təsir edəcək üsul və vasitələrdən istifadə etməyi də bacarmaq vacibdir.

N.S. Leytesin [5] fikrincə, təlim qabiliyyəti səviyyə və intellektual inkişafdan bir sıra cəhətlərə görə fərqlənir: yaşla, insanın həyatı boyu, adətən, əqli inkişaf səviyyəsi yüksəlir, öyrənmək istəyi isə azalır; kiçik məktəb yaşındakı uşaqlarda bilik istəyi, bir qayda olaraq, yeniyetmə və ya böyüklərdən daha yüksəkdir, baxmayaraq ki, sonuncuların zehni inkişaf səviyyəsi daha yüksəkdir [5, s.93]. O, problemlı təlimin əsas mərhələlərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

1. bizi maraqlandıran problemdən doğan vəziyyətin (problem situasiyanın) yaradılması;
2. idraki tələbatları və marağı aktivləşdirmək üçün problem qoymaq;
3. təklifin verilməsi və onun əsaslandırılması;
4. sübut, isbat, problemin həlli;
5. nəticənin yoxlanması.

Aydın ki, təlimdə *problemlı yanaşmadan* istifadə edilən dərslər şagirdin tələbat-motivasiyasına əsaslı təsir göstərəcək, onun idrak fəallığını artıracaqdır. Müasir təlim prosesində şagirdlərin idraki fəallığının sürətləndirilməsi isə aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- praktiki bacarıqların təlimi və inkişafı: hekayələr, nağıllar, sadə şeirlər, saymaca yazmaq, tipik riyazi məsələlərin və məntiqi tapşırıqların standart həllərini tapmaq;
- biliyin genişləndirilməsi, yeni təəssüratlarla zənginləşdirilməsi;
- şəxsi təcrübənin toplanması və onun yeni situasiyalarda tətbiqi prosesində fikri (zehni) bacarıqların inkişafı.

Bu proses təlim texnologiyasından əsaslı (fundamental) təhsil səviyyəsinə təbii keçiddir. Bu keçid prosesi, şagirdlərin ətraf aləmlərindəki reallıqları mənimsədikcə əldə etdikləri ilkin biliklərin, qaydaların müqayisə edilməsi və müqayisə edə-edə öyrənilməsi yolu ilə gedir. Əməkdaşlıq pedaqogikası adlanan belə qeyri-ənənəvi sistem həm müəllim, həm də şagird arasında bərabər ünsiyyət yaradır. Pedaqoji peşəkarlığa müəllim və şagirdin birgə yaradıcılığına əsaslanan belə müasir tələblər buradan irəli gəlir, buradan qaynaqlanır. Bu, bütövlükdə gələcək təlimin dialektik inkişafı prosesini tərənnüm edir. O, keçmişin və indinin ən yaxşı ənənələri əsasında qurulur.

Əməkdaşlıq mühiti yaradılarkən müəllim və şagirdin təlim xarakterini və xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Məhz belə bir təlimdə, belə bir atmosferdə şagirdin yaradıcı təşəbbüsü üzə çıxacaq, ilk növbədə kənardan əlavə kömək olmadan şəxsi müşahidəsi, təəssüratı və idraki fəallığı əsasında müstəqil işə, müstəqil idraki fəaliyyətə maraq yaranacaqdır.

Tədqiqatın nəticəsi təhsilin inteqrasiyası nəzəriyyəsi kontekstində fəallıq prinsipinin yeni məzmunla zənginləşməsindən və həmçinin, inkişafın və təlimin subyektı kimi şagirdin fəallığı strukturlu-prosesual istiqamətdə bir fəndən digərinə təlim informasiyalarının (biliklərin qavranılması) ardıcıl, düzgün ötürülməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi ondan ibarətdir ki, təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin idrak fəallığının inkişafı üçün didaktik şərtlər nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üzrə ibtidai sinif müəllimləri üçün metodiki tövsiyələr hazırlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərslük / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, 2024. – 400s.
2. Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya (I, II kitab). Dərslük / Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: PU-nun nəşriyyatı, 2010. – 685

- s.
3. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət psixologiyası / R.İ.Əliyev, G.B.Əliyeva – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2010. – 144 s.
4. Kazımov N.M. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri. Ağlın sönməz məşəli. / N.M.Kazımov. – Bakı: Çarşıoğlu, 2013. – 96 s.
5. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст /Н.С.Лейтес. - М.: Педагогика, 1971. – 164 с.
6. Лернер И.Я. Проблемное обучение / И.Я. Лернер. - М.: Знание, 2004. – 64 с.
7. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: В 5 т. /В.А. Сухомлинский. – Киев, 2000.Т. 3. – 678 с.
8. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей /Б.М. Теплов. - М., -Л.: АПН РСФСР, 2017. – 130 с.

РЕЗЮМЕ

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ УМСТВЕННЫХ ОПЕРАЦИЙ В ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Байрамова Лала

В статье доказано, что при рассмотрении факторов, составляющих структуру системы развивающего обучения, на протяжении всего процесса работы учителю будет эффективно проявлять свой индивидуальный подход, анализировать инновационные концепции, учебные программы, универсальные методические пособия, а также периодические учебники по развивающему обучению.

По нашему мнению, особенностью современного этапа развития теории проблемного обучения является то, что она не должна ограничиваться активизацией обучения путем постановки проблем перед учащимися. Современные знания психологии мышления должны не только поставить перед учеником проблему, а создавать условия, позволяющие ее решить. Статья может быть полезна как исследователям и ученым, так и практикующим педагогам.

Ключевые слова: познавательная деятельность, умственная операция, проблемное обучение, теория обучения, младшие школьники.

SUMMARY

STAGES OF DEVELOPMENT OF MENTAL OPERATIONS IN COGNITIVE ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Bayramova Lala

The article proves that when considering the factors that make up the structure of the developmental education system, throughout the entire process of work, the teacher will effectively demonstrate his individual approach, analyze innovative concepts, curricula, universal teaching aids, as well as periodical textbooks on developmental education.

In our opinion, the peculiarity of the modern stage of development of the theory of problem-based learning is that it should not be limited to activating learning by posing problems to students. Modern knowledge of the psychology of thinking should not only pose a problem to the student, but also create conditions that allow solving it. The article can be useful for both researchers and scientists, as well as practicing teachers.

Key words: cognitive activity, mental operation, problem-based learning, learning theory, primary school students.

ƏLAVƏ TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN ARTRILMASINA MÜASİR YANAŞMALAR

Polad MƏDƏDOV¹, Nizami QULİYEV²

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

²Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: nizamiguliyev8@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
28.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

ixtisasartırma,
yenidən hazırlanma,
peşə,
modul,
innovasiya,
təhsil

XÜLASƏ

Təhsilin məzmununun yeniləşməsi, təlimdə yeni metod və texnologiyaların, dünya təhsil standartlarının tətbiqini, yeni informasiya, tədris elmi-metodiki təminatların hazırlığını nəzərə alaraq, ixtisasartırma və yenidən hazırlanma təhsil sisteminə münasibət yeniləşməli, bu məqsədlə həm təhsil sisteminin rəhbər orqanları, həm də pedaqoji işçilərin fasiləsiz təhsilinin həyata keçirilməsinə diqqət artırılmalı, qarşıya çıxan problemlər birgə həll edilməlidir.

GİRİŞ

Son illərdə respublikamızın bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də islahatlar öz təsirini göstərməklə uğurlu nəticələr əldə edilir.

Bu islahatların əsas mahiyyəti və məqsədi yeni pedaqoji təfəkkür işığında təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, fərdiləşdirilməsi, differensiallaşdırılması, humanitarlaşdırılması inteqrasiyası təhsilin milli zəmin və bəşəri dəyərlər prinsipləri əsasında qurulması, ənənəvi passiv təhsildən müasir fəal, yeni inteqrativ təlimə keçid, yeni fənn kurikulumlarının uğurlu tətbiqi məsələlərini əhatə edir.

Göstərilənlərlə yanaşı, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi pedaqoji kadrların ilkin hazırlığı, ixtisasartırılması, yenidən hazırlanması, təkmilləşdirilməsi işinin səviyyəsini yüksəltməkdən, fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının həyata keçirilməsi səviyyəsindən, bu sahədə yeni konsepsiya və mexanizmlərin tətbiqindən asılıdır.

İxtisasartırma təhsilinin əsas məqsədi hər bir işçinin və ya mütəxəssisin ixtisası üzrə intellektual, peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi, daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşmasını, ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatından fəal və səmərəli iştirakını təmin etməkdir.

24 oktyabr 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” bunun canlı nümunəsidir. Burada pedaqoji kadrların hazırlığının fasiləsiz proses olması əsas götürülərək, onun keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə ilkin və diplomdan sonrakı pedaqoji təhsilin vahid kontekstdə təşkili aparıcı yer tutur.

Strategiyanın məzmun hissəsində qeyd olunur ki, “Ölkə qarşısında duran növbəti strateji vasitə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir, Azərbaycan Respublikasının inkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədi ilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturunu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir. Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının

yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazasında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir”.

Strategiyanın əsas məqsədini Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə inteqrasiyası, əsas mahiyyətini humanistləşdirmə, demokratikləşdirmə, fərdiləşdirmə, differensiallaşdırma, inteqrasiya və humanitarlaşdırma prinsipləri təşkil edir. Bunun üçün milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan dünyəvi təhsil sistemini formalaşdırılması və təhsil alanın şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi, onun təlim-tərbiyə prosesinin bərabər hüquqlu subyektinə çevrilməsi son dərəcə əhəmiyyətli və zəruridir.

İxtisasartırma sahəsində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq aşağıdakı yanaşmaları əsas tutmaq məqsədə uyğundur:

1. *Yüksək ixtisas dərəcəsi əldə etmək.* Kadrların ali və ya orta ixtisas təhsili müəssisələrini bitirdikləri üçün pedaqogika, psixologiya və müvafiq ixtisas fənləri üzrə biliklərə, öyrənmələri istiqamətləndirmək və onların öyrənməsinə köməklik etmək üçün lazım olan əsas bacarıqlara və sərişələrə, həmçinin təhsilin idarə edilməsi, onun ictimai, siyasi və mədəni əsasları haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olmalıdır.

2. *Ömür boyu öyrənmək.* Kadrların əmək fəaliyyətləri dövründə fasiləsiz olaraq öz bilik və peşəkarlıq səviyyələrini yüksəltməlidirlər. İşə götürənlər kadrları peşə üzrə bilik və bacarıqlarını, təfəkkürünü yeniləşdirməyin, inkişaf etdirməyin və təkmilləşdirməyin zəruriliyini, həmçinin fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün onların fasiləsiz olaraq yeni biliklər və bacarıqlar əldə etməsinin əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq ixtisasartırma təhsilini təşkil etməlidir.

3. *Fəallıq və təcrübə mübadiləsi.* Kadrların ixtisaslarını artırmaq və peşəkarlıq səviyyələrini daha da inkişaf etdirmək məqsədi ilə daim fəal axtarışda olmalı, ölkə daxilində və beynəlxalq səviyyədə həmkarları ilə təcrübə mübadiləsi aparmalıdır.

4. *İxtisasartırma təhsili tərəfdaşlıq əsasında həyata keçirilən fəaliyyətdir.* Kadrların ixtisasartırma təhsilinə olan tələbatlarını, arzu-istəklərini öyrənmək və təklif olunan təhsil proqramlarında nəzərə almaq üçün əlavə təhsil müəssisələri öz fəaliyyətlərini müvafiq təhsil müəssisələri, təhsili idarəetmə orqanları və digər maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində təşkil etməlidir.

İxtisasartırma təhsili nəticəsində müəllimlər bir-biri ilə əlaqədə olan aşağıdakı istiqamətlərdə bilik, bacarıq və peşəkar dünyagörüşlərini yeniləşdirir, təkmilləşdirir və inkişaf etdirir:

- ümumi pedaqoji-psixoloji biliklər üzrə bacarıqlar və peşəkar düşüncə tərzini;
- fənyönümlü biliklər üzrə bacarıqlar və peşəkar düşüncə tərzini;
- ümumi mədəni səviyyəsini və öz peşəsi haqqında təsəvvürləri əks etdirən biliklər, bacarıqlar, vərdişlər və s.
- İxtisasartırma təhsilinə cəlb olunan müəllimlər həmçinin aşağıdakı sahələr üzrə yeni bilik, bacarıq və vərdişlər əldə edirlər:
- bacarıqları ilə birlikdə işləmək: ictimai həyatda fəal iştirak edir, hər şagirdə bir fərd kimi yanaşır və onun gizli bacarıqlarını üzə çıxara bilir, öz təlim və tədris fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədi ilə həmkarları ilə əməkdaşlıq edir;
- biliklərlə, texnologiya və məlumatla işləmək: biliyin və texnologiyanın müxtəlif növləri ilə, o cümlədən İKT-nin təlim və tədris fəaliyyətində səmərəli şəkildə tətbiq edir, məlumat şəbəkələrində şagirdləri istiqamətləndirir və onlara kömək edir;
- cəmiyyətlə əlaqəli işləmək: sosial peşəkarlığa malik olurlar, müasir dünya standartlarına uyğun olaraq şagirdlərin hərtərəfli inkişafında öz vəzifələri üçün məsuliyyət daşımağa hazırlanmalarında fəal iştirak edirlər

İxtisasartırma təhsilinin təşkili məsələləri.

İxtisasartırma təhsili əlavə təhsilin bir istiqaməti olmaqla ali, orta ixtisas və ilk peşə ixtisas təhsili pillələrinin hər hansı birini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan kadrların fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin etmək məqsədi ilə əlavə təhsil müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən təhsil

növüdür. İxtisasartırma təhsilində dinləyicilərin biliklərinin və peşəkarlıq səviyyələrinin, dünyagörüşlərinin müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi təlim modulları üzrə həyata keçirilir.

Modul ixtisasartırma təhsili prosesində nəzərdə tutulmuş müəyyən istiqamətdə bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsinə, dünyagörüşün formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş biliklər sistemidir.

İxtisasartırma təhsili üzrə təlim modulları bunlardır:

- peşə fəaliyyətinin ümumi əsaları üzrə təlim;
- ixtisas sahələri üzrə təlim;
- innovasiyalar üzrə təlim;

Birinci və ikinci modula daxil olan ixtisasartırma proqramları Azərbaycan təhsil sisteminin ümumi ehtiyac və tələbatının ödənilməsinə, bütövlükdə təhsilin strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Bu modullar üzrə proqramların siyahısı bir qayda olaraq, Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu modullardan fərqli olaraq üçüncü modul üzrə proqramlar isə təhsil işçilərinin fərdi maraq və ehtiyaclarının, tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir. Əslində əlavə təhsil müəssisələri bu modul üzrə müxtəlif təlim proqramları, eyni zamanda proqram mövzuları, məqsədləri, vəzifələri, məzmunu, metodologiyası və təlim saati ilə bağlı təkliflər verə bilər. Çevik xarakter daşıyan bu proqramlar istənilən sayda ola bilər.

Birinci modul üzrə ümumi məqsədi aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

Peşə fəaliyyətinin ümumi əsasları, təhsilin və tədris prosesinin idarə edilməsi, ümumi pedaqogika, psixologiya və sosiologiyanın məzmununda və metodologiyasında yeniliklər, təhsilin fəlsəfi, elmi, metodoloji, siyasi, sosial-iqtisadi, hüquqi əsaslarına aid yeni bilik və bacarıqların aşılınması, yüksək peşə səriştəliliyi və dünyagörüşünün formalaşdırılması.

İkinci modul üzrə ümumi məqsəddə isə aşağıdakı məsələlər əksini tapmışdır:

Pedaqoji kadrların ixtisasları üzrə fənnin didaktikası və metodologiyası, fənnin məzmununda və tədrisi metodikasında yeniliklər, müvafiq təhsil sistemi və onun pilləri üzrə kurikulumların tətbiqi, fənnin tədrisində İKT-dən istifadə və s. üzrə yeni bilik və bacarıqların aşılınması, müvafiq peşə səriştəliliyinin və dünyagörüşünün formalaşdırılması.

Üçüncü modul üzrə ümumi məqsədi belə izah etmək olar:

Peşə fəaliyyətinə aid innovativ nəzəriyyələrə, metodlara və təcrübəyə, təlim və tədris üzrə yeni texnologiyalara, İKT-yə istinad əsasında təhsil işçilərinə fərdi maraq dairələri və əsas fəaliyyət sahələri ilə bağlı olan yeni bilik və bacarıqların aşılınması, müvafiq peşə səriştəliliyinin və dünyagörüşünün formalaşdırılması.

Müasir elmi-pedaqoji yanaşmalara əsaslanaraq hər bir modul üzrə ümumi məqsədin göstərilməsi gözlənilən ümumi nəticələrin də müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan təcrübə və araşdırmalar göstərir ki, *birinci* modul üzrə gözlənilən ümumi nəticələr aşağıdakı ardıcılıqla qeyd oluna bilər:

Modul üzrə təlimi müvəffəqiyyətlə başa vurmuş dinləyici:

- peşə fəaliyyətinin ümumi əsaslarını şərh etməyi bacarır;
- ümumi pedaqogika, psixologiya və sosiologiyanın məzmununda və metodologiyasında yenilikləri izah etməyi bacarır, onları öz peşə fəaliyyətinə tətbiq edir;
- təhsilin fəlsəfi, elmi, metodoloji, siyasi, iqtisadi, hüquqi, praktik və s. əsaslarını şərh etməyi bacarır;
- təhsilin və tədris prosesinin idarə edilməsi, liderlik qabiliyyəti, valideynlərlə əlaqə, ünsiyyət və peşə fəaliyyətinin digər sahələri üzrə müvafiq peşə səriştəliliyi və dünyagörüşünə yiyələndiyini nümayiş etdirir.

İkinci modul üzrə gözlənilən ümumi təlim nəticələrinin aşağıdakı şəkildə göstərilməsi məqsəddə uyğundur:

Modul üzrə təlimi müvəffəqiyyətlə başa vurmuş dinləyici:

- ixtisası üzrə fənnin metodika və metodologiyasını şərh etməyi bacarır;

- fənnin məzmununda və tədrisi metodikasındakı yenilikləri izah etməyi, müvafiq peşə səriştəliliyinə və dünyagörüşünə yiyələndiyini nümayiş etdirməyi, onları öz peşə fəaliyyətində tətbiq etdiyini nümayiş etdirməyi bacarır;
- tədris prosesində müxtəlif resurslardan səmərəli istifadənin əhəmiyyətini şərh etməyi, zəruri tədris materiallarını və vasitələrini seçdiyini, hazırladığını, məqsədyönlü istifadəni nümayiş etdirməyi bacarır.

Üçüncü modul üzrə gözlənilən təlim nəticələri isə aşağıdakı ardıcılıqla əsaslandırılmalıdır:

Modul üzrə təlimi başa vurmuş dinləyici:

- peşə fəaliyyəti üzrə yeni texnologiyalardan, innovativ nəzəriyyələrdən, metodlardan və qabaqcıl təcrübədən istifadənin əhəmiyyətini izah etməyi bacarır;
- peşə fəaliyyəti zamanı innovasiyalardan, yeni texnologiyalardan, qabaqcıl təcrübədən istifadə məqsədilə bilik, bacarıq və vərdislərə, peşə səriştəliliyinə yiyələndiyini nümayiş etdirməyi bacarır;
- özünün fərdi maraqlarını, ehtiyac və tələbatlarının təmin olunduğunu nümayiş etdirməyi bacarır.

İxtisasartırma təhsilində keyfiyyətə nəzarət və onun təmin edilməsi məsələləri daim diqqətdə saxlanılmalıdır. Keyfiyyətə nəzarət məqsədi ilə müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr və özəl qruplar tərəfindən kadrların ixtisasartırma təhsili haqqında müntəzəm yeniləşən məlumat bazası yaradılmalıdır.

İxtisasartırma təhsilin səmərəli təşkilinin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsviri.

Təhsil müəssisələrində ixtisasartırma təhsilə münasibətin daha ciddi olması, maliyyə vəsaitinin düzgün planlaşdırılması, kadrların ixtisasartırma təhsilin fərdi tələbatının öyrənilməsi, müasir təlim vasitələri və metodlarından səmərəli istifadə ixtisasartırma təhsil müəssisələrinin maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi bu sahənin daha sürətli inkişafına zəmin yaradır.

İxtisasartırma təhsilinin səmərəli təşkili üçün aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- 1) məzmunun tələbata uyğunluğu;
- 2) ixtisasartırma təhsilinə cəlb olunanların tələb və ehtiyaclarının öyrənilməsi;
- 3) çevik ixtisasartırma proqramlarının modul mexanizmlərinin, nəticəyə görə kredit sisteminin tətbiqi, qabaqcıl dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq olunması;
- 4) sağlam rəqabət mühitinin yaradılması, keyfiyyəti yüksəltmək məqsədi ilə ixtisasartırma prosesinə çoxsaylı dövlət və qeyri hökumət təşkilatlarının cəlb olunması;
- 5) keyfiyyətə nəzarət, keyfiyyətin təmin olunması üçün elmi əsaslarla monitorinq mexanizminin tətbiqi;
- 6) maddi və mənəvi stimullaşdırma, karyera üzrə peşə yüksəlişi, bir dərəcədən digərinə keçid üçün təminat;
- 7) peşəkar təlimçi korpusunun formalaşdırılması;
- 8) variativ proqramların tərtibi;
- 9) maddi-texniki bazanın zənginləşdirilməsi, əlavə təhsil üzrə məlumat və təcrübə bankının yaradılması;
- 10) təcrübə imkanlara üstünlük verilməsi;
- 11) nəticələrə görə qarşılıqlı cavabdehlik və.s.

Təcrübə göstərir ki, 30-dan artıq innovasiyanın tətbiq olunduğu təhsil sisteminə əhəmiyyətli metodlarla böyük uğurlar qazanmaq çox çətindir. Yenilik, yeni mühitə bələd olan kadr potensialı ilə həyata keçirilə bilər. Məhz belə bir şəraitdə əlavə təhsili səmərəli təşkil etmək və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür. İxtisasartırma təhsilinə gələn dinləyici təhsilin sonunda öz iş yerinə yeni bilik və bacarıqlarla qayıtdıqda, təlim tərbiyə işinin səmərəliliyini artırmaq imkanları genişlənir.

Cəmiyyətin bu sifarişini reallaşdırmaq güclü maliyyə dəstəyi, maddi-texniki təchizat, yüksək peşəkarlığa malik olan kadr potensialı tələb edir. Son illərdə əlavə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir;

- təhsil sistemi, formaları, pillələri, müddəti, məzmunu, məqsədləri müəyyənləşdirilmişdir;
- yaradılmış hüquqi bazanın reallaşdırılması üçün dövlətin maliyyə imkanları gündən-günə güclənir.

İxtisasartırma təhsilinə verilən ümumi tələblər. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa uyğun olaraq ixtisasartırma təhsili əlavə təhsilin bir istiqaməti olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan kadrların fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin etmək məqsədi ilə təhsil müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən təhsil növüdür. Bu təhsilin əsas məqsədi hər bir işçinin ixtisası üzrə intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsini və təkmilləşdirilməsini, daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılması, ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli inkişafını təmin etməkdir.

Qanuna uyğun olaraq ümumi təhsil müəssisələrinin müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsili aşağıdakı ümumi tələblərə cavab verməlidir:

- dövlətin təhsil siyasətinin reallaşdırılmasını və dinləyicilərin fərdi maraq və ehtiyaclarını təmin etməlidir;
- ixtisasartırma təhsili sistemində rəqabətli mühitin formalaşdırılması, dövlət təhsil müəssisələri ilə yanaşı qeyri hökumət təşkilatlarının və özəl qurumların da prosesdə iştirakı üçün şərait yaratmalıdır;
- müəssisəəsaslı ixtisasartırma modellərinin inkişaf etdirilməsi üçün imkan yaratmalıdır;
- ixtisasartırma təhsilinin Avropa və dünya təhsil məkanına inteqrasiyası üçün zəmin yaratmalıdır;
- dinləyicilərin ixtisasartırma təhsilinə cəlb edilməsi üçün motivasiya yaratmalıdır.
- İxtisasartırma təhsilində pedaqoji proses aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulur:

Pedaqoji prosesin tamlığı. Pedaqoji prosesdə təlim məqsədlərinin reallaşdırılması kompleks şəkildə həyata keçirilir, onun zəminində isə məzmun, öyrədən və öyrənənin fəaliyyətini əhatə edən metod və vasitələr müəyyənləşdirilir.

Təlimdə bərabər imkanların yaradılması. Pedaqoji proses təlimdə bütün dinləyicilərə eyni şərait yaratmaqla onların potensial imkanlarından maksimum istifadə edir, eyni tələblərdən çıxış edir və güzəştlərə yol vermir.

Şəxsiyyətyönlülük. Pedaqoji proses dinləyicinin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə, mənimsədiyi informasiyaları səmərəli şəkildə tətbiqinə xidmət etməklə yanaşı, onun tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla təşkil edilir.

İnkişafyönlülük. Pedaqoji proses daima dinləyicinin tədqiqatçı, yaradıcı, axtarışda olan mütəxəssis kimi hazırlanmasına yönəldilir, ona öz üzərində çalışmağın, özünütəhsilin fasiləsiz olaraq davam etdirilməsinin vacibliyini qavradır. Öyrədən müasir təhsil konsepsiyalarını bilməklə tədris etdiyi proqramın məqsədlərini aydın izah edir və bunun üçün lazım olan tədris materiallarını müəyyənləşdirir, dinləyiciləri müzakirəyə cəlb edir, düşünmə və müstəqil fikir yürütmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Fəaliyyətin stimullaşdırılması. Pedaqoji proses öyrədən və öyrənən arasında qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlığa əsaslandığından stimullaşdırma təlimçinin dinləyicinin uğurlarını dəyərləndirməklə onun daha yüksək təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsini təmin edir. Dinləyici bazar iqtisadiyyatı şəraitinin tələbi olan rəqabətə tab gətirmək üçün dərin biliklər və çevik bacarıqlara yiyələnməyə şəxsi stimulaşdırma göstərir.

Dəstəkləyici mühitin yaradılması. Pedaqoji proses müasir maddi-texniki baza ilə təchiz edilir, demokratik və humanitar prinsiplər əsasında sağlam, mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilir, həm öyrədənlərin, həm öyrənənlərin maraq və ehtiyaclarının təmin edilməsi, təlimin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün zəmin yaradır.

Təlim fəaliyyəti ilə tədqiqatın qarşılıqlı əlaqəsi. Dinləyicilər təlimin ilk mərhələlərindən tədqiqatlara cəlb edilir, məlumatlar toplayır, fərdi layihələri və ya digər tədqiqatları həyata keçirirlər.

Pedaqoji prosesin peşə fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi. Pedaqoji proses təlimin peşə fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsini, tədris olunan proqramların peşə istiqamətində qurulmasını və dinləyicinin praktik olaraq hazırlanmasını təmin edir.

Yeni pedaqoji texnologiyaları və müasir təlim yanaşmalarını əks etdirən dərslər-ekskursiya, dərslər-yarış, dərslər-müzakirə, dərslər-disput kimi qeyri-standart dərslərdən istifadəyə üstünlük verilməli, təlim prosesinin mütəhərrikliyini təmin edən müxtəlif iş formalarından (kollektiv iş, qruplarla iş, cütlərlə iş, fərdi iş) istifadə olunmalıdır. Təlim prosesində dialoqa, yaradıcı fəaliyyətə əsaslanan fəal və interaktiv metodlardan istifadə edilməlidir. Aparılan təhlillər göstərir ki, ixtisasartırma təhsili demokratiya, humanist prinsiplər əsasında elə qurulmalıdır ki, müasir tələblərə cavab verən səviyyəyə çatdırılsın, bazar münasibətləri şəraitində bu növ təhsilə maraq yaratmaq üçün həlli vacib olan problemlər həll edilsin.

Pedaqoji kadrların ixtisas səviyyəsinin onun inkişaf dinamikasının qiymətləndirmə meyarlarının olmaması, pedaqoji kadrların attestasiyasına və əməyinin düzgün tarifləndirilməsinə əngəl törədir. İxtisasartırma təhsilində isə ciddi problemlərin yaranması onun maliyələşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu təhsil pilləsi üçün yerli büdcədə ya vəsait nəzərdə tutulmur və ya vəsait çox az olur. Əksər hallarda ezamiyyə xərcləri ödənilmir və ya öz məqsədinə xərclənilir. Bu vəziyyəti düzəltmək üçün nəzərdə tutulan maliyyə xərclərinin ixtisasartırma və yenidən hazırlanma təhsil müəssisələrində cəmləşdirilməsi məqsədə uyğun olar.

Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının IV strateji istiqaməti “müasir tələblər uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması, distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili, peşə ixtisas və təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin, müasir təminatlı peşə tədris mərkəzlərinin və komplekslərinin qurulması, kampusların yaradılması kimi tədbirləri ehtiva edir”.

Strategiyadan aydın görünür ki, diplomdansonrakı təhsil sisteminin tərkib hissəsinə daxil olan proseslərin yeni modeli müəyyənləşdirilmiş, onların yeri, mahiyyəti, məzmunu, vəzifələri, əsas parametrləri konkretləşdirilmişdir. Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı strategiyadan sonra müəllim hazırlığının fasiləsiz təhsil sistemindəki yeni modeli verdi. Həmin model müəllimlərin ilkin hazırlığı, ixtisasartırma, yenidən hazırlanma və təkmilləşmə proseslərini özündə birləşdirir.

Hazırda respublikamızda 2019-cu ildən əlavə təhsilin fəaliyyəti pedaqoji universitetlərdə dayandırılmışdır. Yaxşı olardı diplomdansonrakı təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi-normativ sənədlərin hazırlanması, onun müzakirəsinin təşkili, bu təhsil sisteminin informasiya bankının formalaşdırılması, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun ictimaiyyətin tələbatına uyğunluğunun müəyyən edilməsi, tələbatı uyğun tədris plan və proqramlarının yeniləşdirilməsi işində müəllimlərə kömək göstərilməsi, təhsilin elmi əsaslarla təşkili prosesində yaxından iştirak etmək funksiyalarının dahada genişləndirilməsi tələbatı uyğun olardı.

Respublikamızda aparılan islahat proqramlarının tələblərinə uyğun olaraq, təhsilin məzmununun yeniləşməsi, təlimdə yeni metod və texnologiyaların, dünya təhsil standartlarının tətbiqini, yeni informasiya, tədris elmi-metodiki təminatların hazırlığını nəzərə alaraq, ixtisasartırma və yenidən hazırlanma təhsil sistemində münasibət yeniləşməli, bu məqsədlə həm təhsil sisteminin rəhbər orqanları, həm də pedaqoji işçilərin fasiləsiz təhsilinin həyata keçirilməsinə diqqət artırılmalı, qarşıya çıxan problemlər birgə həll edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı 2014.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı. Bakı-1999.
3. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası. Bakı-2007.

4. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli kurikulum), "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. 1 dekabr 2006-cı il.
5. Əliyev F., Mədədov P. İxtisasartırma kurikulum çərçivəsində təkmilləşdirilməsi zərurəti. Azərbaycan məktəbi №4 Bakı-2010. s.80-85
6. Əliyev F., Mədədov P. Azərbaycan təhsil məkanının Boloniya modelinin Avropa ali təhsil sistemlərinə transformasiyası. BPKİYİ I Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı -9-11 noyabr-dekabr -2010 s.3
7. Nəzərov M.H. Sosial fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı-2024.652 s.
8. Nəzərov M.H.Nəbiyev Ə.M. Sosial idarəetmənin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı-2024.680 s.
9. Nəzərov M. Təhsil fəlsəfəsi. Dərs vəsaiti. Bakı-2022. 496 s.
10. Eminov A. Mədədov P. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. "Kövsər nəşriyyatı" Bakı-2011(I cild).
11. Eminov A. Mədədov P. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. "Kövsər nəşriyyatı" Bakı- 2012(II cild).
12. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2009.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ КАЧЕСТВА ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Полад Мададов
Низами Гулиев

С учетом обновления содержания образования, применения новых методов и технологий в обучении, мировых стандартов образования, подготовки новой информации, образовательных научно-методических гарантий отношение к системе образования повышения квалификации и переподготовки должно быть изменено. Обновлены, с этой целью как органы управления системой образования, так и реализация непрерывного образования педагогических кадров, следует уделять больше внимания его реализации, а возникающие проблемы решать сообща.

Ключевые слова: Специализация, переподготовка, профессия, модуль, инновация, образование, деятельность.

SUMMARY

MODERN APPROACHES TO QUALITY IMPROVEMENT IN FURTHER EDUCATION

Polad Madadov
Nizami Guliyev

Taking into account the renewal of the content of education, the application of new methods and technologies in training, world education standards, the preparation of new information, educational scientific-methodical guarantees, the attitude to the education system of professional development and retraining should be renewed, for this purpose, both the governing bodies of the education system and the implementation of continuous education of pedagogical staff more attention should be paid to its implementation, and the problems encountered should be solved together.

Keywords: Specialization, retraining, profession, module, innovation, education, activity.

İQTİSADİYYAT

AZƏRBAYCAN VƏ ÇİN ARASINDA TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xəyyam CAVADZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

*Yazışılan müəllif: cavadzada.xayyam@unec.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

01.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

ticarət əlaqələri,
ticarət dövryyəsi,
İpək yolu,
“Bir kəmə, bir yol”
layihəsi,
Şanxay Əməkdaşlıq
Təşkilatı.

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında ticarət əlaqələrinin tarixini, onun mövcud vəziyyətini araşdırmaq, bu sahədə hər iki ölkə tərəfindən dəstəklənən “Bir kəmə, bir yol” layihəsinin ölkəmiz üçün faydalılığını və ticarət əlaqələrinin inkişaf perspektivlərini təhlil etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat zamanı elmi abstraksiya, sistemli analiz, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, cədvəl kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsünü Azərbaycanın ticarət-iqtisadi maraqları aspektindən araşdıran elmi-tədqiqat işlərinin məhdud sayda olması tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyətini müəyyən edir. Azərbaycanın Çin ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi ölkəmizin yeni tarixi yüksəlişi mərhələsində müasir inkişafın təmin edilməsinə təkan verə və ticarət dövryyəsinin həcmnin artırılmasını təmin edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycan–Çin ticarət əlaqələri, eləcə də “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü Azərbaycan prizmasından strateji cəhətdən təhlil edilmişdir. Tədqiqatda əldə edilən nəticələr Azərbaycanın Çin ilə əlaqələrinin tədqiqi ilə məşğul olan şəxslərin və geniş ictimaiyyətin məlumatlılığını artırmağa, bu əlaqələrin əhəmiyyətini təbliğ etməyə və nəticədə ölkələrimiz arasında ticarət dövryyəsinin həcmnin artırılmasında stimula yarada bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – İlk dəfə olaraq müxtəlif təhlil metodlarından və ən son statistik məlumatlardan istifadə etməklə Azərbaycan–Çin ticarət əlaqələri, o cümlədən “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsündə ölkəmizin iştirakının inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır.

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi Azərbaycanla Çin arasındakı əlaqələrin tarixi çox qədimdir. Bu tarixin kökləri qədim İpək yolunun fəaliyyətə başlaması dövrünə gedib çıxır. Azərbaycan qədim İpək Yolunun üzərində yerləşdiyinə görə ən qədim dövrlərdən onun Çin ilə ticarət-iqtisadi və eyni zamanda mədəni sahədə əlaqələri mövcud olmuşdur. Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi onun Avropa və Asiya ölkələri ilə, o cümlədən Çin ilə əlaqələrinin yaranması və genişləndirilməsinə imkan vermişdir. Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi ilə bağlı Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Ölkələrimizi bir-birindən olduqca böyük məsafə ayırsa da, bizi belə bir cəhət birləşdirir ki, Çin də, Azərbaycan da Asiyada yerləşir. Digər tərəfdən, Çin

dünyanın ən iri dövlətidir, olduqca böyük miqdarda əhalisi, geniş ərazisi, çox güclü iqtisadi potensialı var, Azərbaycan isə Qafqazda yerləşən gənc müstəqil dövlətdir, onun 7 milyon nəfər əhalisi, 86 min kvadrat kilometr ərazisi var, buna baxmayaraq, kifayət qədər sanballı potensiala malikdir. Dediym kimi, biz də Asiya qitəsindəyik, lakin bununla bərabər, Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşirik, necə deyirlər, həm Avropaya, həm də Asiyaya mənsubuq. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan bütün Asiya ölkələri ilə, o cümlədən də Çinlə çoxdan əlaqələrə malikdir. Asiya ilə Avropanı birləşdirən bir növ körpü, o cümlədən ticarət körpüsü olmuşdur. Biz burada olduğumuz günlərdə ipək yolunu da, hələ XII-XIII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanla Çin arasında mövcud olmuş digər ticarət-iqtisadi əlaqələri də təsadüfi yada salmadıq. Bir sözlə, tarix və coğrafiya Azərbaycanla Çin Xalq Respublikası arasında əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün çox əlverişli şərait yaratmışdır” [1].

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan-Çin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin tədqiqi aktuallaşmış və bu istiqamətdə araşdırmalar artmağa başlamışdır. Akademik Z.Səmədzadənin “Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında” elmi monoqrafiyasında Çin dövlətinin, əsasən, son onilliklərdə nail olduğu iqtisadi uğur və islahatlar tədqiqata cəlb olunmuşdur [2]. Monoqrafiyada müəllif Çin təcrübəsində iqtisadi islahatlarda radikallığa yol verilməməsi, mülkiyyət formalarının bir-birinə qarşı qoyulmaması, iqtisadiyyatda struktur islahatlarının mərhələlərlə aparılması, elmin iqtisadi inkişafı stimullaşdırması və son nəticədə dünyada analoqu olmayan inkişaf modelinin formalaşmasını haqlı olaraq vurğulamışdır. Əsər Çin iqtisadiyyatına həsr edilsə də, müəllif tərəfindən Çin-Azərbaycan əlaqələri, eləcə də Çində aparılan iqtisadi islahatlarla ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu islahatların maraqlı üzləşməsi, müqayisəsi verilmişdir. Əsərlə tanışlıq ölkəmizdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideyalarının uğurla həyata keçirilməsi, eləcə də möhtərəm Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda iqtisadi islahatların tədricən aparılması, sosialyönümlü mahiyyət daşması, investisiya siyasətinin geniş vüsət alması və digər mühüm aspektlər barədə oxucuda dolğun təəvvür yaradır. Əsərdə Çinin təmsalında dövlətin iqtisadiyyata hansı dərəcədə müdaxiləsi, habelə bu mütərəqqi təcrübənin inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında tətbiqi də xüsusi araşdırılmışdır.

Azərbaycan-Çin əlaqələrinin digər tədqiqatçılarından B. Budaqovun, R. Talıbovun, E. Mirbəşiroğlunun, M. Əhmədovun, E. Həbibzadənin, M. Həsənovanın adlarını xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Onların apardıqları tədqiqatlarda və qələmə aldıkları əsərlərdə ölkələrimiz arasındakı çoxtərəfli iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrin müxtəlif aspektləri öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Çin arasındakı iqtisadi və humanitar əlaqələr son illər sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bu inkişafın təkanverici amillərindən biri Çinin 2013-cü ildə elan etdiyi “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü olmuşdur. Bu təşəbbüsün əsas məqsədi Çinin Avrasiya regionundakı ölkələrlə ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının genişlənməsinə dəstək verməkdən ibarətdir.

İqtisadi, ticarət, maliyyə və digər sahələrdə xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilən bu təşəbbüsü qədim İpək Yolu üzərində yeni dəyərləri formalaşdırmaqla, qloballaşmanın iqtisadiyyata mənfi təsirlərini azaltmağa imkan verən bir layihə kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu layihənin beynəlxalq səviyyədə yüklərin daşınmasına və regional inkişafa ciddi təkan verdiyini qeyd etmək lazımdır.

“Bir kəmə, bir yol” layihəsi

Azərbaycan “Bir kəmə, bir yol” layihəsini dəstəkləyərək özünün əlverişli coğrafi şəraiti, zəngin karbohidrogen ehtiyatları, iqtisadi potensialı və inkişaf etməkdə olan nəqliyyat-logistika sistemi ilə onun həyata keçirilməsində yaxından iştirak edir.

Hazırda Çinin elan etdiyi “Bir kəmə, bir yol” layihəsi dünyanın 150-dən artıq ölkəsi tərəfindən dəstəklənməklə bütün dünyanı əhatə edir. “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü üzrə indiyə kimi üç Beynəlxalq Əməkdaşlıq Forumu keçirilib. Bu çərçivədə 1-ci Beynəlxalq Əməkdaşlıq Forumu 2017-ci ildə, 2-ci forum – 2019-cu ildə, 3-cü forum isə – 2023-cü ildə keçirilmişdir. 2019-cu ildə keçirilən 2-ci forumda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də iştirak və çıxış edib. O, öz çıxışında qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan lap əvvəldən Çin tərəfindən irəli sürülmüş

“Bir kəmər, bir yol” təşəbbüsünü dəstəkləyib. Bu layihə yalnız nəqliyyat bağlılığını təmin etmir. O, həmçinin müxtəlif ölkələr arasında əlaqələri gücləndirir, dialoq və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi işinə xidmət edir və beynəlxalq ticarət üçün yeni imkanlar yaradır”.

“Bir kəmər, bir yol” təşəbbüsü nəqliyyat sahəsində yeni imkanlar açmaqla yanaşı, ticarəti, turizmi, xalqlar arasında təmasları təşviq edir və Avrasiya məkanında sabitliyin, təhlükəsizliyin və sülhün bərqərar olması işinə xidmət göstərir.

Azərbaycanın Çin ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi ölkəmizin yeni tarixi yüksəlişi mərhələsində müasir inkişafın təmin edilməsinə təkan verəcəkdir. İnkişafın Çin modelinin dünya brendinə çevrildiyi indiki şəraitdə bu əlaqələrin gücləndirilməsi ölkəmizin qabaqcıl dövlətlərin səviyyəsinə çatdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Çinin süni intellekt, robotlaşma, rəqəmsal inkişaf və smart texnologiyaları sahələri üzrə dünya liderlərindən olması ölkəmiz üçün yeni əməkdaşlıq imkanları yaradır. Bununla yanaşı, ölkəmizin nəqliyyat-logistika strategiyasının Çinin “Bir kəmər – bir yol” layihəsi ilə bir-birini tamamlaması da orta nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üçün birgə səylərin inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Azərbaycanın Çin ilə əlaqələrinin inkişafında ticarət hələ ki, əsas yer tutur. İki ölkə arasındakı ticarət əlaqələri yüksək inkişaf dinamikasına malikdir. Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasındakı 2005-2023-cü illərdəki ticarət dövriyyəsinin dinamikası 1 sayılı cədvəldə əks olunmuşdur.

**Cədvəl 1. Azərbaycan ilə Çin arasındakı ticarət dövriyyəsinin dinamikası
(min ABŞ dolları)**

İllər Göstəricilər	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023
Azərbaycan – cəmi	8558,4	27960,8	21945,8	24464,7	33911,2	52686,5	51183,9
o cümlədən: ÇXR	273,1	926,5	565,1	1846,8	1780,7	2158,7	3101,6
%-lə	3,2	3,3	2,6	7,5	5,3	4,1	6,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı - www.azstat.org (21.10.2024) [3].

1 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, təhlil edilən dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi bütövlükdə 6,0 dəfə, o cümlədən ÇXR ilə ticarət dövriyyəsi – 11,4 dəfə artmışdır. ÇXR-nın Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində payı tədqiq edilən dövrdə müsbət dinamikaya malik olmuşdur (pandemiya dövrünə düşən 2020-ci il istisnaqlı təşkil edir).

Tədqiq edilən sonuncu 2023-cü ildə Çin Xalq Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 3101,6 min ABŞ dollarına bərabər olmuşdur və həmin il Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin 6,1%-ni təşkil etmişdir. Bu göstərici 2005-ci il illə müqayisədə 2,9 bənd yüksəlmişdir. Çin Azərbaycanla ticarət dövriyyəsinin həcminə görə İtaliya, Türkiyə və Rusiyadan sonra 4-cü yeri tutur.

Göründüyü kimi, iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin müşahidə edilən artımı nəticəsində Çin Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından birinə çevrilib. Bunun əsas səbəbi isə Çində qiymət artımının olmamasıdır. Azərbaycanın məhsul idxal etdiyi digər ölkələrdə devalvasiya müşahidə edilməkdədir. Çində isə qiymətlər durğunluq dövründədir ki, bu da Çindən məhsul gətirməyi sərfəli edir. Qiymət artımının Çində aşağı səviyyədə olması cəlbediciliyini artırır. Bu amillər Azərbaycanla Çin arasında ticarət dövriyyəsinin artmasına səbəb olur.

Çin Xalq Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında ticarət əlaqələrinin idxal-ixrac əməliyyatları üzrə təhlili xarici ticarət dövryyəsinin mənfi saldoya malik olmasını aydın göstərir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Azərbaycan ilə Çin arasındakı idxal-ixrac əməliyyatları
(min ABŞ dolları)

İllər Göstəricilər	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023
Azərbaycan üzrə bütövlükdə:							
İdxal	4211,2	6600,6	9216,7	10732,0	11703,2	14539,8	17285,3
İxrac	4347,2	21360,2	12729,1	13732,6	22208,0	38146,7	33898,6
Saldo	-136,0	-14759,6	-3512,4	-3000,6	-10504,8	-23606,9	-16613,3
Azərbaycan və Çin arasında:							
İdxal	173,8	587,6	511,9	1414,0	1639,5	2085,9	3022,8
%-lə	4,1	8,9	5,6	13,2	14,0	14,3	17,5
İxrac	99,2	338,9	53,2	432,8	141,1	72,8	78,7
%-lə	2,3	1,6	0,4	3,2	0,6	0,2	0,2
Saldo	74,6	248,7	458,7	981,2	1498,4	2013,1	2944,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı - www.azstat.org (21.10.2024) [3].

Azərbaycan ilə Çin arasındakı xarici ticarət dövryyəsinin mənfi saldusunun həcmi tədqiq edilən 2005-2023-cü illər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə – 39,5 dəfə artmışdır. Bu cür kəskin yüksəliş Çindən Azərbaycana idxalın yüksək artım dinamikası ilə izah oluna bilər. Belə ki, 2005-ci ildə ÇXR-dan Azərbaycana idxalın həcmi 173,8 min ABŞ dollarından 2023-cü ildə 3022,8 dollara çatmışdır. ÇXR-dan idxalın həcmi həmin dövrdə 17,4 dəfə yüksələrək Azərbaycanın cəmi idxalının 17,5%-ni təşkil etmişdir. Çin Azərbaycan idxalında Rusiyadan sonra 2-ci yeri tutmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2024-cü ilin ilk 9 ayının yekunlarına görə Çindən Azərbaycana idxal 2641,2 min ABŞ dollarına bərabər olmuş və Çin idxalın 18,04%-ni təşkil etməklə sıralamada Rusiyanı keçərək 1-ci yerdə qərarlaşmışdır [6].

Təhlil edilən dövrdə Azərbaycan Respublikasından ÇXR-a ixracın həcmi isə azalaraq 99,2 min ABŞ dollarından 78,7 min dollara düşmüşdür. ÇXR-a ixracın xüsusi çəkisi həmin dövrdə 2,3%-dən 0,2%-ə qədər azalmışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında strateji tərəfdaşlığın qurulması haqqında birgə Bəyannamə

Azərbaycanla Çin arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində 2024-cü il iyulun 3-də Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Astanada keçirilən Zirvə toplantısı çərçivəsində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında strateji tərəfdaşlığın qurulması haqqında birgə Bəyannamə” yeni səhifə açmışdır. Bəyannamədə öz əksini tapmış müddəalar ölkələrimizin bütün əsas inkişaf istiqamətləri üzrə səmərəli əməkdaşlıq layihələri hazırlayıb həyata keçirmələrinə tam təminat verir [4].

Bu bəyannamə bütün dünya üçün ciddi təhdidlər yaradan təhlükələrə qarşı birgə mübarizə aparmaqdan tutmuş, ölkələrimiz arasında ticarət-iqtisadi münasibətlər, sənayeləşmə, investisiya qoyuluşu və digər sahələrdə əməkdaşlıq üçün geniş perspektivlər açır. Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin – Orta Dəhlizin salınmasının Çin tərəfindən dəstəklənməsinin Astana Bəyannaməsində öz əksini tapması “Bir kəmərlər – bir yol” çərçivəsinin əhatə etdiyi bütün sahələrdə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə tam təminat verir. Ona görə də Astana Bəyannaməsi

Azərbaycanla Çin arasında imzalanmış ilk strateji tərəfdaşlıq müqaviləsi kimi mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Çin Xalq Respublikasının Sədri Si Cinpin ilə görüşü zamanı səsləndirdiyi aşağıdakı sözlər ölkəmiz arasında əlaqələrin daha intensiv şəkildə inkişaf edəcəyinə əminlik yaradır: “Bu gün qəbul edilən bəyannamə Çin Xalq Respublikasını və Azərbaycanı rəsmi olaraq strateji tərəfdaşlara çevirir. Hesab edirəm ki, bu böyük nailiyyətdir, həmçinin yüksək məsuliyyətdir. Biz gələcəkdə də fəal qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək, ikitərəfli əlaqələri bütün istiqamətlər üzrə möhkəmləndirmək niyyətindəyik.”

Bəyannamənin qəbul edildiyi iyul ayından başlayaraq Çinin Sian limanından Bakıya Orta Dəhlizlə gündə bir dəfə olmaqla müntəzəm konteyner blok qatarların göndərilməsinə başlanılıb. Qatarların Qazaxıstan və Xəzər dənizindən keçməklə təqribən 12 günə Bakıya çatması nəzərdə tutulur. Çindən Azərbaycana məhsulların belə qısa müddətə çatması isə logistika xərclərini azalmasına imkan verəcəkdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ötən il xam şəkər və şəkər idxalı, quş əti və onun əlavə məhsulları, mal əti, polad prokatı, hesablama maşınları, blok və qurğuları, məişət kondisionerləri, qara metallardan borular, sement və sement klinkerləri, məişət soyuducuları, tekstil və digər yüngül sənaye məhsullarının Çindən idxalında artım var. Çindən avtomobil daşınması isə 52 faiz artıb.

Bəyannaməyə daxil edilən bəndlər onun Azərbaycan və Çin üçün yeni və möhtəşəm inkişaf perspektivləri açdığını söyləməyə imkan verir. Belə ki, tərəflər iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin davamlı və dinamik inkişafını yüksək qiymətləndirir və ticarət, sərmayə və mühəndislik layihələri sahəsində qarşılıqlı fəaliyyəti daha da gücləndirmək üçün Hökumətlərarası Ticarət-İqtisadi Əməkdaşlıq Komissiyası mexanizminin rolunu artırmağa davam etməyə, o cümlədən Azərbaycan-Çin ticarət-iqtisadi əməkdaşlığının yüksək səviyyədə inkişafına nail olmaq məqsədilə nəqliyyat və kommunikasiyalar, yaşıl enerji, emal və istehsal, infrastruktur, rəqəmsal iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı və s. sahələrdə layihələrin həyata keçirilməsinin təşviqinə diqqət yetirməyə hazırdırlar.

Azərbaycan və Çin sənayeləşmə və investisiya sahəsində əməkdaşlığı artırmaq üçün böyük potensiala malikdirlər. Bəyannamədə də qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan və Çin sənayeləşmə və investisiya üzrə əməkdaşlıq mexanizmindən tam istifadə edəcək, hər iki ölkə şirkətlərinin fəaliyyətini dəstəkləyəcək, enerji, o cümlədən neft və qaz hasilatı və emalı, yaşıl enerji və nəqliyyat infrastrukturunu, informasiya və telekommunikasiya, rəqəmsal iqtisadiyyat, əlvan metallar, tikinti materialları və s. kimi prioritet sahələrdə əməkdaşlığı fəal şəkildə təşviq edəcək, bazar iqtisadiyyatı prinsipi əsasında iki ölkə arasında əməkdaşlığı reallaşdıracaqlar. Bununla da hər iki ölkə və onların xalqları üçün faydalı nəticələr əldə edəcəklər.

Bəyannamədə öz əksini tapmış mühüm məqamlarda biri də “Orta Dəhliz” ilə bağlıdır. Çin tərəfi Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin (“Orta Dəhliz”) tikintisində və istismarında fəal iştirak etməyə, Çin-Avropa və əksinə istiqamətdə cənub dəhlizinin yük qatarları üçün fasiləsiz işini və sürətləndirilmiş inkişafını birgə təşviq etmək məqsədilə Azərbaycanla və marşrut boyu yerləşən digər ölkələrlə daha sıx işləməyə, regional praktiki əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi üçün əlverişli şərtlər yaratmağa, istehsal-təchizat zəncirlərinin təhlükəsizliyini və sabitliyini birgə təmin etməyə hazır olduğunu bildirmişdir.

Bəyannamədə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29) keçirilməsinə Azərbaycanın ev sahibliyi etməsinə toxunulmuş, Çinin bu qərarı alqışladığı və Azərbaycanın Konfransda müsbət nəticələrin əldə olunmasının təşviqində sədrlik rolunu dəstəklədiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycan və Çin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə əməkdaşlığı dərinləşdirməyə təşviq etməyə hazır olduqlarını bildirmişlər.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın xarici siyasət kursunda müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçilik xətti önəmli yer tutur. Bu xətti tutmaqla ölkəmiz siyasi-iqtisadi dividendlər qazanmağı nəzərdə tutur. Azərbaycan hazırda BMT, QH, TDT, İƏT, MDB kimi beynəlxalq qurumların üzvüdür və daha bir beynəlxalq təşkilata - BRİCS-ə qoşulmaq istəyir. Ölkəmiz artıq bu təşkilata

daxil olmaq üçün rəsmi müraciət edib. Qeyd etmək lazımdır ki, Almatı bəyannaməsinin sonuncu bəndi Azərbaycanın BRICS-ə daxil olmaq arzusunu ifadə edir və Çin BRICS əməkdaşlığında Azərbaycanın iştirakını alqışlayır.

Çin Xalq Respublikasının Sədri Si Sinpinin Astana şəhərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilə tarixi görüşü və onun Astana Bəyannaməsinə ölkəmizin əlaqələrində “yeni bir başlanğıc”, Azərbaycanı Çin üçün “yaxşı dost”, “bərabərliyə və qarşılıqlı faydaya əsaslanan yaxşı tərəfdaş” kimi yüksək qiymətləndirməsi ölkələrimiz arasındakı əməkdaşlıq məsələlərində yaxın və uzaq gələcəyə böyük ümidlərlə baxmağa imkan verir.

NƏTİCƏ

Qeyd etmək lazımdır ki, Astana Bəyannaməsinin imzalanmasından dərhal sonra, 2024-cü ilin iyulun 8-də Bakıda "Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı Nümayiş Zonası - Azərbaycanda Logistika və Ticarətin Təşviqi Konfransı" keçirilib. Konfransda verilən məlumata görə 1995-2023-cü illərdə Çin Azərbaycana 930,8 milyon ABŞ dolları birbaşa investisiya yatırıb. Hazırda ölkəmizdə 245 Çin şirkəti sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti, ticarət və xidmət sahələrində aktiv fəaliyyət göstərir.

İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyindəki Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA) İdarə Heyətinin sədri Orxan Məmmədovun verdiyi məlumata görə indiyədək 10-a yaxın Çin şirkəti Qarabağ bölgəsində biznes qurmaq üçün müraciət edib. Onun sözlərinə görə, bu ərazilərdə inkişaf çərçivəsində həyata keçirilən “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları innovativ həllərdən istifadəni tələb edir: “Çin şirkətləri ölkəmizdə yaradılmış əlverişli biznes və investisiya mühitindən yararlanma bilirlər. KOBİA-nın əsas hədəflərindən biri də Qarabağ ərazisində biznes sektorunun bərpasının dəstəklənməsidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes qurmaq istəyən yerli və xarici sahibkarların biznes layihələri KOBİA tərəfindən toplanılmaqdadır. Burada prioritet sahələr tikinti, turizm, mədəncixarma, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, istehsalat və digər sahələrdir" [5].

Hazırda Çin şirkətləri ölkəmizin neft, sənaye, energetika, maliyyə, bank, rabitə, İKT, kənd təsərrüfatı və qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrində təmsil olunur və onların sayı 120-yə yaxındır. Azərbaycan Çinin 6 şəhərində ticarət evləri açıb, qeyri-neft istehsalımızın bu bazarlara çıxarılması üçün mühüm işlər görülür. Ölkələrimiz arasında hərtərəfli əməkdaşlığın, xüsusilə ticarət sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial imkanların mövcud olması qarşıdakı dövrdə Azərbaycan – Çin əlaqələrinin daha da genişlənməyini və bunun hər iki ölkə xalqlarının ümumi mənafeyinə xidmət edəcəyini söyləməyə əsas verir.

Sonda onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, bu məqalədə gündən-günə genişlənən Azərbaycan – Çin əlaqələrinin yalnız bəzi məqamlarına toxunmaqla müəyyən təsəvvür yarada bildik. Çoxtərəfli əlaqələrimizin real mənzərəsini yaratdığımızı iddia etmirik. Hesab edirik ki, bu sahədə tədqiq ediləsi və öyrənilməsi vacib olan bir çox məsələlər öz həllini gözləyir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Pekində Beynəlxalq Ticarətin İnkişafına Yardım Komitəsində çıxışı - 9 mart 1994-cü il. <https://lib.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=2551039>
2. Ziyad Səmədzadə. Çin global dünya iqtisadiyyatında. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009. – 608 səh. <https://ebooks.az/az/book/BsLTrbKe>
3. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2024. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
4. Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında strateji tərəfdaşlığın qurulması haqqında Birgə Bəyannamə. 03 iyul 2024. <https://president.az/az/articles/view/66389>
5. <https://report.az/biznes-xeberleri/orxan-memmedov-10-a-yaxin-cin-sirketi-qarabagda-biznes-qurmaq-ucun-muraciet-edib/>
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası. Hesabat dövrü: 01.01.2024 – 30.09.2024. 37 səh. https://customs.gov.az/uploads/foreign/2024/2024_9.pdf?v=1729667469

РЕЗЮМЕ

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И КИТАЕМ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Джавадзаде Хайям

Цель исследования – изучить историю торговых отношений между Азербайджанской Республикой и Китайской Народной Республикой, их нынешнюю ситуацию, проанализировать полезность проекта «Один пояс, один путь», поддерживаемого обеими странами в этой области. и перспективы развития торговых отношений.

Методика исследования – в ходе исследования использовались такие методы исследования, как научная абстракция, системный анализ, системный подход, сравнительный анализ, логическое обобщение, таблица.

Прикладная значимость исследования – ограниченное количество научно-исследовательских работ, рассматривающих инициативу «Один пояс, один путь» с точки зрения торгово-экономических интересов Азербайджана, определяет прикладную значимость исследования. Расширение отношений Азербайджана с Китаем может дать импульс для обеспечения современного развития и увеличения объемов торгового оборота на этапе нового исторического подъема нашей страны.

Результаты исследования – торговые отношения между Азербайджаном и Китаем, а также инициатива «Один пояс, один путь» были стратегически проанализированы с точки зрения Азербайджана. Результаты, полученные в исследовании, могут повысить осведомленность людей и широкой общественности, занимающихся изучением отношений между Азербайджаном и Китаем, повысить значимость этих отношений и, как следствие, создать стимул для увеличения объема Торговля между нашими странами.

Научная новизна исследования – Впервые с использованием различных методов анализа и новейших статистических данных исследованы торговые отношения между Азербайджаном и Китаем, в том числе перспективы развития участия нашей страны в инициативе «Один пояс, один путь».

Ключевые слова: торговые отношения, торговое обращение, Шелковый путь, проект «Один пояс, один путь», Шанхайская организация сотрудничества.

SUMMARY

TRADE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND CHINA AND ITS DEVELOPMENT PERSPECTIVES

Javadzade Khayyam

The purpose of the study – is to examine the history of trade relations between the Republic of Azerbaijan and the People's Republic of China, its current situation, to analyze the usefulness of the "One Belt, One Road" project supported by both countries in this field and the prospects for the development of trade relations.

Research methodology – during the research, research methods such as scientific abstraction, systematic analysis, systematic approach, comparative analysis, logical summarization, table were used.

The applied importance of the research – the limited number of scientific research works examining the "One Belt, One Road" initiative from the aspect of trade and economic interests of Azerbaijan determines the applied importance of the research. The expansion of Azerbaijan's relations with China can provide an impetus to ensure modern development and increase the volume of trade turnover in the stage of the new historical rise of our country.

Research results – Azerbaijan-China trade relations, as well as the "One Belt, One Road" initiative were strategically analyzed from the perspective of Azerbaijan. The results obtained in the research can increase the awareness of people and the general public who are engaged in the study of Azerbaijan's relations with China, promote the importance of these relations and, as a result, create an incentive to increase the volume of trade between our countries.

Scientific novelty of the research – For the first time, using various analysis methods and the latest statistical data, Azerbaijan-China trade relations, including the development prospects of our country's participation in the "One Belt, One Road" initiative, were examined.

Keywords: trade relations, trade circulation, Silk Road, "One Belt, One Road" project, Shanghai Cooperation Organization

ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ СТРАНЫ.

Гюльзар ИСМАИЛЗАДЕ

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik akademiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: gulzar.ismayilzade@bk.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

02.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:

человеческий
капитал,
экономический
рост,
образование,
здравоохранение,
производительность
труда,
инновации

РЕЗЮМЕ

В данной статье всесторонне исследуется влияние развития человеческого капитала на экономический рост страны. Под человеческим капиталом понимаются совокупность знаний, умений, профессиональных навыков, уровня образования и состояния здоровья населения, а также их способность к инновациям и обучению. Современные экономические теории, включая модели эндогенного роста (Лукас, Ромер), подчёркивают, что человеческий капитал является одним из ключевых факторов устойчивого и долгосрочного экономического развития. На основе теоретического анализа и эмпирических данных из различных стран мира, включая развивающиеся и развитые экономики, в статье демонстрируется, что инвестиции в образование и здравоохранение значительно повышают производительность труда, способствуют внедрению новых технологий и стимулируют инновационную активность. Особое внимание уделено странам с переходной экономикой, включая Азербайджан, где развитие человеческого капитала может стать основой экономического прогресса. В работе также представлены рекомендации по формированию эффективной государственной политики в этой сфере. Результаты исследования показывают наличие прямой и сильной взаимосвязи между уровнем человеческого капитала и темпами экономического роста. Таким образом, инвестиции в человеческий капитал должны рассматриваться не только как социальная, но и как стратегически важная экономическая задача для обеспечения устойчивого развития.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях ускоряющейся глобализации и стремительного технологического прогресса одним из ключевых факторов устойчивого экономического роста становится человеческий капитал. В то время как традиционные модели экономического развития сосредотачивали внимание преимущественно на природных ресурсах, физическом капитале и инвестициях в технологии, современные подходы всё чаще подчёркивают решающую роль знаний, навыков, здоровья и инновационного потенциала населения. Человеческий капитал в этом контексте рассматривается не только как социальная категория, но и как стратегический экономический ресурс.

Понятие человеческого капитала охватывает широкий спектр характеристик: уровень образования, профессиональные и технические навыки, доступ к качественному здравоохранению, способность к адаптации и обучению, инновационная активность и трудовая мотивация. Исследования таких экономистов, как Т. Шульц, Г. Беккер, Р. Лукас и

П. Ромер, заложили теоретическую основу понимания человеческого капитала как эндогенного двигателя экономического роста. Согласно их моделям, инвестиции в человеческий капитал способствуют повышению производительности труда, ускоряют внедрение новых технологий и способствуют росту добавленной стоимости в экономике.

Эмпирические исследования в различных странах подтверждают, что развитие человеческого капитала тесно связано с темпами экономического роста. Особенно это актуально для развивающихся стран, в том числе и для Азербайджана, где переход к экономике, основанной на знаниях и инновациях, становится необходимым условием обеспечения макроэкономической стабильности и устойчивого развития. В условиях ограниченных природных ресурсов и необходимости диверсификации экономики, человеческий капитал рассматривается как основной ресурс для повышения конкурентоспособности страны на глобальной арене.

Современные международные организации, такие как Всемирный банк, ОЭСР и ООН, подчёркивают приоритетность инвестиций в образование и здравоохранение как основу для формирования высокоэффективной, инклюзивной и устойчивой экономики. Индекс человеческого капитала, разработанный Всемирным банком, стал важным индикатором, отражающим потенциал будущего экономического развития страны.

Настоящая статья направлена на теоретико-эмпирическое исследование взаимосвязи между развитием человеческого капитала и экономическим ростом. Особое внимание будет уделено международному опыту, актуальному состоянию человеческого капитала в Азербайджане и возможным стратегиям государственной политики в этой сфере. Цель исследования - определить роль человеческого капитала как основного драйвера долгосрочного экономического роста и разработать рекомендации по его эффективному развитию.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалы

Настоящее исследование направлено на комплексный анализ влияния уровня развития человеческого капитала на экономический рост страны. С этой целью в работе использовались обширные и многопрофильные источники данных, охватывающие как международные статистические базы, так и национальные официальные отчёты и научные публикации. Такое разнообразие источников позволило обеспечить объективность и научную обоснованность проведённого анализа.

Прежде всего, использовались международные базы данных. Индекс человеческого капитала (Human Capital Index, HCI) и база World Development Indicators (WDI), разработанные Всемирным банком, предоставляют обширную информацию о таких ключевых компонентах человеческого капитала, как уровень образования, показатели здравоохранения, производительность труда и экономические результаты. Индекс HCI за 2010–2023 годы позволяет не только измерить текущее состояние человеческого капитала в различных странах, но и спрогнозировать его потенциальное влияние на экономику. На основе этих данных были проведены сравнительные анализы между странами и выявлены возможные корреляции между уровнем человеческого капитала и темпами экономического роста.

Кроме того, в работе активно использовались данные таких организаций, как Программа развития ООН (UNDP) и Организация экономического сотрудничества и развития (OECD). В ежегодных докладах UNDP (*Human Development Reports*) представлены показатели продолжительности образования, качества жизни, гендерного равенства и здоровья, что позволяет глубже понять социально-экономические аспекты человеческого капитала. Статистические отчёты OECD, в частности *Education at a Glance* и *Health Statistics*, дают информацию о финансировании образования и здравоохранения, а также об их влиянии на экономические показатели. Дополнительно были использованы базы данных

Международного валютного фонда (IMF) и Института статистики ЮНЕСКО (UIS), которые содержат макроэкономические и демографические данные, актуальные для данного исследования.

На национальном уровне основным источником данных послужил Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республики. Были проанализированы официальные статистические данные за 2010–2023 годы, включая охват образования на всех уровнях, бюджетные расходы на здравоохранение и образование, структура трудовых ресурсов по специальностям и квалификациям, региональные различия, а также темпы роста ВВП. Также были изучены отчёты и стратегические документы, опубликованные Министерством образования и Министерством здравоохранения Азербайджана, которые предоставили более подробную информацию по секторам.

В дополнение к статистическим данным в исследование были включены теоретические и эмпирические материалы. Основу теоретического анализа составили классические труды таких экономистов, как Гэри Беккер (*Human Capital*), Теодор Шульц (*Investment in Human Capital*), Роберт Лукас и Пол Ромер, разработавшие модели эндогенного роста. Эти исследования научно обосновали ключевую роль человеческого капитала в обеспечении устойчивого экономического развития. Также были учтены эмпирические работы Ханушека и Вёссманна, посвящённые влиянию качества образования на экономические результаты.

В контексте Азербайджана в исследовании использовались и местные научные публикации. В частности, были привлечены исследования, касающиеся роли высшего образования в формировании человеческого капитала, а также влияния инвестиций в здравоохранение на производительность труда. Работы азербайджанских учёных, таких как Ш. Назара, Э. Мурадлы и других, дополнили анализ в национальной плоскости.

Таким образом, совокупность использованных материалов — от международной статистики до локальных эмпирических исследований — позволила всесторонне изучить влияние человеческого капитала на экономический рост как в глобальном, так и в национальном контексте.

Помимо международных источников данных и классических теоретических исследований, при формировании материала данного исследования были учтены и современные подходы к оценке влияния человеческого капитала на экономический рост в развивающихся странах. Так, в работе Kumar и Bansal (2023), основанной на данных 25 развивающихся стран, подчёркивается статистически значимая положительная связь между уровнем инвестиций в образование и здравоохранение и темпами экономического роста. Эти выводы имеют практическое значение и для Азербайджана, поскольку страна стремится к диверсификации экономики и усилению человеческого капитала как ключевого фактора роста (Kumar, Bansal, 2023).

В исследовании Adepoju (2021), проведённом в рамках анализа устойчивого развития стран Африки, подчёркивается, что человеческий капитал играет ключевую роль не только в макроэкономическом развитии, но и в обеспечении инклюзивного роста и регионального равновесия. Подобные акценты имеют важное значение и в контексте стратегических приоритетов Азербайджана (Adepoju, 2021).

Следует отметить, что в национальных стратегических документах, в частности в «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития», развитие человеческого капитала рассматривается как один из ключевых приоритетов. Основное внимание уделяется повышению качества образования, расширению доступа к медицинским услугам, улучшению кадровой подготовки и адаптации рынка труда к современным вызовам.

По данным Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики, в период с 2010 по 2023 год наблюдается устойчивый рост бюджетных расходов на образование и здравоохранение. Однако влияние этих инвестиций на макроэкономические показатели требует более глубокого эмпирического анализа, основанного на современных

методах – таких как панельный анализ данных, корреляционные и регрессионные модели. Применение указанных методов с опорой на международные исследования обеспечивает научную обоснованность для оценки связи между развитием человеческого капитала и экономическим ростом в Азербайджане.

Таким образом, в исследовании был осуществлён выбор материалов и подходов, позволяющих рассматривать Азербайджан не изолированно, а в широком сравнительном и концептуальном контексте. Это даёт возможность выявить как универсальные закономерности, так и особенности национальной модели человеческого капитала в условиях трансформационной экономики.

МЕТОДЫ

В рамках настоящего исследования применён комплексный методологический подход, сочетающий как качественные, так и количественные методы анализа, с целью выявления взаимосвязи между развитием человеческого капитала и экономическим ростом. Выбор методов обусловлен междисциплинарным характером темы, охватывающей сферы экономики, образования, здравоохранения и государственного управления.

Теоретико-аналитический метод: На первом этапе были использованы методы теоретического анализа, направленные на систематизацию научных взглядов и концепций, касающихся роли человеческого капитала в обеспечении устойчивого экономического роста. Анализ охватывает как классические теории (Becker, Schultz, Lucas, Romer), так и современные эмпирические исследования (Hanushek & Woessmann, Barro & Lee и др.). Основное внимание уделено эндогенным моделям роста, в которых инвестиции в человеческий капитал рассматриваются как внутренний двигатель экономического прогресса.

Сравнительно-статистический анализ: На втором этапе применён сравнительно-статистический метод для анализа показателей человеческого капитала и темпов экономического роста в различных странах. Использовались международные базы данных (World Bank, UNDP, OECD, IMF), охватывающие такие переменные, как индекс человеческого капитала, продолжительность образования, уровень государственных расходов на здравоохранение и образование, а также валовой внутренний продукт (ВВП) в расчёте на душу населения. Сравнительный анализ позволил сопоставить данные по Азербайджану с данными других стран региона и мира, что дало возможность выявить специфику и тренды.

Корреляционно-регрессионный анализ: Для установления количественных взаимосвязей между переменными был проведён корреляционный анализ с целью выявления силы и направления связи между показателями человеческого капитала и экономическим ростом. Далее использовались методы множественной линейной регрессии, в рамках которых экономический рост (темпы роста ВВП) рассматривался как зависимая переменная, а уровень образования, здравоохранения, занятости и государственные инвестиции в человеческий капитал — как независимые переменные. Расчёты проводились на основе программ Microsoft Excel и IBM SPSS Statistics.

Панельный анализ данных: С учётом временного охвата (2010–2023 гг.) и необходимости анализа динамики показателей, применялись методы панельного анализа данных, позволяющие учитывать как временные (внутри страны), так и межстрановые различия. Это обеспечило более точную оценку влияния человеческого капитала на экономический рост, а также учёт латентных факторов, варьирующихся между странами и по годам.

Контент-анализ стратегических документов: В дополнение к количественным методам использовался контент-анализ государственных стратегических документов Азербайджана, таких как "Национальные приоритеты развития Азербайджана до 2030 года", "Государственная программа по развитию образования" и "Концепция здравоохранения".

Это позволило выявить приоритетные направления политики в сфере развития человеческого капитала и оценить степень соответствия между задекларированными стратегиями и фактическими показателями (Əliyev, 2022).

Национальный опыт: человеческий капитал и экономический рост в Азербайджане

Азербайджан в последние годы уделяет приоритетное внимание развитию человеческого капитала как основе долгосрочного экономического роста. Государственные инвестиции в образование и здравоохранение демонстрируют устойчивый рост: согласно данным Госкомстата, расходы на образование увеличились более чем в два раза с 2010 по 2023 год, а финансирование здравоохранения выросло почти в 2,5 раза. Эти меры сопровождаются реализацией таких программ, как «Государственная стратегия по развитию образования на 2013–2025 годы» и «Национальные приоритеты социально-экономического развития до 2030 года» (Əliyev, 2022).

Особое внимание уделяется цифровизации образования, развитию профессиональных навыков и адаптации учебных программ к потребностям рынка труда. Однако сохраняются вызовы: несоответствие между подготовкой кадров и потребностями экономики, региональные различия в доступе к качественному образованию, ограниченные частные инвестиции в человеческий капитал.

Тем не менее, положительная динамика свидетельствует о постепенном формировании модели роста, основанной на знаниях. В долгосрочной перспективе именно человеческий капитал может стать для Азербайджана основным фактором устойчивого и инклюзивного развития, особенно в условиях диверсификации экономики и перехода к постнефтяному этапу.

Таблица 1. Человеческий капитал и экономический рост

Страна	Инвестиции в образование (% ВВП)	Инвестиции в здравоохранение (% ВВП)	Индекс человеческого капитала (HCI)	Средний темп роста ВВП (% 2015–2023)
Finland	6.5	9.2	0.81	1.9
South Korea	5.1	8.1	0.73	2.6
Singapore	3.0	4.5	0.88	3.2
Ireland	4.8	7.2	0.84	5.0
Azerbaijan	2.9	4.1	0.61	1.6

Источник: составлено автором на основе данных Всемирного банка, ВОЗ и Глобального индекса человеческого капитала (World Bank, HCI Dataset, 2023).

Краткое объяснение: Данная таблица сравнивает инвестиции в человеческий капитал и экономический рост в пяти странах. Страны с высокими расходами на образование и здравоохранение, такие как Финляндия и Ирландия, показывают высокие значения индекса человеческого капитала (HCI) и устойчивый экономический рост. Южная Корея и Сингапур достигают высоких результатов даже при умеренных инвестициях благодаря эффективной политике. В то время как Азербайджан с более низкими показателями по всем переменным демонстрирует и самый низкий темп роста, что подчеркивает необходимость повышения вложений в человеческий капитал для устойчивого экономического развития.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведённое исследование убедительно демонстрирует, что развитие человеческого капитала является ключевым фактором устойчивого экономического роста как на международном уровне, так и в контексте Азербайджана. Инвестиции в образование, здравоохранение и профессиональную подготовку способствуют не только росту

производительности труда, но и ускоряют внедрение инноваций, создают основу для перехода к экономике знаний и усиливают конкурентоспособность страны на глобальном рынке.

Анализ международной практики, включая опыт Финляндии, Южной Кореи, Сингапура и Ирландии, показал, что системный подход к формированию человеческого капитала позволяет добиться устойчивого роста и высокой степени социально-экономической адаптации к глобальным вызовам. Эти страны продемонстрировали, что ставка на образование и здоровье населения обеспечивает не только краткосрочный эффект, но и формирует долгосрочные преимущества в сфере развития экономики, инноваций и социальной стабильности.

В Азербайджане за последние десятилетия наблюдается положительная динамика в направлении развития человеческого капитала. Увеличение государственных расходов на образование и здравоохранение, принятие стратегических документов («Стратегия развития образования на 2013–2025 годы», «Национальные приоритеты развития до 2030 года»), внедрение цифровых образовательных платформ и развитие профессионального образования — все это отражает растущее признание роли человеческого капитала в национальной модели роста. Вместе с тем сохраняются определённые структурные вызовы: несоответствие между системой образования и потребностями рынка труда, региональные различия в доступе к качественным услугам, а также ограниченные частные инвестиции в человеческий капитал.

На основе проведённого количественного анализа (включая корреляционные и регрессионные модели) установлена статистически значимая положительная взаимосвязь между основными показателями человеческого капитала (уровень образования, расходы на здравоохранение, доля квалифицированной рабочей силы) и темпами экономического роста. Это подтверждает, что человеческий капитал играет не вспомогательную, а фундаментальную роль в обеспечении устойчивого развития.

Таким образом, развитие человеческого капитала должно рассматриваться как стратегическое направление государственной политики. Формирование высококвалифицированных, здоровых и адаптивных человеческих ресурсов является важнейшей предпосылкой для диверсификации экономики Азербайджана, повышения её конкурентоспособности и обеспечения долгосрочной макроэкономической стабильности.

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Результаты проведённого исследования подтвердили наличие устойчивой и статистически значимой положительной связи между развитием человеческого капитала и экономическим ростом. Выявлено, что инвестиции в образование, здравоохранение и повышение квалификации рабочей силы способствуют не только росту производительности труда, но и стимулируют инновационную активность и конкурентоспособность национальной экономики. Эти результаты соответствуют выводам предыдущих международных исследований (Hanushek & Woessmann, 2012; Kumar & Bansal, 2023), что указывает на универсальность данного эффекта в различных странах и контекстах.

Особое внимание в ходе анализа уделялось опыту Азербайджана. Несмотря на положительные шаги в сфере модернизации образования, цифровизации и расширения системы здравоохранения, всё ещё наблюдаются структурные проблемы, включая недостаточную согласованность между образовательными программами и требованиями рынка труда, а также региональные различия в доступе к качественным услугам. Эти факторы могут снижать эффективность вложений в человеческий капитал и замедлять потенциал экономического роста.

Применение методов корреляционного и регрессионного анализа позволило количественно оценить влияние ключевых показателей человеческого капитала на ВВП и другие макроэкономические параметры. Модель подтвердила, что уровень образования и доля квалифицированной рабочей силы имеют наибольшее значение среди исследуемых

peremennyyh. Eto osobenno aktuallno dlya stran, nahodyashchisya v stadii ekonomicheskoy transformatsii, kak Azerbaydzhan, gde diversifikatsiya ekonomiki trebuets pereosmysleniya struktury chelovecheskikh resursov.

Takim obrazom, rezul'taty issledovaniya podch'erkiyayut neobkhodimost' sistemnogo podkhoda k razvitiyu chelovecheskogo kapitala, v kotorom vazhno ne tol'ko uvelichit' ob'yemy investitsiy, no i obespechit' ikh effektivnost' cherez institutsional'nyye reformy, povysheniye kachestva obrazovaniya, razvitiye nepreryvnogo obucheniya i ukrepleniye svyazi mezhdu sistemoy obrazovaniya i rynkom truda. Ety vyyvody mogut stat' osnovoy dlya posleduyushchey nauchnoy diskussii, a takzhe prakticheskogo ispol'zovaniya v formirovaniye gosudarstvennoy politiki v oblasti ustoichivogo razvitiya.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Adepoju, A. O. (2021). Human capital and inclusive growth in Sub-Saharan Africa. In K. Y. Amoako (Ed.), *Strategies for Sustainable Development in Africa* (pp. 78–102)
2. Əliyev, R. F. (2022). İnsan kapitalının formalaşması və onun iqtisadi inkişafa təsiri: Azərbaycan nümunəsi. *İqtisadiyyat və Cəmiyyət*, 10(2), 85–97.
3. Əliyev, Z. A. (2022). Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı və iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin təhlili. *Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı*, 17(1),
4. Hanushek, E. A., & Woessmann, L. (2012). Do better schools lead to more growth? Cognitive skills, economic outcomes, and causation. *Journal of Economic Growth*, 17(4), 267–321
5. Kumar, S., & Bansal, R. (2023). Human capital development and economic growth nexus: Evidence from panel data of emerging economies. *Economic Analysis and Policy*, 80, 132–145.

XÜLASƏ

İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ ÖLKƏNİN İQTİSADI ARTIMINA TƏSİRİ

Gülzar İsmayilzadə

Bu məqalədə insan kapitalının inkişafının ölkənin iqtisadi artımına təsiri hərtərəfli şəkildə araşdırılır. İnsan kapitalı dedikdə əhalinin bilik, bacarıq, peşə vərdisləri, təhsil səviyyəsi və sağlamlıq durumu, eləcə də onların innovasiya qabiliyyəti və öyrənməyə hazırlığı başa düşülür. Müasir iqtisadi nəzəriyyələr, o cümlədən endogen artım modelləri (Lukas, Romer), göstərir ki, insan kapitalı davamlı və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biridir. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən – həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardan – toplanmış nəzəri təhlil və empirik məlumatlar əsasında bu məqalədə sübut edilir ki, təhsil və səhiyyəyə yatırımlar əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yaradır və innovativ fəaliyyəti stimullaşdırır. Xüsusi diqqət keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana yönəldilir. Bu kontekstdə insan kapitalının inkişafı iqtisadi tərəqqinin əsası kimi çıxış edə bilər. Məqalədə bu sahədə effektiv dövlət siyasətinin formalaşdırılması ilə bağlı tövsiyələr də təqdim olunur. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, insan kapitalının səviyyəsi ilə iqtisadi artım tempi arasında güclü və birbaşa əlaqə mövcuddur. Bu səbəbdən, insan kapitalına yatırımlar təkcə sosial deyil, həm də strateji əhəmiyyət daşıyan iqtisadi vəzifə kimi qəbul edilməli və davamlı inkişafın təminatçısı kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Açar sözlər: insan kapitalı, iqtisadi artım, təhsil, səhiyyə, əmək məhsuldarlığı, innovasiyalar

ABSTRACT

THE IMPACT OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT ON A COUNTRY'S ECONOMIC GROWTH

Gulzar Ismayilzade

This article comprehensively investigates the impact of human capital development on the economic growth of a country. Human capital refers to the population's knowledge, skills, professional competencies, educational attainment, and health status, as well as their capacity for innovation and lifelong learning. Modern economic theories, including endogenous growth models (Lucas, Romer), emphasize that human capital is one of the fundamental factors of sustainable and long-term economic development. Based on theoretical analysis and empirical data gathered from various countries—both developed and developing economies—the article demonstrates that investments in education and healthcare significantly increase labor productivity, facilitate the adoption of new technologies, and stimulate innovative activity. Particular attention is given to countries with transition economies, including Azerbaijan, where human capital development may serve as a foundation for economic advancement. The article also provides

recommendations for the formulation of effective state policy in this area. The research findings indicate a strong and direct relationship between the level of human capital and the rate of economic growth. Therefore, investments in human capital should be regarded not only as a social necessity but also as a strategically important economic objective to ensure sustainable development.

Keywords: human capital, economic growth, education, healthcare, labor productivity, innovation

RİYAZİYYAT, MEXANİKA, FİZİKA VƏ ASTRONOMİYA

ƏLAQƏLİ VERİLƏNLƏR BAZALARI

Əli SƏBZƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: elisebzeliyev@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

03.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

baza,
sxem,
əlaqə,
struktur,
informasiya,
sorgu

XÜLASƏ

Verilənlər bazaları müasir kompüter sistemlərində məlumatların saxlanması və idarə edilməsi üçün istifadə olunur. Məlumat bazaları həyatımızın demək olar ki, bütün sahələrində iştirak edir: təhsil müəssisələrində, biznes və ya istehsalın idarə edilməsində, bank işində, elmi, mühəndislik və tibbi problemlərin həllində. Verilənlər bazaları böyük həcmli verilənləri mütəşəkkil və səmərəli şəkildə idarə etmək zərurətindən yaranmışdır. Metaverilənlər verilənlərin xüsusiyyətlərini və məlumatları birləşdirən əlaqələr toplusunu ehtiva edir. Məsələn, metaverilən hər bir məlumat elementinin adını, dəyərlərin növünü (rəqəm, tarix və ya mətn) saxlayır. Beləliklə, metaverilən verilənlər bazasında verilənlərin daha dolğun təsvirini təqdim edir. Metaverilən tərifini nəzərə alsaq, verilənlər bazası “özünü təsvir edən məlumat toplusu” kimi müəyyən edilə bilər. Məqalədə verilənlər bazası ilə inteqrasiya üsullarını araşdırmaq, verilənlərin emalı və saxlanmasını sürətləndirmək üçün onun sxeminin və sorgularının optimallaşdırılması ilə əlaqəli verilənlər bazasından verilənlərin NoSQL tipli verilənlər bazası formatına çevrilməsi üçün rəsmiləşdirilmiş üsullar toplusunun hazırlanmasından bəhs edilir.

GİRİŞ

Əlaqəli verilənlər bazası (ƏVB) 1969-cu ildə Edqar F.Codd [39] tərəfindən təklif edilmiş relyasion modelə əsaslanır. O vaxtdan bəri, o, kommersiya tətbiqləri üçün dominant verilənlər bazası modelinə çevrildi (iyerarxik və şəbəkə modelləri kimi digər verilənlər bazası modelləri ilə müqayisədə).

Əlaqəli verilənlər bazasında əsas struktur vahidləri bir-biri ilə əlaqələndirilə bilən cədvəllərdir. Bu gün Oracle, IBM DB2 və Microsoft SQL Server kimi bir çox kommersiya əlaqəli verilənlər bazası idarəetmə sistemləri mövcuddur. MySQL, mSQL (mini-SQL) və quraşdırılmış JavaDB (Apache Derby) kimi bir çox pulsuz və açıq mənbə verilənlər bazası idarəetmə sistemləri də mövcuddur.

Əlaqəli verilənlər bazalarının üstünlükləri:

1. Məlumatlara universal giriş: ƏVB verilənləri emal etmək üçün SQL sorgu dilindən istifadə edir. SQL verilənlər bazası idarəetmə sistemlərinin əksəriyyətinin riayət etdiyi standartlara malik sorgu dilidir.

2. Verilənlərin tamlığı: əlaqəli verilənlər bazası sisteminin ən vacib xarakteristikası. Məlumatların bütövlüyü mexanizmi təcrid olunmuş və ya əlaqəsi olmayan qeydlərdən qaçmağa kömək edir.

3. Sorğuların optimallaşdırılması: əksər əlaqəli verilənlər bazası idarəetmə sistemlərində sorğuların qrammatik və sintaktik təhlilini və toplanmış statistika nəzərə alınmaqla sorğu planlarının optimallaşdırılmasını həyata keçirən sorğu optimallaşdırıcısı var.

4. ACID (Atomicity, Consistency, Isolation, Durability) xassələri: verilənlər bazasındakı məlumatların bütövlüyünü, ardıcılığını, təhlükəsizliyini və davamlılığını təmin etmək üçün hər bir əməliyyatın malik olmalı olduğu xüsusiyyətlər toplusu.

Mənfi cəhətləri:

1. Miqyaslaşdırılma: Əksər əlaqəli verilənlər bazaları paylanmış məlumatların işlənməsini və saxlanmasını dəstəkləmir, bu da böyük həcmli məlumatlarla işləyərkən əhəmiyyətli problemlərə səbəb olur. Çözümlərdən biri, böyük həcmdə məlumatı emal etmək üçün güclü hesablama imkanlarına malik serverdən istifadə etmək ola bilər, lakin bu, bahalı bir həldir.

NoSQL verilənlər bazası

2000-ci illərin əvvəllərindən web texnologiyalarının, sosial şəbəkələrin, mobil cihazların və Əşyaların İnternetinin inkişafı strukturlaşdırılmış, yarı strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış məlumatların artmasına səbəb olmuşdur. Bu verilənlərlə işləyən proqramlar sorğuların işlənməsi sürətinin artması; əlavə resurslardan istifadə etmək imkanı; yüksək məlumat mövcudluğu; nasazlıqlara, aparat və proqram təminatının nasazlığına, hadisələrin yenilənməsinə qarşı müqavimət; əməliyyatların etibarlılığı; verilənlərin ardıcılığını qorumaq və verilənlər bazası sxemini dəyişdirərkən xərcləri minimuma endirmək artan məlumat həcminə dərhal uyğunlaşmaq üçün verilənlər bazasının üfüqi miqyaslaşmasını tələb edir.

Əlaqəli verilənlər bazasında yuxarıda göstərilən tələblərə nail olmaq çox çətindir və çox vaxt qeyri-mümkündür. Birincisi, əlaqə sxeminin sərtliyi verilənlərin transformasiyasına maneədir və buna görə də dinamik və ya tez-tez dəyişən böyük verilənlərin işlənməsi ssenariləri olan tətbiqlərin tələblərinə cavab verə bilməz. İkincisi, əlaqəli verilənlər bazasını miqyaslaşdırmaq mövcud olanları əvəz etmək üçün yeni, daha güclü müstəqil serverlərin quraşdırılmasını tələb edir. Bu, hər dəfə yeni serverə köçürüldükdə sistemin əlçatmazlığı və paylanmış normallaşdırılmış məlumatların uzlaşdırılmasında çətinliklərlə nəticələnən bahalı prosesdir. Bundan əlavə, əlaqəli verilənlər bazasında dəstəklənən ACID əməliyyatları səbəbindən mövcudluq və məhsuldarlıqla bağlı problemlər olur. Bu ƏVB problemlərinin həlli məlumatların əlçatanlığını və miqyasını yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyan NoSQL adlanan qeyri-relyasion (qeyri-əlaqəli) verilənlər bazası adlanan yeni nəsil verilənlər bazalarının inkişafına gətirib çıxardı.

NoSQL, əlaqəli verilənlər bazasına xas olan məlumatların saxlanması və istifadəsində məhdudiyyətlərdən xilas olmağa imkan verən məlumatların təşkilinə yanaşmadır. Strukturlaşdırılmamış yanaşmadan istifadə edən NoSQL verilənlər bazaları verilənləri emal etmək üçün bir çox səmərəli yollar təklif edir.

SQL və NoSQL-in müqayisəsi:

- ✓ məlumatların saxlanması strukturunu və metodu: əlaqəli verilənlər bazası əvvəlcədən müəyyən edilmiş məlumat saxlama strukturunu tələb edir, NoSQL verilənlər bazası belə məhdudiyyətlər qoymur;
- ✓ sorğular: lisenziyadan asılı olmayaraq, əlaqəli VBİS-lər vahid SQL dilindən istifadə edir, hər bir NoSQL VBİS verilənlərlə işləmək üçün öz üsulunu həyata keçirir;
- ✓ miqyaslılıq: əlaqəli və NoSQL verilənlər bazaları asanlıqla şaquli olaraq miqyaslanır (məsələn, sistem resurslarını artırmaqla). Bununla belə, NoSQL VBİS-ləri üfüqi miqyasda daha asan yollar təqdim edir (məsələn, bir neçə maşından ibarət klaster yaratmaq).
- ✓ etibarlılıq: əlaqəli VBİS-lər ACID xassələrini dəstəkləyir, buna görə də NoSQL-dən daha etibarlı və daha yaxşı məlumatların bütövlüyünü təmin edirlər. Digər tərəfdən, NoSQL VBİS-lər, ACID xüsusiyyətlərindən imtina edərək, səmərəliliyi və miqyaslılıq artırır;
- ✓ texniki dəstək: əlaqəli verilənlər bazası üçün istehsalçılardan və ya istifadəçi qrupundan dəstək almaq asandır, çünki əlaqəli verilənlər bazaları daha uzun inkişaf tarixinə və daha çox istifadəçi əhatəsinə malikdir;

✓ saxlanma və mürəkkəb verilənlər strukturlarına giriş: əlaqəli verilənlər bazaları əvvəlcə mürəkkəb çox əlaqəli verilənlərin emalı üçün nəzərdə tutulmuşdu və buna görə də bu baxımdan NoSQL həllərindən üstündür;

✓ funksionallıq: əlaqəli verilənlər bazaları çoxlu sayda müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir və məlumatların ciddi ardıcılığını təmin edir. Bununla belə, bir çox tətbiqlər üçün bu cür funksiyalar dəsti, eləcə də ACID tələblərinə cavab vermək lazım deyil.

NoSQL təsnifatı onların istifadə etdikləri məlumat saxlama mexanizminin növünə əsaslanır. Bu baxımdan NoSQL verilənlər bazalarının dörd əsas növü mövcuddur: açar-dəyər, açar-sənəd, sütun ailəsi və qrafik verilənlər bazası.

NoSQL açar-dəyər verilənlər bazası NoSQL verilənlər bazalarının ən sadə növlərindən biridir, çünki verilənlər sadəcə olaraq açar-dəyər cütləri ilə təmsil olunur, burada unikal açarlar verilənlər bazasında müəyyən bir dəyərə işarə edir. Bu struktur heş-cədvəlinə bənzəyir. Əsas məşhur NoSQL açar-dəyər verilənlər bazalarına Riak, Redis, Berkeley DB daxildir.

NoSQL açar-sənəd verilənlər bazası açar-dəyər strukturuna əsaslanır, lakin məlumatları JSON, BSON, XML və YAML kimi sənədlərdə saxlayır. Bu tip verilənlər bazasında sənədlər əsas anlayışdır. Bu sənədlərdə çoxlu müxtəlif növ məlumat və digər subsənədlər ola bilər. MongoDB, CouchDB, TerraStore, OrientDB, RavenDB ən məşhur açar-sənəd NoSQL verilənlər bazalarıdır.

Sütun ailəsi NoSQL verilənlər bazaları: hər bir sətirdə bir çox sütundan ibarət olan və hər sütunun açar-dəyər cütü olduğu məlumat modelindən istifadə edin. Hər sətirdəki sütunların sayı fərqli ola bilər [1, s.83-89]. Sütunlu verilənlər bazalarına misal olaraq Cassandra, HBase, Hypertable və Amazon DynamoDB daxildir.

NoSQL qrafik verilənlər bazaları qrafik modelindən istifadə edir, burada kənarlar və qovşaqlar verilənlər bazasındakı obyektlər arasındakı əlaqələri təmsil edir [5]. Belə verilənlər bazalarına nümunələr Neo4j, Infinite Graph, OrientDB və ya FlockDB-dir.

NewSQL verilənlər bazası

NewSQL, NoSQL-dən yeni paylanmış sistem yanaşmalarını götürən və əlaqəli məlumat təqdim etmə modelini və SQL sorğu dilini geridə qoyan verilənlər bazasıdır. Başqa sözlə desək, NewSQL SQL və NoSQL-in üstünlüklərinin effektiv birləşməsidir [6, s.45-55].

NewSQL Xüsusiyyətləri:

- ✓ SQL verilənlərlə işləmək üçün əsas mexanizm kimi;
- ✓ əməliyyatların etibarlılığı;
- ✓ real vaxtda bloklama yoxdur;
- ✓ ənənəvi əlaqəli verilənlər bazası idarəetmə sistemi;
- ✓ paylanmış arxitektura;
- ✓ RAM-da verilənlərlə işləmək;
- ✓ “Paylaşılan-heç bir şey” arxitekturası: Bu, hər bir yeniləmə sorğusunun bir qovşaq üzərində yerinə yetirildiyi paylanmış hesablama arxitekturasıdır. Bu, müxtəlif sorğulardan istifadə edərək eyni məlumatları eyni vaxtda yeniləməyə imkan verir.

NewSQL verilənlər bazası təsnifatı:

Mütəxəssislər NewSQL kateqoriyasında informasiya verilənlərinin saxlanması və emalı sahəsində bütün effektiv həlləri bir neçə sinfə bölürlər.

1. NewSQL kiçik ölçülü klasterlərdə standart SQL verilənlər bazalarından - Oracle RAC, MySQL Cluster və s.-də istifadə prosesini sadələşdirən təhlükəsiz və etibarlı İT üsullarıdır. Bu cür həllər ara proqramda işləyir - sorğuların verilənlər bazası arasında arakəsmələr üzərində paylanmasına cavabdeh olan unikal ara qatdır.

2. NewSQL hazırda istifadə olunan verilənlər bazası üçün yaradılmış informasiya məlumatlarının emalı və saxlanması üçün mexanizmlərin innovativ modelidir. Bu kateqoriyada ən populyar mexanizm fraktal iyerarxiya əlaqəli indekslərlə işləyən, konfigurasiyası asan və yüksək məhsuldarlığa malik olan TokudB-dir.

3. NewSQL, SQL ilə asanlıqla qarşılıqlı əlaqədə ola bilən, demək olar ki, sıfırdan yaradılmış VBİS-dir. Fakt budur ki, bir çox müasir NewSQL verilənlər bazası yaddaş-daxili verilənlər bazalarıdır, onların əsas məlumat saxlama yeri RAM-da yerləşir.

Vacib iş məlumatlarının diskdə saxlanması bütün mövcud əlaqəli verilənlər bazalarında bir qüsurdur. Sürətli məlumat emalı yalnız bütün məlumatlar RAM-da saxlandıqda mümkündür. Məsindəki RAM miqdarı nisbətən kiçik olsa belə, məlumatların işlənməsi sürətinin itirilməsi bir neçə yüz qovşaqdan ibarət klasterin yığılması ilə asanlıqla kompensasiya edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, məlumatların əməli yaddaşda saxlanması enerjinin gözlənilmədən söndürülməsi dəyərli məlumatların itirilməsinə səbəb olmur, çünki bütün verilənlər bazaları yerinə yetirilən əməliyyatları qeyd edir və məlumatların anlıq görüntülərini mütəmadi olaraq diskdə saxlayır.

Bu yaxınlarda bir çox NewSQL tərtibatçıları söylərini buludlarda və virtual mühitlərdə VBİS-lərin yerləşdirilməsi və idarə edilməsi prosesinin sadələşdirilməsinə yönəlməyə başladılar. Məsələn, NuoDB klaster verilənlər bazası idarəetmə sistemlərinə nəzarət və monitoring üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi web interfeysdir.

Strukturlaşdırılmış məlumatlarla işləmək üçün universal platformaların yaradılmasına çox diqqət yetirilir. Burada biz xüsusilə FoundationDB, çeşidlənmiş açar-dəyər cütlərini saxlayan sərbəst paylanmış NoSQL VBİS-ni vurğulamalıyıq.

Beləliklə, yalnız həm NoSQL, həm də SQL ola bilən VBİS-i NewSQL həlli adlandırmaq olar. Digər variantlar yalnız müvəqqəti əvəzedicilər kimi nəzərə alınmalıdır.

NewSQL verilənlər bazası nümunələri NuoDB, ClustrixDB, VoltDB, Xeround, MemSQL-dir.

Əlaqəli verilənlər bazalarının fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına yanaşmalar

ƏVB-nin optimal işləməsi adətən minimum resurs xərcləri ilə maksimum məhsuldarlığı təmin edən məlumatların əldə edilməsi və manipulyasiyası üçün belə şəraitin yaradılması kimi başa düşülür. Verilənlər bazası tərtibatçıları tez-tez server məhsuldarlığı kimi mühüm resursu təsir göstərə bilmirlər. ƏVB-də məlumat əldə etmə sürətinə nəzarət etmək üçün aşağıdakı sahələri vurğulamaq mümkündür:

Əlaqəli verilənlər bazası sxeminin optimallaşdırılması

ƏVB sxeminin modifikasiyası yolu ilə verilənlərə çıxış sürəti baxımından ƏVB ilə işin optimallaşdırılması iki yolla həyata keçirilə bilər:

1) verilənlər bazası sxeminin normallaşdırılması;

2) verilənlər bazası sxeminin denormallaşdırılması (denormallaşdırılma-verilənlər bazası strukturunun qəsdən normallaşdırma meyarlarına cavab verməyən vəziyyətə gətirilməsidir, adətən lazımsız verilənlər əlavə etməklə verilənlər bazasından oxu əməliyyatlarını sürətləndirmək üçün həyata keçirilir).

Normallaşdırma

Normallaşdırma, verilənlərin artıqlığı (təkrarlanması) anomaliyasını və əlavə etmə, yeniləmə və silmə anomaliyaları kimi digər arzuolunmaz xüsusiyyətləri minimuma endirəcək şəkildə cədvəllərin formalaşdırılmasına yanaşmadır. Normallaşdırma əlaqəli verilənlər bazasının strukturunu optimallaşdırmaq üçün standart yanaşmadır.

Normallaşdırma əsasən iki məqsəd üçün istifadə olunur:

1. artıq (dublikat) məlumatların aradan qaldırılması;

2. məlumatların istinad bütövlüyünün təmin edilməsi.

Cədvəl normallaşdırılmayıbsa, o, nəinki əlavə yaddaş sahəsi sərf edir, həm də anomaliyaların daxil edilməsi, yenilənməsi və silinməsi səbəbindən məlumatları itirmədən verilənlər bazasının işlənməsini və yenilənməsini çətinləşdirir.

Verilənlər bazası sxeminin normallaşdırılması əlaqə atributlarının funksional asılılığı və parçalanma anlayışlarına əsaslanır.

Ən çox istifadə edilən normal formalar:

- ✓ Birinci normal forma (1NF): Əgər bütün atribut qiymətləri atomardırsa, əlaqə sxemi R ilk normal formada olur.
- ✓ İkinci normal forma (2NF): R münasibət sxemi 2NF-də o zaman və yalnız 1NF-də olarsa və əsas hissədən asılı olan qeyri-əsas atributlara malik olmadıqda olur.
- ✓ Üçüncü normal forma (3NF): R münasibət sxemi 2NF-ni təmin etdikdə 3NF-ni təmin edir və əlaqənin keçid asılılığı olmur.
- ✓ Boyc-Codd Normal Forması (BCNF): Aşağıdakı şərtlər yerinə yetirildikdə, əlaqə sxemi BCNF-də olur: R 3NF-ni təmin edir və hər bir funksional asılılıq üçün $R \rightarrow Y, X$ super açardır, burada X və Y R -ə məxsus atributlar dəstidir.
- ✓ Dördüncü Normal Forma (4NF): R BCNF-ni təmin etdikdə və əlaqədə atributlar arasında çoxqiymətli asılılıqlar olmadığı zaman əlaqə sxemi dördüncü normal formada olur.

Beləliklə, normallaşdırmanın məqsədi anomaliyaların baş verməsini minimuma endirmək və məlumatların mövcudluğunu maksimum dərəcədə artırmaqdır. Normallaşdırma adətən ƏVB strukturunun yaradılması üçün standart qayda kimi qəbul edilsə də, bəzi hallarda məhsuldarlığı və verilənlər bazasından istifadənin asanlığını yaxşılaşdırmaq üçün denormallaşdırma prosesindən istifadə etmək mümkündür [8, s.126].

Denormallaşdırma

Denormallaşdırma sorğunun işlənməsi məhsuldarlığını yaxşılaşdırmaq üçün verilənlər bazası sxemini normallaşdırmaqdan uzaqlaşma prosesidir. Denormallaşdırmanın əsas məqsədlərindən biri tələb olunan məlumatları əldə etmək üçün daxil edilməli olan fiziki cədvəllərin sayını azaltmaq, həmçinin sorğuya cavab almaq üçün tələb olunan əlaqə sayını azaltmaqdır.

Verilənlər bazasında nisbətən az yeniləmə əməliyyatları və çoxlu sayda cədvəl birləşmə əməliyyatlarını əhatə edən çoxlu axtarış sorğuları olduqda da normallaşdırma səmərəsiz ola bilər. Digər tərəfdən, denormallaşdırma sorğu sürətini artırarkən məlumatların bütövlüyünü azalda bilər.

Bu gün bir çox ƏVB tərtibatçıları yerinə yetirilən sorğuları nəzərə alaraq verilənlər bazası strukturunun optimallaşdırılması problemlərini həll etmək üçün denormallaşdırmadan istifadə edirlər. Hanus M. verilənlər bazasının istismarı zamanı verilənlərin necə istifadə olunacağını nəzərə alaraq normallaşdırma və denormallaşdırma proseslərinin növlərinin siyahısını işləyib hazırlamışlar. Lakin denormallaşdırmaya bu yanaşma kifayət qədər tam təsvir edilməmişdir və onun üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini qiymətləndirmək çətindir [3]. Rodgers U. ƏVB dizaynında bəzi ümumi vəziyyətlərdə denormallaşdırmaya ümumi yanaşmaları təsvir etdilər. Məsələn, müəlliflər əsas olmayan atributları olan birə bir və ya çoxdan çox əlaqəsi olan iki cədvəl olduqda denormallaşdırmanın faydalı olduğunu iddia edir [7, s.46-53]. C.E.Dabrowski, D.K.Jefferson, J.V.Carlis, S.T.March məlumatların klasterləşdirilməsi konsepsiyasına əsaslanaraq denormallaşdırma prosesini minimuma endirmək üçün bir yanaşma təqdim etdilər [4, s.71-86].

Məlumatların klasterləşdirilməsindən istifadə ilə bağlı problemlərdən biri onun verilənlərin müəyyən bir fiziki təşkili növü ilə məhdudlaşmasıdır. Coleman G. əlaqəli verilənlər bazası idarəetmə sisteminin çevikliyi və məhsuldarlığı arasında uyğunluğu nəzərdən keçirirlər [2, s.63-64].

Onlar denormallaşdırma zamanı məlumatların yenilənməsi tezliyi, verilənlər bazası idarəetmə sistemi, əməliyyat sistemi və avadanlıqların birlikdə necə işləməsi haqqında məlumat kimi amilləri nəzərə almağı təklif edirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Apte T., Ingle M., Goyal A.K. Column-Store Databases: Approaches and Optimization Techniques // International Journal of Data Mining and Knowledge Management Process. -2013. -Vol.3. -Pp.83-89.
2. Coleman G. Normalizing not only way // Computerworld. -1989. -Vol.12. -Pp. 63-64.
3. Hanus M. To Normalize or Denormalize, That is the Question // Int. CMG Conference. -1993
4. Integrating a knowledge-based component into a physical database design system / C.E. Dabrowski, D.K. Jefferson, J.V. Carlis, S.T. March // Information & Management. -1989. -Vol.17, no.2. -Pp.71-86.
5. Mosin S.V., Zykin S.V. Truth space method for caching database queries // Modelirovanie i Analiz Informatsionnykh Sistem. -2015. -Vol.22, no.2. -Pp.248-258.

6. Pavlo A., Aslett M. What's Really New with NewSQL? // SIGMOD Rec. -2016. -Vol.45, no.2. -Pp.45-55.
7. Rodgers U. Denormalization: Why, What, and How? // Database Programming & Design. -1989. -Vol.12. -Pp.46-53.
8. William H. I. Information Engineering for the Practitioner: Putting Theory into Practice (Yourden Press Computing Series). -Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1988. -294 pp.

SUMMARY

RELATED DATABASES

Ali Sabzaliyev

Databases are used to store and manage data in modern computer systems. Databases are used in almost all areas of our lives: in educational institutions, business or production management, banking, solving scientific, engineering and medical problems. Databases arose from the need to manage large volumes of data in an organized and effective manner.

Metadata contains the properties of the data and a set of relationships that connect the data. For example, metadata stores the name, value type (number, date, or text) of each data element. Thus, metadata provides a more complete description of the data in the database. Given the definition of metadata, a database can be defined as a "set of self-describing data."

The article discusses the development of a set of formalized methods for converting data from a database to a NoSQL database format, and examines methods for integrating a database, optimizing its schema and queries to speed up data processing and storage.

Keywords: base, schema, relation, structure, information, query

PEZİOME

СВЯЗАННЫЕ БАЗЫ ДАННЫХ

Али Сабзалиев

Базы данных используются для хранения данных и управления ими в современных компьютерных системах. Базы данных задействованы практически во всех сферах нашей жизни: в образовательных учреждениях, управлении бизнесом или производством, банковском деле, решении научных, инженерных и медицинских задач. Базы данных возникли из-за необходимости организованно и эффективно управлять большими объемами данных.

Метаданные содержат свойства данных и набор отношений, связывающих данные. Например, метаданные хранят имя, тип значения (число, дата или текст) каждого элемента данных. Таким образом, метаданные обеспечивают более полное описание данных в базе данных. Учитывая определение метаданных, базу данных можно определить как «набор самоописывающих данных».

В статье рассматривается разработка комплекса формализованных методов преобразования данных из базы данных в формат базы данных типа NoSQL, исследуются методы интеграции базы данных, оптимизация ее схемы и запросов для ускорения обработки и хранения данных.

Ключевые слова: база, схема, отношение, структура, информация, запрос

**NANOHISSƏCİKLƏR FİZİKASININ TƏDRİSİNİN METODOLOGİYASI/
METHODOLOGY OF TEACHING NANOPARTICLE PHYSICS/
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ НАНОЧАСТИЦ**

Seyfəddin CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan şəhəri, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: seyfadjafarov@gmail.com; Tel.: +994702028806.

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

04.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

nanotexnologiya

nanoobyekt,

fizika,

fundamental,

nanoelektronika

XÜLASƏ

Tədqiqatın həllinə yönəlmiş problemin fundamental tərəfi nanotexnologiyaların praktiki fəaliyyətin müxtəlif sahələrində geniş miqyasda tətbiqinə cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün tədris prosesinin yenidən istiqamətləndirilməsidir. Bu ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrində nanotexnologiyaların, təhsilin informasişdırılması və kompüterləşdirilməsinin əldə edilmiş səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Nanoobyektlərin modelləşdirilməsi və vizuallaşdırılması üçün bəzi kompüter proqramlarından istifadə variantları təklif olunur. Beləliklə, aparıcı ixtisaslaşdırılmış universitetlərin kadr və resurslarının cəmləşdirilməsi mexanizmlərindən biri kimi nanoobyektlərin modelləşdirilməsi, proqramlarının hazırlanması və istifadəsi, həmçinin kollektiv istifadə üçün nanotexnologiya mərkəzlərinin yaradılması perspektivlidir. Nanosənaye infrastrukturunun kadr və informasiya-analitik komponentlərinin formalaşdırılması universitet mərkəzlərinin vəzifələrindən biridir.

GİRİŞ

XXI əsrin əvvəllərində nanotexnologiya aparıcı ölkələrdə strateji inkişaf istiqamətinə çevrildi. İnformasiya texnologiyaları və biotexnologiyalarla yanaşı, onlar fizikanın, kimyanın, biologiyanın, elektronikanın və digər elmlərin bir sıra sahələrinə əsaslanaraq, cari əsrin texnoloji mənzərəsini böyük ölçüdə müəyyən edəcəkdir. Tarixən nanoobyektlər üzərində elmi tədqiqatlar 1856-1857-ci illərdə M. Faradeyin ilk dəfə olaraq nanodispers qızılın kolloid məhlullarının və onun əsasında nazik təbəqələrin xassələrini əldə edib tədqiq etdiyi 19-cu əsrə təsadüf edir. R. Feynman 1960-cı il ərəfəsində Kaliforniya Texnologiya İnstitutunda miniatürləşdirmə problemlərinə dair verdiyi mühazirəyə görə "Down Full of Space" [3] paradoks başlığını seçmiş və materiallarda yeni istiqamət yaratmaq perspektivlərini göstərmişdir. "Nanotexnologiya" termini 1974-cü ildə Norio Taniguchi tərəfindən təqdim edilmişdir [4]. O, nanotexnologiyanı "materialların bir molekul və ya atoma emalı, ayrılması, birləşdirilməsi və deformasiyası" olaraq təyin etdi. 2000-ci ildə ABŞ prezident administrasiyası "Milli Amerika Nano-təşəbbüsünü" qəbul etdi [5]. Bu proqramın əsas məqsədləri nanotexnologiyaların inkişafı və tətbiqində ABŞ-ın zamanətli liderliyini təmin etmək, həmçinin yeni sənaye üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması sistemi və infrastruktur yaratmaqdır. Nanotexnologiyalar sahəsində yeni Avropa təşəbbüsü "NANO futures" tədqiqat və inkişaf üçün geniş perspektivlər açır. Praktiki baxımdan nanomaterialların və nanotexnologiyaların tədqiqinin aktuallığı onunla bağlıdır ki, dünya nanotexnologiyaların istifadəsinə əsaslanan VI texnoloji nizamın astanasındadır. Texnoloji struktur dedikdə, vahid texniki səviyyəyə malik olan və sinxron inkişaf edən əlaqəli istehsalatların məcmusu başa düşülür. Yeni texnoloji nizamın formalaşmasında bir çox sahələrdə lider mövqe ABŞ-a məxsusdur. Məsələn, ABŞ-da V texnoloji strukturun payı 60%, IV - 20% təşkil edir və təxminən 5% artıq VI texnoloji strukturun payına

düşür [1]. Nanotexnologiyanın sürətli və uğurlu inkişafının ən mühüm şərtlərindən biri elm və texnologiyanın bu multidissiplinar sahəsində işləmək üçün tədris kurslarının və proqramlarının hazırlanmasıdır. Vəzifə kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və saxlanılması sisteminin davamlı işləməsi və inkişafı üçün şərait yaratmaq və nanosənaye sahəsində tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin səmərəliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu işdə tapşırıq bəzi modelləşdirmə və vizuallaşdırma proqramlarının (RasMol, QuteMol, Jmol, Jsmol, Gromacs, XMD) tədris məqsədləri üçün istifadə imkanlarını öyrənməkdən ibarət idi. Son onilliklərdə nanotexnologiyaları öyrətmək üçün hər yerdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə olunmağa başlanmışdır. Tədqiqatın əsas metodu modelləşdirmə üsuludur. Birbaşa müşahidənin qeyri-real və ya çətin olduğu prosesləri öyrənərkən kompüter modelləşdirməsi əvəzolunmazdır. Onlar həmçinin məktəblilərə və tələbələrə modelləşdirmənin nəticələrini animasiya və ya film şəklində nümayiş etdirməyə imkan verir ki, bu da informasiyanın qavranılmasının keyfiyyətini yaxşılaşdırır və öyrənilən mövzuya marağı artırır. Nanoobyektləri öyrənmək üçün bəzi kompüter proqramlarının imkanlarını nəzərdən keçirək və təsvir edək. RasMol proqramı, makromolekulların məkan strukturlarını vizuallaşdırmaq üçün sərbəst paylanmış bir proqramdır. Güclü resurs tələb edən proqramlar - QuteMol, Jmol və s. RasMol bütün əsas Proqram platformaları (Macintosh, UNIX sistemləri, Windows 8, o cümlədən Microsoft Windows-un köhnə versiyalarında) işləyir. Proqramı quraşdırarkən, paylama paketini RasMol və OpenRasMol saytıdan əldə etmək olar [1]. Proqramı quraşdırdıqdan sonra iş iki pəncərədə baş verir: qrafik və komanda. Proqramla işləyərkən müəyyən bir atom dəsti seçilir. Bütün hərəkətlər bu dəstlə yerinə yetirilir. Vizuallaşdırma üçün ilkin məlumatlar atomların mərkəzlərinin koordinatları ilə (müəyyən koordinat sistemində) siyahısıdır [1,11].

METOD, TƏDQIQAT VƏ NƏTİCƏLƏR

Makromolekulların vizuallaşdırılması zamanı proqram pəncərəsində müxtəlif modellər göstərilir. Ən çox istifadə olunan modellər bunlardır:

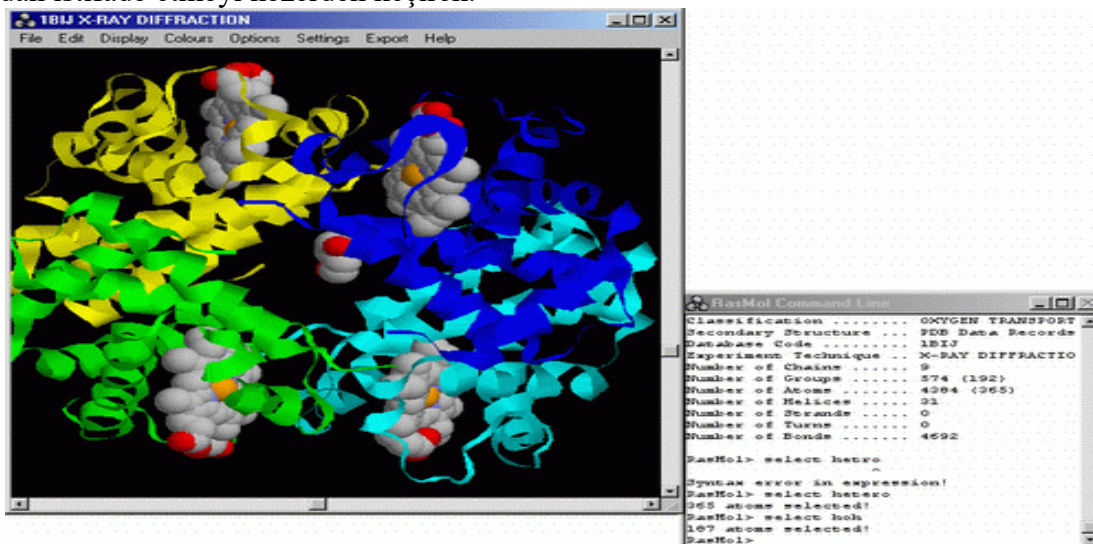
□ məfil modeli - atomlar arasındakı kovalent bağlar onların mərkəzlərini birləşdirən xətlərlə təsvir edilmişdir. RasMol, bir qayda olaraq, kovalent bağların mövcudluğunu sentromiatomlar arasındakı məsafə ilə müəyyən edir;

□ top modeli—atomlar top şəklində təmsil olunur;

□ nüvə modeli—atomları birləşdirən simvolik xətlər təsvir edilmişdir.

Qeyd edək ki, top və tel modellərinin birləşməsi bəzən menteşə modeli adlanır. Eyni zamanda, ən çox istifadə olunan əmrlər 1-ci cədvəldə verilmişdir. RasMol proqramının əsas və komanda pəncərəsinin ümumi görünüşünün təsviri Şəkil 1-də verilmişdir. Ixrac menyusunun elementi əldə edilən şəkilləri ayrıca faylda saxlamağa imkan verir (BMP və GIF tez-tez istifadə olunur). Saxlanılan şəkillər seriyasından film (animasiya) yarada bilərsiniz.

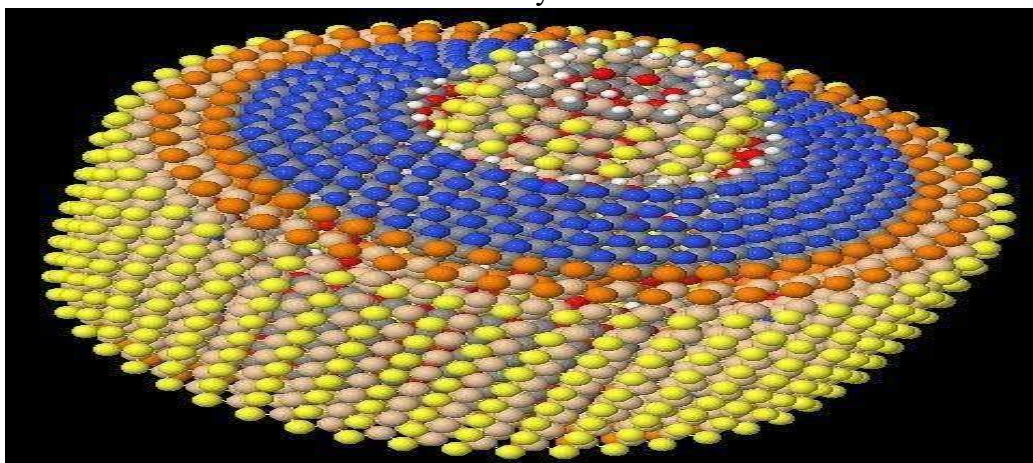
Proqramları İstifadəçi Təlimatını oxumaqla tapmaq olar. Jmol, JSmol modelləşdirmə proqramından istifadə etməyi nəzərdən keçirək.

Şəkil 1. Əsas və komanda pəncərəsinin görünüşü

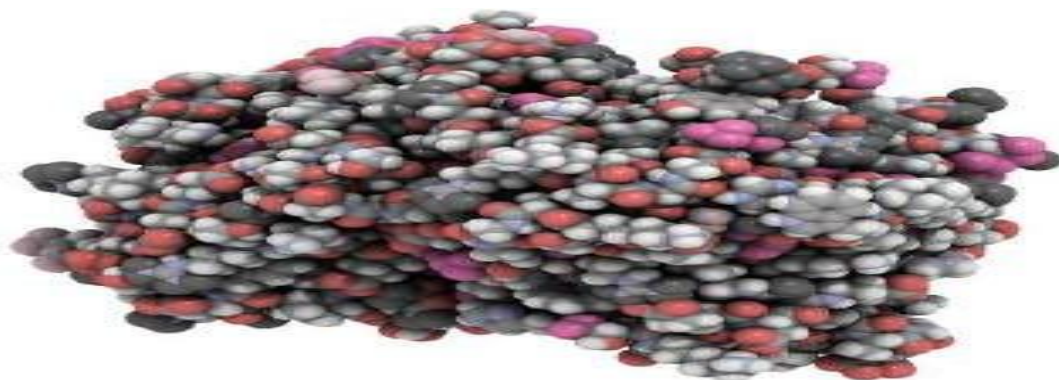
komanda	Hərəkət
seçin<set>	ayrılan dəst
məhdudlaşdırı n<set>	dəsti seçir və onu qrafik pəncərədən başqa hər şeydən silir
eni 50	Qrafik pəncərədə təsvirə seçilmiş çoxlu modelin simsiz modelini əlavə edir.
geniş çərçivə	seçilmiş dəstin tel modelini qrafik pəncərəsindən silir qrafik pəncərəsində təsvirə seçilmiş çoxluğun skelet modelini əlavə edir
onurğa 70	xəttin qalınlığı70 qrafik pəncərədə təsvirə seçilmiş çoxluğun top modelini əlavə edir topların diametri 200-dür
çpk200	
rəng<rəng>	seçilmiş rəngi rəngləndirir (lakin bu atomlar göstərilməyibsə hansı modeldir, siz onları təsvir etməyincə rəng görünməyəcək!

Jmol proqramı Java-da yazılmışdır və veb-səhifədə bir applet kimi işləyə bilər və bu, veb-səhifələrə molekulyar modellərlə baxmağa imkan verir. Bu proqram sərbəst mövcuddur və açıq mənbədir. Molekulyar görüntüləmə proqramının (RasMol) əmr dəsti ilə uyğun gəlir. Proqramın Java dilini tələb etməyən versiyası olan JSmol, veb tərtibatçılarına Java və ya HTML5 (Java olmadan) istifadə edən səhifələr yaratmağa imkan verən JavaScript-ə əsaslanır Java quraşdırılmayıb və ya Java mövcud deyil. Jmol və JSmol-u öyrənmək asanlıqı məktəblilərə fizika, kimya və digər fənləri tədris edərkən onlardan istifadə etməyə imkan verir.

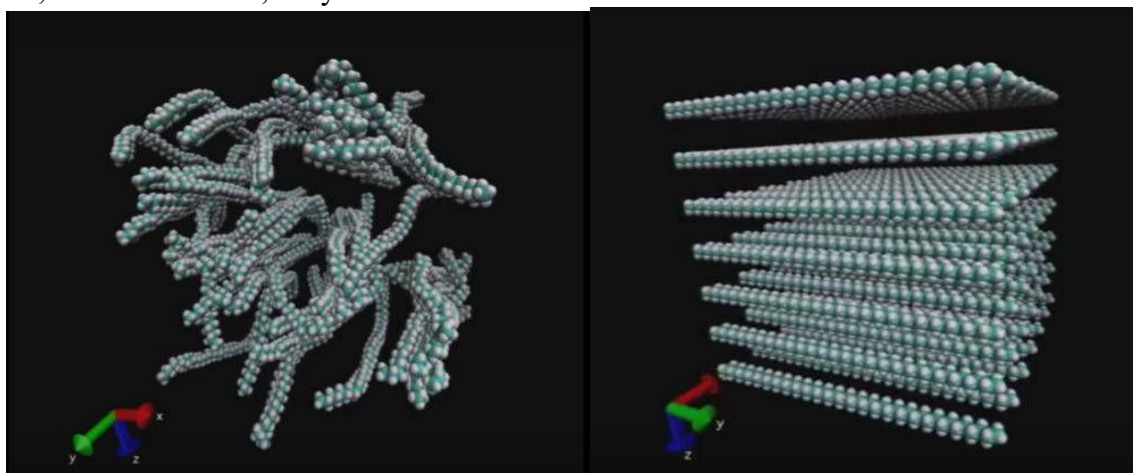
Şəkil 2. Jmol proqramı vasitəsilə yaradılmış nanomaşının modeli

Sənədlər və proqram tərtibatçıların saytında yerləşdirilib [9]. Şəkil 2-də Jmol proqramından istifadə etməklə yaradılmış nanomachin modelinin təsviri göstərilir. Real vaxt rejimində işləyən QuteMol proqramı bir çox innovativ vizual effektlər təklif edən yüksək keyfiyyətli molekulyar vizuallaşdırıcıya malikdir. QuteMol, molekulyar 3D forması və məkan strukturunun daha yaxşı başa düşülməsini təmin edərək, simulyasiya edilmiş şəkillərin şəffaflığını artırmağı hədəfləyir. Çoxsaylı baxış rejimləri proqrama struktur modellərin yüksək keyfiyyətli şəkillərini əldə etməyə, həmçinin Realistik rejimdən [12] istifadə edərək animasiya şəkillərini (şəkil 3) saxlamağa imkan verir.

Şəkil-. 3. “QuteMol” proqramında əldə edilmiş simulyasiya edilmiş strukturun görünüşü

Qeyd edək ki, proqramı sourceforge saytında pulsuz əldə edə bilərsiniz. “Gromacs” molekulyar dinamika simulyasiya proqramını nəzərdən keçirək. Molekulyar dinamika proqramı klassik Nyuton mexanikasına əsaslanır molekullararası qarşılıqlı təsirlər səviyyəsində və bütün qarşılıqlı təsirlərin tələb olunan ovo-mexaniki hesablamalar nəzərə alındığı kvant kimyasından fərqli olaraq kimyəvi reaksiyaların hesablanması çətindir. Göründüyü kimi, nanotexnologiyanın tədrisi üçün təhsil müəssisələrində mövcud olmayan bu cür hesablamalar əsasında qurulan proqramlar molekulyar dinamika proqramlarının xeyrinə seçimi müəyyən edir. İllüstrasiya üçün (Şəkil 4) polietilen molekullarının onların təşkilinin müxtəlif mərhələlərində qarşılıqlı təsirinin modelini göstərir. Tədris məqsədləri üçün uğurla istifadə oluna bilən kimyəvi dinamika proqramını (XMD paketi [10]) nəzərdən keçirək. Proqramla işləmək üçün komanda xətti interfeysindən (CLI) istifadə olunur. Proqrama mətn faylı yüklənir, burada xüsusi əməllərdən istifadə edərək aşağıdakıları təsvir edirlər: maddənin verilmiş kristal qəfəsi, təcrübənin fiziki şərtləri və idarə olunan çıxış göstəriciləri, XMD-dən əlavə, siz yalnız adi mətn redaktoru lazımdır

Şəkil 4. Gromacs-da əldə edilən molekulların qarşılıqlı təsirinin müxtəlif mərhələlərində polietilenin quruluşu

Proqramla işləmək üçün komanda xətti interfeysindən (CLI) istifadə olunur. Proqrama mətn faylı yüklənir, burada xüsusi əməllərdən istifadə edərək aşağıdakıları təsvir edirlər: maddənin verilmiş kristal qəfəsi, təcrübənin fiziki şərtləri və idarə olunan çıxış göstəriciləri, XMD-dən əlavə, siz yalnız adi mətn redaktoru lazımdır, hətta qrafik istifadəçi interfeysinin olmaması da öz üstünlüklərinə malikdir - developerlərə rəqəmsal metodların və proqram məntiqinin sazlanmasına diqqət yetirməyə imkan verir. Nəzərdən keçirilən paket bir çox imkanlara malikdir, məsələn, atom quruluşunu yaratmaq və redakt etmək (BOX, FILL, PARTICLE əməlləri, hərəkət etmək (MOVE), qüsurları daxil etmək (VİDA, DALĞA); verilmiş atom tipinin yerləşdirilməsi (TİP) atomun kütləsinin təyini (SEÇİLMİŞ atomların fırlanması); ayrı-ayrı atomlara xarici qüvvənin tətbiqi (EXTFORCE əmri qənaət, qrafika, animasiya və daha çox); Qeyd edək ki, tam sənədlər <http://xmd.sourceforge.net> saytında mövcuddur.

NƏTİCƏ

Beləliklə, aparıcı ixtisaslaşdırılmış universitetlərin kadr və resurslarının cəmləşdirilməsi mexanizmlərindən biri kimi nanoobyektlərin modelləşdirilməsi proqramlarının hazırlanması və istifadəsi, həmçinin kollektiv istifadə üçün nanotexnologiya mərkəzlərinin yaradılması perspektivlidir. Nanosənaye infrastrukturunun kadr və informasiya-analitik komponentlərinin formalaşdırılması universitet mərkəzlərinin vəzifələrindən biridir. Və onların əsasında yaradılmış, texnoloji struktura real keçid üçün kadrların hazırlanmasında regional texnoloji platformalar. Nanosənaye infrastrukturunun kadr və informasiya-analitik komponentlərinin formalaşdırılması universitet mərkəzlərinin və yaradılmış regional texnoloji platformaların vəzifələrindən biri – texnoloji sıraya real keçidin əsas şərtidir.

Problemin aktuallığı.- Tədqiqatın həllinə yönəlmiş problemin fundamental tərəfi nanotexnologiyaların praktiki fəaliyyətin müxtəlif sahələrində geniş miqyasda tətbiqinə cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün tədris prosesinin yenidən istiqamətləndirilməsidir. Bu ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrində nanotexnologiyaların, təhsilin informasiyalaşdırılması və kompüterləşdirilməsinin əldə edilmiş səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Problemin yeniliyi. Nanoobyektlərin modelləşdirilməsi və vizuallaşdırılması üçün bəzi kompüter proqramlarından istifadə variantları təklif olunur. Beləliklə, aparıcı ixtisaslaşdırılmış universitetlərin kadr və resurslarının cəmləşdirilməsi mexanizmlərindən biri kimi nanoobyektlərin modelləşdirilməsi, proqramlarının hazırlanması və istifadəsi, həmçinin kollektiv istifadə üçün nanotexnologiya mərkəzlərinin yaradılması perspektivlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Nanosənaye infrastrukturunun kadr və informasiya-analitik komponentlərinin formalaşdırılması universitet mərkəzlərinin və yaradılmış regional texnoloji platformaların vəzifələrindən biri – texnoloji sıraya real keçidin əsas şərtidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəfərov, S.A., Hacıyeva B.T. Fizika laboratoriya təlimində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə metodikasının ümumi məsələləri // Naxçıvan / Müəllimlər İnstitutunun Elmi əsərləri. 2021. № 2, s. 109-113 s.
2. Cəfərov, S.A. E.B. Tağıyev. - Ümumim fizika kursu üzrə laboratoriya işləri kompüter modelləri əsasında: Dərs vəsaiti / - Bakı, -2023. -246s.
3. Kablolov E.N. Altıncı texnoloji struktur // Elm və həyat – 2010. – No 4.
4. Feynman R. Aşağıda kifayət qədər yer var: fizikanın yeni dünyasına dəvət. // Ros.khim.zh. səh.4.
5. Taniguchi N. 'Nano-Texnologiyanın Əsas Konsepti haqqında. // Proc.Intl.Conf.Prod. London, PartII, British Society of Precision Engineering (1974).
6. Ağ Ev. Milli Nanotexnologiya Təşəbbüsü: Növbəti Sənaye İnqilabına aparan. Press-reviz, 21 yanvar 2000-ci il.
7. Ammon L.Yu. Nanoölçülü hissəciklərin və nanoölçülü plyonkaların sintez proseslərinin kompüter modelləşdirilməsi / Ammon L.Yu., Zhabrev V.A. // "Temperatura davamlı funksional örtüklər" konfransının materialları. – Sankt-Peterburq, 24-26 aprel. 2012. – s.11-12.
8. İsmayılov. Fizika tədrisində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə (Laboratoriya təcrübəsi). Bakı, 2008, 170 s.
9. <http://jmol.sourceforge.net/>

АННОТАЦИЯ

Сейфаддин Джафаров

Фундаментальным аспектом проблемы, на решение которой направлены исследования, является переориентация образовательного процесса на удовлетворение потребностей общества в масштабном применении нанотехнологий в различных сферах практической деятельности. Предложены варианты использования некоторых компьютерных программ для моделирования и визуализации нанобъектов. Таким образом, перспективной является разработка и использование программ моделирования нанобъектов, а также создание нанотехнологических центров коллективного пользования как одного из механизмов концентрации кадров и ресурсов ведущих профильных университетов. Формирование кадровой и информационно-аналитической составляющей инфраструктуры наноиндустрии является одной из задач университетских центров.

Ключевые слова: нанотехнологии, нанообъект, физика, фундаментальность, наноэлектроника.

ABSTRACT

Seyfaddin Jafarov

The fundamental aspect of the problem aimed at the solution of the research is the reorientation of the educational process to meet the needs of society for the large-scale application of nanotechnologies in various fields of practical activity. Options for using some computer programs for modeling and visualization of nanoobjects are offered. Thus, the development and use of nanoobject modeling programs, as well as the creation of nanotechnology centers for collective use, as one of the mechanisms for the concentration of personnel and resources of leading specialized universities, is promising. Formation of staff and information-analytical components of nano-industry infrastructure is one of the tasks of university centers.

Keywords: nanotechnology, nanoobject, physics, fundamental, nanoelectronics

THE IMPORTANT ROLE OF PROBABILITY THEORY AND MATHEMATICAL STATISTICS IN THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL AND INVESTMENT ANALYSIS

Rahima SADİGOVA

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

*Yazışılan müəllif: rehimesadiqova41@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

08.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Probability theory,
Mathematical
statistics,
Financial analysis,
Investment decisions,
Risk management,
Stochastic models

XÜLASƏ

This article examines the importance of probability theory and mathematical statistics in financial and investment analysis. Probability theory supports financial decision-making under uncertainty, determines the risk-return relationship of assets, and is applied in approaches such as Markowitz portfolio theory and the Black-Scholes model. Mathematical statistics, on the other hand, play an important role in the analysis, forecasting, and risk management of financial markets. Models such as ARIMA, GARCH, and VAR are used to analyze market volatility. Probability theory and statistical methods play a key role in risk management, with the VAR method in particular being widely used. Consequently, research and development in these areas ensures that financial decisions are more accurate and effective.

INTRODUCTION

Financial and investment analysis is one of the most important directions of modern economy. This field largely involves decision-making under conditions of uncertainty. In this regard, probability theory and mathematical statistics play an indispensable role in the study of financial markets, in the optimization of investment decisions and in risk management. In this article, how probability theory and mathematical statistics are applied in financial and investment analysis, the main models and approaches used in this field will be examined in detail.

The Role of Probability Theory in Financial and Investment Analysis

Probability theory plays a fundamental role in financial and investment analysis, providing a mathematical framework for modeling uncertainty, assessing risk, and optimizing decision-making in financial markets. The inherent volatility of financial instruments, coupled with unpredictable economic conditions, makes probabilistic methods essential for risk management, portfolio optimization, and the valuation of financial derivatives.

By utilizing probability distributions, stochastic processes, and statistical inference, financial analysts can quantify uncertainties and develop models that assist investors in making informed decisions. The following sections explore three major areas where probability theory significantly influences financial and investment analysis: the relationship between risk and return, Markowitz portfolio theory, and option pricing models.

1. The Relationship Between Risk and Return

In the world of finance, the relationship between risk and return is a key issue. Probability distributions, including the normal distribution, log-normal distribution, Poisson processes, and other statistical methods are used to measure this relationship. In portfolio management and the insurance market, probability theory is used to assess risks.

2. Markowitz Portfolio Theory

Harry Markowitz's Modern Portfolio Theory (MPT) is one of the most important applications of probability theory in finance. It emphasizes the importance of diversification to reduce risk while maintaining optimal returns.

In MPT, an investment portfolio consists of multiple assets, each with its own expected return and risk. The return of a portfolio is given by:

$$E[R_p] = \sum_{i=1}^n w_i E[R_i]$$

Here:

- $E[R_p]$ is the expected return of the portfolio.
- w_i is the weight of asset i in the portfolio.
- $E[R_i]$ is the expected return of asset i .

The variance (risk) of the portfolio is computed using:

$$\sigma_p^2 = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_i w_j \sigma_{ij}$$

3. Option Pricing Models

Options and other financial derivatives rely on probability theory to determine their fair value. The pricing of options involves stochastic processes, such as Brownian motion and Geometric Brownian Motion (GBM), which model the random movement of asset prices.

The **Black-Scholes Model** is the most widely used formula for pricing European options. It is based on the assumption that stock prices follow a log-normal distribution and that their returns are normally distributed. The Black-Scholes equation is given by:

$$C = S_0 N(d_1) - X e^{-rT} N(d_2)$$

Here:

- C is the call option price.
- S_0 is the current stock price.
- X is the strike price.
- r is the risk-free rate.
- T is the time to expiration.
- $N(d)$ represents the cumulative probability of the standard normal distribution.

The probabilities used in the Black-Scholes model are derived using risk-neutral valuation, a probability-based technique that assumes all investors are indifferent to risk when pricing derivatives.

Monte Carlo Simulations in Option Pricing

Monte Carlo simulations, another application of probability theory, are used to estimate the price of complex derivatives. These simulations involve generating thousands of possible future price paths for an asset and computing the expected payoff of the option. This probabilistic approach is especially useful for pricing exotic options and structured financial products.

Application of Mathematical Statistics in Financial and Investment Analysis

Mathematical statistics plays a crucial role in financial and investment analysis by providing tools for data-driven decision-making, risk assessment, and predictive modeling. Financial markets generate vast amounts of data, and statistical methods help in extracting meaningful insights, detecting trends, and managing uncertainty. Three major applications of mathematical statistics in finance include time-varying models, statistical data analysis, and machine learning with big data analytics.

1. Time-varying Models

Understanding Financial Market Dynamics

Financial markets are inherently dynamic, with asset prices, interest rates, and volatilities fluctuating over time. To model these variations, statistical techniques such as time series analysis are widely employed. These models capture past patterns and use them for forecasting and risk assessment.

Autoregressive Integrated Moving Average (ARIMA) Models

ARIMA models are fundamental in time series forecasting. They combine:

- **Autoregressive (AR)** terms, which incorporate past values.
- **Moving Average (MA)** components, which include past forecast errors.
- **Integration (I)**, which accounts for trends in the data.

The general form of an ARIMA model is given by:

$$Y_t = c + \sum_{i=1}^p \phi_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^q \theta_j \varepsilon_{t-j} + \varepsilon_t$$

Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (GARCH) Models

GARCH models help in forecasting financial market volatility by modeling conditional variance. Since financial returns often exhibit volatility clustering (periods of high or low volatility persisting over time), GARCH models are highly useful for risk management and derivative pricing. The standard GARCH(1,1) model is defined as:

$$\sigma_t^2 = \alpha_0 + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \beta_1 \sigma_{t-1}^2$$

Vector Autoregression (VAR) Models

VAR models are widely used to analyze multiple time-dependent financial variables simultaneously, such as stock returns and interest rates. A VAR model with two variables X_t and Y_t can be expressed as:

$$\begin{aligned} X_t &= c_1 + \phi_{11}X_{t-1} + \phi_{12}Y_{t-1} + \varepsilon_{1t} \\ Y_t &= c_2 + \phi_{21}X_{t-1} + \phi_{22}Y_{t-1} + \varepsilon_{2t} \end{aligned}$$

2. Statistical Analysis of Data

Hypothesis Testing and Inference in Financial Decision-Making

Statistical hypothesis testing is widely used to validate financial theories and detect anomalies in asset pricing. Key techniques include:

- **t-tests** for comparing means (e.g., checking whether a stock's return is significantly different from zero).
- **ANOVA (Analysis of Variance)** for comparing multiple financial assets.
- **Chi-square tests** for categorical data analysis in market behavior studies.

Regression Analysis in Financial Markets

Regression analysis is a cornerstone of statistical modeling in finance, helping to establish relationships between variables.

- **Simple Linear Regression** is given by:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X + \varepsilon$$

- **Multiple Regression** models are useful in explaining asset returns based on multiple factors, such as economic indicators and firm-specific attributes.
- **Logistic Regression** is used for classification problems, such as predicting market crashes or corporate defaults.

3. Machine Learning and Big Data Analytics

In recent years, mathematical statistics and machine learning methods have been increasingly used in financial and investment analysis. Artificial intelligence and big data analysis have become key research areas for banks, stock exchanges, and investment funds.

The Importance of Probability and Statistics in Risk Management

Risk management is one of the main applications of probability theory and mathematical statistics. Banks and other financial institutions use statistical models and probability methods to reduce their risks. One of the main approaches to risk assessment is the VaR (Value at Risk) method. This method estimates the possible losses of a portfolio based on probability distributions.

CONCLUSION

Probability theory and mathematical statistics play an important role in the field of finance and investment. Their application helps to deeply analyze financial markets, manage risk, and optimize investment strategies. In the future, new research in these areas, the development of probability models and statistical methods will create conditions for more sustainable and effective decision-making in the financial world.

REFERENCES

1. Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jaffe, J. (2019). *Corporate Finance*. McGraw-Hill Education.
2. Hull, J. C. (2021). *Options, Futures, and Other Derivatives*. Pearson Education.
3. Fama, E. F. (1970). "Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work." *Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
4. Markowitz, H. (1952). "Portfolio Selection." *Journal of Finance*, 7(1), 77-91.
5. Taleb, N. N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. Random House.
6. Bodie, Z., Kane, A., & Marcus, A. J. (2020). *Investments*. McGraw-Hill Education.
7. Sharpe, W. F. (1964). "Capital Asset Pricing Model (CAPM)." *Journal of Finance*, 19(3), 425-442.
8. Engle, R. F. (1982). "Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation." *Econometrica*, 50(4), 987-1007.
9. Black, F., & Scholes, M. (1973). "The Pricing of Options and Corporate Liabilities." *Journal of Political Economy*, 81(3), 637-654.
10. Merton, R. C. (1974). "On the Pricing of Corporate Debt: The Risk Structure of Interest Rates." *Journal of Finance*, 29(2), 449-470.
11. Tsay, R. S. (2010). *Analysis of Financial Time Series*. John Wiley & Sons.
12. Luenberger, D. G. (1998). *Investment Science*. Oxford University Press.
13. Shreve, S. (2004). *Stochastic Calculus for Finance I & II*. Springer.

XÜLASƏ

MALİYYƏ VƏ İNVESTİSİYA ANALİZİNİN İNKİŞAFINDA EHTİMAL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ RİYAZİ STATİSTİKANIN MÜHÜM ROLU

Rəhimə Sadıqova

Bu məqalə maliyyə və investisiya analizində ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın əhəmiyyətini araşdırır. Ehtimal nəzəriyyəsi qeyri-müəyyənlik şəraitində maliyyə qərarlarının qəbulunu dəstəkləyir, aktivlərin risk və gəlir münasibətini müəyyən edir, Markowitz portfel nəzəriyyəsi və Black-Scholes modeli kimi yanaşmalarda tətbiq olunur. Riyazi statistika isə maliyyə bazarlarının təhlili, proqnozlaşdırılması və risklərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. ARIMA, GARCH və VAR kimi modellər bazar dəyişkənliyini analiz etmək üçün istifadə olunur. Riskin idarə olunmasında ehtimal nəzəriyyəsi və statistik metodlar əsas rol oynayır, xüsusilə də VAR metodu geniş tətbiq olunur. Nəticə etibarilə, bu sahələrdə tədqiqat və inkişaf maliyyə qərarlarının daha dəqiq və effektiv olmasını təmin edir.

Açar sözlər: Ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, maliyyə analizi, investisiya qərarları, risk idarəetməsi, stokastik modellər, Markowitz portfel nəzəriyyəsi, Black-Scholes modeli.

HÜQUQ VƏ SİYASİ ELMLƏR

BAKİ TƏŞƏBBÜS Qrupu VƏ DEOKOLONİAL SİYASƏT: FRANSA VƏ QƏRB KOLONİALİZMİNƏ QARŞI YENİ GEOSİYASİ HƏRƏKAT

Mahammad CƏBRAYILOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu “Rəqəmsal İnkişaf və Süni İntellektin Fəlsəfi Problemləri” şöbəsinin müdiri, fə.l.ü. f.d, dosent

*Yazışılan müəllif: mehmetsoltanedu@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

10.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

Bakı Təşəbbüs
Qrupu,
dekolonial siyasət,
neokolonializm,
Fransa,
geosiyasi təşəbbüs,
Azərbaycan.

XÜLASƏ

XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində güc münasibətlərinin transformasiyası və postkolonial dövlətlərin beynəlxalq sistemdə bərabər söz sahibi olmaq istəyi, dekolonial siyasətin aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə yaradılan Bakı Təşəbbüs Qrupu (BTQ), neokolonializmə qarşı beynəlxalq müstəvidə formalaşan yeni hərəkət kimi dəyərləndirilə bilər. Məqalənin məqsədi BTQ-nin yaranma zərurətini, fəaliyyət istiqamətlərini və Azərbaycanın Fransa və digər Qərb güclərinin kolonial siyasətlərinə qarşı irəli sürdüyü geosiyasi mövqeni təhlil etməkdir.

Tədqiqatda normativ-siyasi analiz və postkolonial yanaşma əsas metodoloji çərçivə kimi istifadə edilmiş, BTQ-nin yalnız siyasi deyil, həm də mədəni və diplomatik platforma funksiyası kontekstində araşdırması aparılmışdır. Analiz zamanı BTQ-nin müxtəlif beynəlxalq forumlarda kolonial irsə qarşı çıxış etdiyi, eyni zamanda postkolonial ölkələr arasında əməkdaşlıq mexanizmləri qurduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Araşdırmanın nəticələrinə əsasən, BTQ yalnız regional təşəbbüs deyil, həm də beynəlxalq sistemdə ədalət, suverenlik və bərabərlik kimi prinsipləri müdafiə edən normativ platforma funksiyası daşıyır.

Nəticə olaraq, məqalə göstərir ki, Azərbaycan dekolonial siyasəti vasitəsilə qlobal güc strukturunda yeni aktor kimi çıxış etməkdədir və BTQ bu prosesin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir.

GİRİŞ

XXI əsrin qlobal siyasətində postkolonial irs təkcə keçmişin tarixi yükü kimi deyil, həm də bu günün ideoloji, diplomatik və sosial münasibətlər sistemində dərin izlər buraxan struktur məsələ kimi dəyərləndirilir. Müstəmləkəçilik dövrünün formal olaraq sona çatmasına baxmayaraq, bir sıra beynəlxalq münasibətlərin məzmun və formasında həmin dövrün simvolları, praktikaları və təsir dairəsi hələ də müşahidə edilməkdədir. Bu səbəbdən neokolonializm yalnız siyasi və iqtisadi güc münasibətlərinin deyil, həm də epistemik hegemonluğun və simvolik zorakılığın yeni təzahürlərini özündə birləşdirən çoxşaxəli bir mexanizm kimi qiymətləndirilir.

Son illərdə bu mexanizmlərə qarşı Qlobal Cənub ölkələrinin koordinasiyalı mövqə sərgiləməsi və beynəlxalq arenada ədalət əsaslı dünya düzəni çağırışları güclənməkdədir. Belə çağırışlardan biri də Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə yaradılmış Bakı Təşəbbüs Qrupudur. Bu təşəbbüs yalnız keçmiş müstəmləkə siyasətlərinin tənqidi ilə məhdudlaşmır, həm də

hazırkı beynəlxalq sistemdəki normativ asimmetriyanı sorğulayan və ona qarşı alternativ platformalar yaradan yeni nəsil diplomatik mexanizm kimi formalaşmaqdadır.

Məqalənin məqsədi, Bakı Təşəbbüs Qrupunun yaranma kontekstini və onun normativ-strateji məqsədlərini nəzəri və siyasi aspektlərdən təhlil etməkdir. Burada Azərbaycanın yalnız region daxilində deyil, qlobal səviyyədə də epistemik və diplomatik təşəbbüskar kimi çıxış etməsi məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilir.

Bununla yanaşı, məqalədə postkolonial və dekolonial nəzəri yanaşmalar müqayisəli şəkildə təhlil olunur, Azərbaycanın bu çərçivədə oynadığı rol elmi kontekstdə şərh edilir. Nəticədə, Bakı Təşəbbüs Qrupunun sadəcə bir diplomatik təşəbbüs deyil, həm də qlobal bilik və güc münasibətlərinin transformasiyasında aktiv təsir gücünə malik bir platforma olduğu ortaya qoyulur.

Neokolonial kontekstdə Bakı Təşəbbüs Qrupunun formalaşması və hədəfləri

XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində güc balansının dəyişməsi və postkolonial dövlətlərin suverenliyə əsaslanan yeni geosiyasi təşəbbüslərlə çıxış etməsi, neokolonial təcrübələrə qarşı daha koordinasiyalı müqavimət formalarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bu kontekstdə 2023-cü ilin iyul ayında Bakıda keçirilmiş “Müstəmləkəçiliyin tamamilə aradan qaldırılmasına doğru” adlı beynəlxalq tədbir çərçivəsində “Bakı Təşəbbüs Qrupu”nun (Baku Initiative Group, BIG) yaradılması, Azərbaycanın bu prosesdə aparıcı aktor kimi çıxış etməyə başladığını göstərir (Baku Initiative Group against French colonialism established, 2023). Tədbirin Qoşulmama Hərəkatının Koordinasiya Bürosu tərəfindən təşkili bu təşəbbüsün yalnız regional deyil, qlobal əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir.

Tarixi baxımdan Fransanın müstəmləkəçilik siyasəti XVI əsrdən etibarən genişlənməyə başlamış, XIX-XX əsrlərdə isə qlobal miqyasda – Afrikadan Hind-Çinə, Karib hövzəsindən Şimali Amerikaya qədər – yayılmışdır. Fransa imperiyası “sivilizasiya missiyası” adı altında, yerli əhalini assimilyasiya etmək, fransız dilini və katolikliyi yaymaq kimi mədəniyyət yönümlü siyasət həyata keçirmişdir. Bu yanaşma nəticə etibarilə bir çox keçmiş müstəmləkə ölkələrində siyasi sabitliyin pozulması, iqtisadi asılılığın dərinləşməsi və milli identikliyin zəifləməsi ilə müşayiət olunmuşdur (Cooper, 2005; Thomas, 2007).

Bakı Təşəbbüs Qrupu (BTQ) tərəfindən irəli sürülən dekolonizasiya siyasəti, xüsusən də Qlobal Cənubun tarixi kontekstində, postkolonial ədalətin və tarixi zülmün tanınması prosesində mühüm bir mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər. Verilən sitatda Fransanın müstəmləkəçilik siyasətinin əsas ideoloji dayaqlarından biri olan “sivilizasiya missiyası” anlayışı, Bakı Təşəbbüs Qrupunun müasir postkolonial təhlilində ciddi şəkildə tənqid obyektinə çevrilir.

Bu baxımdan Azərbaycanın Bakı Təşəbbüs Qrupu vasitəsilə bir neçə strateji məqsədə yönəlmiş beynəlxalq təşəbbüslərini ümumiləşdirməklə üç istiqamətini müəyyənləşdirmək olar:

Birincisi, bu təşəbbüs vasitəsilə Azərbaycan beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini Qərbin, xüsusilə də Fransanın müasir neokolonial siyasətlərinə yönəltməyə çalışır. Əsas məqsəd keçmiş müstəmləkələrin milli suverenliklərini tam bərpa etmələrinə dəstək verməkdir. Bu çərçivədə Bakı Təşəbbüs Qrupu beynəlxalq hüquq və diplomatik platformalarda bu məsələlərin gündəmə gətirilməsi üçün strukturlaşdırılmış çərçivə yaradır.

İkincisi, Bakı Təşəbbüs Qrupu Azərbaycan üçün Afrika, Karib və Sakit Okean ölkələri ilə daha sıx əməkdaşlıq imkanları yaratmaqla Qlobal Cənubda təsir dairəsini genişləndirmək imkanı verir. Bu həm də yeni geosiyasi koalisiyaların formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Üçüncüsü, bu təşəbbüs Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə yumşaq güc strategiyasını gücləndirməyə xidmət edir. Azərbaycan yalnız enerji və nəqliyyat layihələri ilə deyil, həm də normativ dəyərlər və ədalət əsaslı siyasətlə tanınmaq istəyir.

Fransanın Yeni Kaledoniyada 1987-ci ildə keçirdiyi referendum prosesi postkolonial ədalətsizliyin nümunələrindən biridir. “Kanak və Sosialist Milli Azadlıq Cəbhəsi” (FLNKS) həmin referendumu boykot etməyə çağırmış, Sakit Okean Forumunun rəsmi bəyanatında isə Fransa siyasətinə qarşı açıq tənqid ifadə olunmuşdur (Corbin, 2024, s. 96). Bu, bir daha sübut edir ki,

Fransa neokolonial təsirini saxlamaq üçün yerli əhalinin iradəsini nəzərə almadan öz maraqları əsasında siyasi qərarlar verir.

Bakı Təşəbbüs Qrupunun yaradılması bu tarixi fon və davam edən neokolonial təcrübələrin kontekstində baş verir. Beləliklə, Azərbaycan bu təşəbbüs vasitəsilə beynəlxalq sistemdə yeni dekolonial nizamın formalaşmasında həm ideoloji, həm də institusional töhfə verməyə çalışan aktor kimi çıxış edir.

Bu baxımdan Bakı Təşəbbüs Qrupu yalnız siyasi səciyyəli bir platforma deyil, həm də tarixlə gələcək arasında qurulmuş fəlsəfi və ideoloji körpüdür. O, Sakit Okean adalarından Qlobal Cənuba qədər uzun müddət susdurulmuş, marginallaşdırılmış cəmiyyətlərin suverenlik, ədalət və iştirak hüquqları uğrunda mübarizəsinin çağdaş davamı kimi çıxış edir. Bu təşəbbüs yalnız keçmişin mirasını deyil, həm də mövcud postliberal və neokolonial düzənlərə qarşı alternativ geosiyasi və epistemoloji yanaşmaları özündə cəmləyir.

Azərbaycanın Bakı Təşəbbüs Qrupudakı rolu, təkcə geosiyasi aktivliklə məhdudlaşmır. Bu fəaliyyət həm də epistemoloji suverenlik iddiasını əhatə edir. V. Miqnolonun (2018) vurğuladığı kimi, epistemoloji suverenlik – bir xalqın hegemon bilik sistemlərinin xaricində, öz anlam çərçivələrini və bilik prioritetlərini müəyyənləşdirmək və tətbiq etmək haqqıdır. Bakı Təşəbbüs Qrupu vasitəsilə Azərbaycan yalnız siyasi reaksiyalar vermir, həm də beynəlxalq bilik istehsalına müdaxilə etməyə çalışır, alternativ anlam və gələcək təsəvvürləri irəli sürür.

Bakı Təşəbbüs Qrupunun bu xüsusiyyətləri onun “proleptik siyasi şüur” ifadəsinə uyğun gəldiyini göstərir (Wilder, 2015). Yəni, bu təşəbbüs yalnız mövcud struktur bərabərsizliklərə qarşı çıxmır, eyni zamanda beynəlxalq sistemdə mümkün alternativ gələcəkləri düşünməyə və qurmağa çağırır. Bu, Azərbaycan kimi postsovet və postkolonial keçmişə malik bir ölkənin, Qlobal Cənubun gələcək normativ və konseptual nizamında fəal iştirak niyyətini göstərir.

A. Membenin (2017) “struktur zorakılığı” anlayışı Bakı Təşəbbüs Qrupunun ideoloji xəttinə aydınlıq gətirir. O, qeyd edir ki, “postkolonial idarəetmə formaları təkcə keçmişin mirası deyil, həm də bu gün də dil, təhsil, iqtisadiyyat və mədəniyyət vasitəsilə davam edən asimmetrik münasibətlər sistemidir”. Fransa bu baxımdan neokolonial güc kimi, keçmiş müstəmləkələrində təsir dairəsini saxlayır və beləliklə, “postkolonial struktur zorakılığı” həyata keçirir” (A. Mbembe, 2017). Bakı Təşəbbüs Qrupu isə bu münasibətləri ifşa etmək, onları ictimailəşdirmək və bu struktur zorakılığa qarşı kollektiv alternativlər yaratmaq məqsədi daşıyır.

Bu təşəbbüs, Azərbaycanın mədəni və normativ gücünü artırmaqla yanaşı, postkolonial və postsovet diskursların sintezindən çıxış edərək, beynəlxalq münasibətlərdə yeni episteme (bilik və anlam strukturunu) formalaşdırmaq cəhdi kimi də oxuna bilər. Digər tərəfdən, Bakı Təşəbbüs Qrupunun təsis olunması, dekolonial bilik istehsalının dövlət səviyyəsində təşviq edildiyi nadir hallardan biridir.

Bu baxımdan, Bakı Təşəbbüs Qrupu mövcud beynəlxalq sistemdə ədalət və bərabərliyi təmin edə biləcək yeni modellərin nəzəri və institusional əsaslarını formalaşdırmağa çalışır. Bu təşəbbüs, Azərbaycana yalnız regional liderlik deyil, həm də beynəlxalq bilik istehsalı sahəsində mövqe iddiası qazandırır. Digər tərəfdən Bakı Təşəbbüs Qrupunun fəaliyyəti, həm də intellektual və ideoloji müstəvidə reallaşan transformativ prosesin bir hissəsi kimi başa düşülməlidir. XX əsrin ortalarından etibarən postkolonial nəzəriyyənin banilərindən biri kimi tanınan Frants Fanon bu diskursun formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır. Onun “Yer üzünün lənətlənmişləri” (1961) əsəri Stüart Hall tərəfindən “dekolonizasiya ideologiyasının İncili” adlandırılmış və təkcə siyasi azadlıq deyil, həm də mədəni və psixoloji müstəqilliyin vacibliyini vurğulamışdır (Hall, 1996).

Fanonun “Qara dəri, ağ maskalar” (1952) əsəri isə kolonial kontekstdə psixoloji zorakılığın və identiklik parçalanmasının dərin təhlilini təqdim etmişdir. O, irqçiliyin və mədəni assimilyasiyanın insanın özünüdərkini necə təhrif etdiyini psixoxanalitik və fenomenoloji yanaşmalarla açmışdır. Bakı Təşəbbüs Qrupu, Fanonun “azadlıq layihəsi” anlayışının çağdaş davamı kimi dəyərləndirilə bilər. Bu təşəbbüs yalnız geosiyasi bərabərsizliyi deyil, həm də epistemik və normativ asimmetriyanı sorgulayan ideoloji mövqeyi ilə fərqlənir (Fanon, 1961).

Azərbaycanın irəli sürdüyü bu təşəbbüs təkcə siyasi suverenlik tələbini deyil, həm də Fanonun təhlil etdiyi kimi, bilik, mədəniyyət və dil sahələrində müstəqillik iddiasını da əhatə edir. Bu kontekstdə Maya Sabaratnamın (2011) fikirləri əhəmiyyətlidir. O, dekolonial yanaşmaların yalnız “kim nə deyir?” sualını deyil, “bilik necə və kim tərəfindən müəyyən edilir?” sualını sorğuladığını bildirir. Azərbaycanın Bakı Təşəbbüs Qrupu vasitəsilə reallaşdırdığı fəaliyyətlər, bu baxımdan, Qlobal Cənubun artıq passiv obyekt deyil, aktiv epistemik və normativ subyekt kimi çıxış etməyə başladığını göstərir.

Sabaratnamın vurğuladığı kimi, dekolonial perspektiv yalnız alternativ fikirlərin təqdimatı deyil, həm də bilik istehsalının strukturuna müdaxilə cəhdidir. Azərbaycanın təşəbbüsləri bu mənada “epistemik plüralizmi” müdafiə edir və Qərb mərkəzli beynəlxalq bilik nizamını sorğulamaqla postkolonial ədalətin yeni çərçivəsini qurmağa çalışır (Sabaratnam, 2011). Bakı Təşəbbüs Qrupunun reallaşdırdığı diskurs, normativ və institusional transformasiyalara yönəlmişdir – bu isə Fanonun təklif etdiyi radikal reabilitasiya ideyasının geosiyasi və diplomatik təcəssümüdür.

Qlobal sistemin çoxqütblü xarakter alması, xüsusilə XXI əsrin ikinci onilliyindən sonra Qlobal Cənub ölkələrinin regional təşəbbüslərlə beynəlxalq münasibətlərə təsir imkanlarını artırmışdır. Azərbaycanın təşəbbüsləri, bu prosesin postsovet və postkolonial kəsişməsində meydana çıxan hibrid bir model təqdim edir. Bu model nə “ideoloji mərkəz” yaratmaq, nə də özünü hegemon struktura çevirmək məqsədi güdür; əksinə, mövcud beynəlxalq düzənə epistemoloji və normativ alternativlər təklif edir.

Nəticə etibarilə, Bakı Təşəbbüs Qrupu dekolonial diskursun yalnız konseptual səviyyədə deyil, institusional praktikada da mövcud olduğunu sübut edən nümunədir. Bu təşəbbüs, Fanonun və digər postkolonial nəzəriyyəçilərin “yarımçıq qalmış azadlıq layihələri” anlayışını bu günün şərtlərində aktuallaşdırır və yeni bir qlobal ədalət rejiminin mümkünlüyünü müzakirəyə açır.

Azərbaycanın dekolonial diplomatiyası və yeni geosiyasi nizamda rolu

Azərbaycanın son illərdə beynəlxalq siyasətdə artan fəallığı və normativ çıxışları onu təkcə regional güc deyil, həm də dekolonial və ədalət yönümlü dünya düzəninə formalaşmasına töhfə verən aktor kimi möhkəmləndirir. Bu xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Qoşulmama Hərəkatına (QH) sədrliyi dövründə daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Məsələn, 2023-cü ildə Bakıda keçirilmiş Qoşulmama Hərəkatının tədbirində Prezident İlham Əliyevin Fransa Prezidenti Emmanuel Makrona ünvanladığı çağırışda müstəmləkəçiliyin nəticələrinə görə üzr istəməyə təşəbbüs etməsi, Azərbaycanın bu istiqamətdə diplomatik diskurs formalaşdırmaq potensialını göstərir (Teslova, 2023).

Prezident İlham Əliyevin bu çıxışı, Azərbaycanın artıq beynəlxalq hüququn passiv icraçısı olmadığını, eyni zamanda onun normativ məzmununa fəal şəkildə təsir göstərməyə çalışan subyektə çevrilmək niyyətində olduğunu göstərir. Bu mövqe, Fransanın keçmiş müstəmləkəçilik siyasətinə yönəlmiş tənqiddən təkcə simvolik səviyyədə – yəni tarixi günahların etirafı ilə məhdudlaşmamasını, əksinə, həmin siyasətin bu günə qədər davam edən sosial, siyasi və institusional nəticələrinin tanınmasını və onların aradan qaldırılmasını tələb edir. Bu kontekstdə dekolonial diplomatiya retrospektiv ədalət axtarışından daha çox, qlobal güc münasibətlərinin struktur səviyyəsində yenidən qurulmasını hədəfləyən normativ-siyasi yanaşma kimi çıxış edir. Beləliklə, Azərbaycan öz mövqeyini postkolonial ədalət gündəminin fəal tərəfdarına çevirərək, beynəlxalq münasibətlər sistemində normayaradıcı aktor kimi çıxış etməyə iddialı olduğunu nümayiş etdirir.

Fransanın kolonial irsinin hələ də onun keçmiş müstəmləkələrində – Yeni Kaledoniya, Mayot, Karib adaları və Afrika ərazilərində – aktiv təsirlər doğurduğu gerçəkliyi, beynəlxalq konfranslar vasitəsilə Azərbaycanın ön plana çıxardığı mövzuların əks-sədasıdır. Bu baxımdan Azərbaycan, neokolonializmi yalnız keçmişlə bağlı hadisə kimi deyil, hazırkı beynəlxalq nizamın canlı problemi kimi kontekstləşdirir. Əliyevin ifadələri açıq şəkildə göstərir ki, bu məsələ yalnız keçmişə aid simvolik günahın tanınması ilə kifayətlənməməli, əksinə, bu gün baş verən sosial ayrı-seçkilik, struktur zorakılıq və suverenlik pozuntuları ilə birbaşa əlaqələndirilməlidir (Əliyev, 2023).

Azərbaycanın bu prosesdə diplomatik təşəbbüskar kimi çıxış etməsi onu yalnız enerji və nəqliyyat layihələri ilə yox, həm də beynəlxalq mənəvi-siyasi liderlik iddiası ilə tanıdır. Xüsusilə

Qoşulmama Hərəkatı çərçivəsində Prezident Əliyevin çıxışlarında vurğulanan “ədalət və hüquq əsaslı beynəlxalq nizam” tələbi, Azərbaycanın mövcud beynəlxalq düzəndə dəyişikliklərin zəruriliyinə dair ideoloji bir xətt formalaşdırmağa çalışdığını göstərir.

Bu yanaşma dekolonial diplomatiyanı sadəcə keçmişin hesabı kimi deyil, gələcəyin dizaynı kimi təqdim edir. Azərbaycanın çağırışı həm simvolik (üzr istəmə, tanınma), həm də struktur (suverenlik, bərabərlik, hüquqi tanınma) tələbləri özündə birləşdirir. Bu isə ölkənin diplomatik çıxışlarını normativləşdirir və onu Qlobal Cənubun maraqlarını beynəlxalq hüquq çərçivəsində müdafiə edən fəal subyektə çevirir.

Beləliklə, Azərbaycan tərəfindən irəli sürülən dekolonial diplomatiya konsepti, Fransız müstəmləkə mirası ilə məhdudlaşmayan, daha geniş şəkildə postkolonial aktorların hüquqi və siyasi bərabərliyini hədəfləyən yeni bir beynəlxalq münasibətlər arxitekturasının təşviqinə yönəlmişdir.

Azərbaycanın dekolonial diplomatiyası yalnız keçmişin tənqidi ilə məhdudlaşmır, o, gələcəyin normativ arxitekturasını formalaşdırmaq istiqamətində strateji və institusional fəaliyyətlərlə müşayiət olunur. Prezident İlham Əliyevin Qoşulmama Hərəkatı çərçivəsində etdiyi çıxışlar, Azərbaycanın bu təşəbbüsləri yalnız siyasi ritorika çərçivəsində deyil, həm də qlobal ədalət müstəvisində əsaslı bir diskursa çevirmək niyyətində olduğunu sübut edir.

Bu mövqe, Azərbaycanın sadəcə regional güc olmaqdan çıxaraq, yeni normaların formalaşdırılmasına yönəlmiş qlobal diplomatik aktor roluna iddialı olduğunu nümayiş etdirir. Bu çərçivədə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə yaradılan Bakı Təşəbbüs Qrupu, yalnız tənqidi platforma kimi deyil, həm də ideoloji və hüquqi baxımdan institusional alternativ yaradan bir mexanizm kimi çıxış edir.

Prezident İlham Əliyevin dekolonial siyasət sahəsində irəli sürdüyü təşəbbüslərlə Bakı Təşəbbüs Qrupunun fəaliyyət istiqamətləri arasında uyğunluqları cədvəl formasında aşağıdakı formada müqayisələndirmək mümkündür:

(Cədvəl 1)

Azərbaycan Prezidentinin mövqeyi ilə Bakı Təşəbbüs Qrupunun məqsədləri arasındakı uyğunluq

Aspekt	Prezident İlham Əliyevin Mövqeyi	Bakı Təşəbbüs Qrupunun Fəaliyyəti
Məqsəd	Neokolonializmə qarşı beynəlxalq hüquq əsaslı çıxış	Kolonial keçmiş və müasir neokolonial təcrübələrə qarşı diplomatik müqavimət
Fokus	Fransa və onun dənizaşırı müstəmləkə strukturları	Qərb ölkələrinin ümumi kolonial strategiyalarının ifşası və diskursun dəyişdirilməsi
İdeoloji baza	Tarixi ədalət, insan hüquqları, suverenlik	Ədalətli dünya nizamı, beynəlxalq həmrəylik və epistemik plüralizm
Beynəlxalq auditoriya	QH, keçmiş koloniyalar, Fransa	Afrika, Asiya, Latin Amerikası, inkişaf etməkdə olan postkolonial ölkələr
Təklif olunan fəaliyyət	Üzr istəmə, hüquqlara hörmət, siyasi məsuliyyət	Maarifləndirici kampaniyalar, diplomatik təşəbbüslər, beynəlxalq hüquqi mexanizmlər
Normativ funksiya	Postkolonial məsuliyyətin tanınması	Alternativ beynəlxalq nizamın institusional dizaynı və normativ əsaslandırılması

Azərbaycanın bu mövqeyi təkcə neokolonial təcrübələri ifşa etməyə yönəlməyib, həm də geosiyasi aktor kimi öz mövqeyini möhkəmləndirmək niyyətini ifadə edir. Bu məqsəd, xüsusilə Cənubi Qafqazda yaranan yeni geosiyasi reallıqlar fonunda daha strateji anlam kəsb edir. Azərbaycan, bu yanaşma ilə regionun arxitekturasını yeni dəyərlər – ədalət, tarixi məsuliyyət, epistemik bərabərlik əsasında yenidən qurmaq istəyir.

Tarixi baxımdan isə Azərbaycanın bu mövqeyi dekolonizasiya prosesinin simvolik başlanğıcı hesab edilən Hindistanın 1947-ci ildə Britaniya imperiyasından müstəqillik qazanması ilə müqayisəli kontekstdə qiymətləndirilə bilər. Britaniyanın bu prosesə məcbur qalması, həm II Dünya müharibəsinin nəticələri, həm də kolonial iqtisadi faydaların azalması ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanın bu strategiyası, Cənubi Qafqaz və Qlobal Cənub arasında körpü rolunu oynayaraq, postkolonial beynəlxalq hüquq və siyasətdə norma istehsal edən aktiv subyekt statusunu möhkəmləndirməyə yönəlib. Bu isə ölkənin beynəlxalq siyasətdə yalnız mövcud struktura uyğunlaşan deyil, onu dəyişməyə çalışan aktor kimi təqdim olunmasına səbəb olur.

Klassik mənada dekolonizasiya prosesi fiziki müstəqilliklə əlaqədirdisə, Bakı Təşəbbüs Qrupunun bu anlamda apardığı strategiya həm də daha çox insanın daxili dünyasında baş verən transformasiyanı – yeni mənəvi nizamın və siyasi subyektivliyin formalaşmasını ehtiva edir. Bu baxımdan dekolonizasiya, mahiyyət etibarilə, yalnız institusional və ya hüquqi aktlarla deyil, həm də insanın kimlik, mədəniyyət və tarixi yaddaş üzərindəki dəyişikliklərlə müşayiət olunan dərin antropoloji prosesdir (Sartre, 2004). Nərgiz Nağıyevanın (2024) vurğuladığı kimi, bu proses “əsaslı şəkildə dəyişdirilmiş insanın yaranması” ilə nəticələnir və həmin insan artıq yalnız tarixin obyekt deyil, onun fəal subyektinə çevrilir.

Fanonun fikrini inkişaf etdirən bu yanaşma göstərir ki, dekolonizasiya sadəcə keçmişlə vidalaşmaq deyil, eyni zamanda gələcəyin yenidən dizaynıdır. Yəni bu, “köhnə insanın yox edilməsi və yeni insanın yaradılması” prosesidir (Fanon, 2004). Bu mənada “yeni dil”, “yeni humanizm” və “yeni zaman” anlayışları dekolonial epistemenin əsas fəlsəfi göstəriciləridir. Bu, Azərbaycanın dekolonial diplomatiyasının ideoloji özəyini təşkil edən elementlərdən biridir.

Bakı Təşəbbüs Qrupu bu yeni epistemologiyanın institusional təcəssümü kimi çıxış edir. Onun fəaliyyəti postkolonial nəzəriyyənin əsas tezləri ilə – yeni tarixi formaya malik müqavimət hərəkətləri, struktur zorakılığın ifşası və özünü dərk edən postkolonial subyektin yaradılması ilə üst-üstə düşür. Bakı Təşəbbüs Qrupu bu prosesi həm bilik istehsalının təşkili, həm də beynəlxalq hüquqi diskursun formalaşdırılması müstəvisində həyata keçirərək, yeni tipli “qlobal vətəndaş” modelini təşviq edir — bu model, öz suveren hüquqlarının fərqiində olan, yerli identikliyi qoruyaraq onu müasir kontekstdə yenidən aktuallaşdıran və universal dəyərlərlə ziddiyyətə düşmədən harmonik şəkildə uzlaşdırmağı bacaran fəal subyekt kimi xarakterizə olunur.

Bu mənada dekolonizasiya hər hansı sivil, mərhələli və nizamlı inkişafdan çox, kolonial “nizamın” özünün pozulması, tənqid və dəyişdirilməsi aktıdır. Gopal Balakrishan (2016) qeyd edir ki, “dekolonial ideologiya mövcud normativ strukturun içində addım-addım irəliləməyə deyil, onun radikal transformasiyasına ehtiyac duyur.” Azərbaycan bu yanaşmanı qəbul etməklə, beynəlxalq sistemdə yalnız iştirakçı deyil, yeni normativ arxitekturanın təşəbbüskarı olaraq çıxış edir.

“Postkolonial tədqiqatlarda dəfələrlə vurğulanmışdır ki, dekolonizasiya yalnız bir bayrağın digəriylə əvəzlənməsi prosesi deyil, həmin bayraq altında yaşayan subyektin özünü tanıma, yenidən qurma və öz tarixini yazma prosesidir” (Bhabha, 1994). Bu kontekstdə Azərbaycan yalnız keçmişə münasibət bildirmir, həm də gələcək nizamın bilik və məna çərçivələrini dəyişməyə yönəlmiş konseptual diplomatiya həyata keçirir.

Bu baxımdan, Azərbaycanın dekolonial diplomatiyası Bakı Təşəbbüs Qrupu çərçivəsində sadəcə mövcud sistemə etiraz deyil, o, yeni epistemoloji sistemin inşası üçün həyata keçirilən şüurlu və planlı transformasiya strategiyasıdır. Bu strategiya həm keçmişin tənqidi, həm bu günün təsviri, həm də gələcəyin qurulması aktı kimi çıxış edir.

Dekolonial diplomatiyanın uğuru yalnız keçmişlə bağlı tənqidlərin səsləndirilməsi ilə deyil, həm də gələcəyə yönəlmiş bilik istehsalı, identiklik quruculuğu və institusional alternativlərin yaradılması ilə ölçülür. Bu baxımdan Azərbaycan yalnız simvolik çıxışlarla kifayətlənmir, əksinə, Bakı Təşəbbüs Qrupu vasitəsilə postkolonial və dekolonial nəzəriyyələrin əsas tezlərini praktikaya çevirən strateji platforma yaradır.

Postkolonializm XX və XXI əsrlərdə təkə müstəmləkəçiliyin tarixini deyil, onun davam edən sosial, iqtisadi və psixoloji izlərini anlamağa yönəlmiş çoxşaxəli bir nəzəri çərçivə kimi meydana çıxmışdır. Robert Yanq (2016) bu kontekstdə imperiyanı təkə hərbi fəth deyil, həm də “inkişaf etmiş Qərb” və “geridə qalmış postkolonial cəmiyyətlər” arasında bərabərsiz və asimmetrik bilik münasibətləri kimi təsvir edir. Ona görə, postkolonializm yalnız tarixə deyil, bu günə dair ideoloji mübarizədir.

Azərbaycanın bu yanaşmanı qəbul edərək beynəlxalq sistemdə həm iştirakçı, həm də normalar quran və dəyərlər yaradan aktor kimi çıxış etməsi onun dekolonial diplomatiyasının əsas nüvəsini təşkil edir. Bakı Təşəbbüs Qrupu bu kontekstdə yalnız tənqidi diskurs formalaşdırmır, həm də beynəlxalq hüquq və diplomatiyada alternativ epistemoloji sistemlərin təşviqinə çalışır. Bu, Qustav Lins Riberonun təklif etdiyi “postimperializm mərhələsi” (2023) ilə nəzəri uyğunluq təşkil edir. Ribero qeyd edir ki, dekolonial siyasət yalnız mövcud hegemon bilik strukturunun tənqidi ilə kifayətlənməməli, həm də gələcək nizam üçün yeni konseptual arxitekturalar formalaşdırılmalıdır.

Andreas Eckert (2004) Afrika ölkələrində sosial təminat, rifah sistemi və dövlət quruluşlarının kolonializmdən miras qalan modellərlə necə davam etdiyini göstərən araşdırması postkolonial nəzəriyyənin dərinliyini ortaya qoyur. O göstərir ki, siyasi müstəqillik əldə olunsa belə, kolonial strukturun sosial və hüquqi institutlardakı izləri hələ də qalır. Azərbaycanın BTQ vasitəsilə bu kimi təcrübələri beynəlxalq gündəmə gətirməsi onu təkcə keçmiş tənqid edən yox, həm də gələcəyin institusional alternativlərini təklif edən aktor kimi təqdim edir.

Dekolonial nəzəriyyə, postkolonializmlə müqayisədə daha radikal və konseptual yanaşmadır. Əgər postkolonializm əsasən tarixi kolonial izləri təhlil edirsə, dekolonial yanaşma biliklərin, modernliyin və hətta gündəlik həyat strukturunun Avropa mərkəzçiliyi ilə necə formalaşdığını sorğulayır (Mignolo, 2018; Sabaratnam, 2011). Bu mənada Azərbaycan yalnız öz regionunda deyil, həm də Qlobal Cənubun normativ dəyişiklik tələbini beynəlxalq münasibətlər sisteminə daşıyan aktor kimi çıxış edir.

Bu yanaşma Azərbaycanın rəsmi çıxışlarında və Bakı Təşəbbüs Qrupunun fəaliyyət istiqamətlərində açıq şəkildə görünür. Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında kolonializmə qarşı göstərilən mövqe, həm də bu gün mövcud olan struktur güc asimetriyalarının ifşasına yönəlmişdir. Bu, Ribero və Eckert izah etdiyi kimi, artıq sadəcə keçmişin günahlarının tanınması deyil, gələcəyin ədalətli dünya düzəninə təşkili üçün institusional və epistemik alternativlərin irəli sürülməsi deməkdir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın dekolonial diplomatiyası – postkolonializmin tənqid etdiyi tarixi izləri aşmaqla yanaşı, dekolonializmin tələb etdiyi alternativ bilik, yeni identiklik və institusional bərabərlik prinsipini təşviq edir. Bakı Təşəbbüs Qrupu, postimperial dünya nizamının həm nəzəri cəhətdən mümkünlüyünü təsdiqləyən, həm də bu modelin normativ əsasda müdafiəsini həyata keçirən çoxşaxəli beynəlxalq platforma kimi çıxış edir. Bu təşəbbüs, dekolonial yanaşmanın praktik-strateji ifadəsi olaraq, müasir qlobal münasibətlərdə ədalət, bərabərlik və suverenlik prinsiplərinə əsaslanan alternativ geosiyasi düzənin təşviqinə yönəlmişdir.

NƏTİCƏ

Məqalədə göstərildiyi kimi, postkolonializm əsasən kolonial keçmişin sosial, siyasi və psixoloji izlərini təhlil etməklə yanaşı, bu mirasın müasir dövlət strukturlarında necə davam etdiyini də araşdırır. Dekolonializm isə daha irəli gedərək bu təsirləri yenidən istehsal edən Avropa mərkəzli bilik və güc sistemlərinə qarşı biliklərin dekolonizasiyası, yeni identiklik formalarının qurulması və qlobal ədalətin institusional əsaslarının yenidən dizaynı kimi radikal çağırışlar irəli sürür. Azərbaycanın dekolonial diplomatiyası və Bakı Təşəbbüs Qrupu məhz bu yanaşmanın çağdaş təəcəssümüdür.

Bu kontekstdə, Azərbaycanın siyasəti təkcə keçmiş kolonial gücləri siyasi məsuliyyətə çağırmaqla kifayətlənmir. O, eyni zamanda yeni qlobal düzənin normativ əsaslarını irəli sürən və Qlobal Cənubun maraqlarını müdafiə edən sistemli fəaliyyət çərçivəsində həyata keçirilir.

Bu fəaliyyətlərdən meydana çıxan ümumi cəhətləri konkretləşdirdikdə aşağıdakı əsas təşəbbüs və təklifləri irəli sürmək mümkündür:

Birincisi, neokolonializmə qarşı normativ müdafiə kontekstindən məsələyə baxdıqda, Azərbaycan beynəlxalq hüququn prinsipləri – suverenlik, öz müqəddəratını təyinetmə və insan hüquqları – əsasında neokolonial güc strukturlarını ifşa edir və bu tendensiyalara qarşı institusional müqavimət formalaşdırır.

İkincisi, biliklərin dekolonizasiyası aspektindən aydın olur ki, Bakı Təşəbbüs Qrupu vasitəsilə Azərbaycan Qərb mərkəzli bilik istehsalına qarşı alternativ epistemoloji mərkəz yaratmağa çalışır. Bu istiqamətdə Qlobal Cənub ölkələri ilə ortaq platformalar formalaşdırılır.

Üçüncüsü, diplomatik və ideoloji həmrəylik şəbəkələrinin qurulması baxımından, Afrika, Karib və Sakit Okean ölkələri ilə dekolonial əməkdaşlıq mexanizmləri inkişaf etdirilir. Bu, yalnız diplomatik səviyyədə deyil, eyni zamanda maarifləndirici və ictimai diplomatiya vasitəsilə həyata keçirilir.

Dördüncüsü, yeni qlobal nizamə keçid üçün çağırışları nəzərə alıqda, Azərbaycan mövcud beynəlxalq münasibətlər sistemindəki iyerarxik və qeyri-bərabər strukturun dəyişdirilməsi üçün postimperial alternativlər irəli sürür və onları təcrübədə təşviq edir. Azərbaycan bu təşəbbüslə beynəlxalq diplomatiyada yalnız reaksiya verən tərəf deyil, dəyər və norma formalaşdıran subyekt kimi çıxış etməkdədir. Məhz bu yanaşma Azərbaycanı dekolonial və postimperial dünya düzənində liderliyə namizəd dövlətlər sırasına daxil edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ashcroft, B., Griffiths, G., & Tiffin, H. (2013). *Post-Colonial Studies: The Key Concepts* (3rd ed.). Routledge.
2. Balakrishnan, G. (2016). *Antagonistics: Capitalism and Power in an Age of War*. Verso.
3. Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. Routledge.
4. Cooper, F. (2005). *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*. University of California Press.
5. Corbin, C. (2024). *The Evolution of French Colonialism: A Political and Constitutional Analysis*. New Caledonia Press.
6. Eckert, A. (2004). Regulating the social: Social security, social welfare and the state in colonial Tanzania. *Journal of African History*, 45(3), 467–489. <https://doi.org/10.1017/S0021853704009884>
7. Fanon, F. (2004). *The Wretched of the Earth* (R. Philcox, Trans.). Grove Press. (Original work published 1961)
8. Fanon, F. (2008). *Black Skin, White Masks* (R. Philcox, Trans.). Grove Press. (Original work published 1952)
9. Hall, S. (1996). Cultural identity and diaspora. In P. Mongia (Ed.), *Contemporary postcolonial theory: A reader* (pp. 110–121). Arnold.
10. Mbembe, A. (2017). *Critique of Black Reason* (L. Dubois, Trans.). Duke University Press.
11. Mignolo, W. D. (2018). *The Politics of Decolonial Investigations*. Duke University Press.
12. Nağıyeva, N. (2024). Dekolonizasiya və yeni insanlıq: Tarixi proseslərin fəlsəfi təhlili. *Elmi-Nəzəri Jurnal*, Bakı.
13. Ribeiro, G. L. (2023). From the decolonization of knowledge to a postimperialism stage: A Latin American perspective. *Anthropological Theory*, 23(1), 55–74. <https://doi.org/10.1177/14634996221137067>
14. Sabaratnam, M. (2011). *Decolonising Intervention: International Statebuilding in Mozambique*. Rowman & Littlefield.
15. Sartre, J.-P. (2004). *Colonialism and Neocolonialism*. Routledge.
16. Thomas, M. (2007). *Empires of Intelligence: Security Services and Colonial Disorder after 1914*. University of California Press.
17. Wilder, G. (2015). *Freedom Time: Negritude, Decolonization, and the Future of the World*. Duke University Press.
18. Young, R. (2016). *Postcolonialism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
19. Baku Initiative Group against French colonialism established. (2023, July 6). *Report.az*. <https://report.az/en/foreign-politics/baku-initiative-group-against-french-colonialism-established>
- 20.

SUMMARY

THE BAKU INITIATIVE GROUP AND DECOLONIAL POLICY: A NEW GEOPOLITICAL MOVEMENT AGAINST FRENCH AND WESTERN COLONIALISM

Mahammad Jabrailov

Head of the Department of “Philosophical Problems of Digital Development and Artificial Intelligenc” Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan National Academy of Sciences
(ANAS) Ph.D. in Philosophy, Associate Professor

In the 21st century, the transformation of power relations in the international system and the desire of postcolonial states to have an equal say in global affairs have led to the growing relevance of decolonial policy. In this context, the Baku

Initiative Group (BIG), established at the initiative of the Republic of Azerbaijan, can be seen as a new international movement against neocolonialism. The purpose of this article is to analyze the necessity of the formation of BIG, its areas of activity, and Azerbaijan's geopolitical stance against the colonial policies of France and other Western powers. The research employs normative-political analysis and a postcolonial approach as the main methodological framework, examining BIG not only as a political initiative but also as a cultural and diplomatic platform. The analysis reveals that BIG actively opposes colonial legacies in various international forums and establishes mechanisms for cooperation among postcolonial countries. Based on the findings, BIG is not merely a regional initiative but also serves as a normative platform advocating for justice, sovereignty, and equality in the international system. In conclusion, the article demonstrates that through its decolonial policy, Azerbaijan is emerging as a new actor in the global power structure, and BIG has become one of the main instruments of this process.

Keywords: Baku Initiative Group, decolonial policy, neocolonialism, France, geopolitical initiative, Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

Бакинская Инициативная Группа и деколониальная политика: новое геополитическое движение против колониализма Франции и запада

Магомед Джабраилов,

Заведующий отделом «Философские проблемы цифрового развития и искусственного интеллекта», Институт философии и социологии, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА) Кандидат философских наук, доцент

В XXI веке трансформация силовых отношений в системе международных отношений и стремление постколониальных государств к равноправному участию в глобальной политике привели к актуализации деколониальной политики. В этом контексте Бакинская Инициативная Группа (БИГ), созданная по инициативе Азербайджанской Республики, может рассматриваться как новое международное движение против неоколониализма. Целью данной статьи является анализ необходимости создания БИГ, направлений её деятельности и геополитической позиции Азербайджана в противостоянии колониальной политике Франции и других западных держав.

В исследовании в качестве основной методологической основы используются нормативно-политический анализ и постколониальный подход. БИГ рассматривается не только как политическая, но и как культурная и дипломатическая платформа. В результате анализа установлено, что БИГ выступает против колониального наследия на различных международных форумах, а также выстраивает механизмы сотрудничества между постколониальными государствами.

Согласно результатам исследования, БИГ представляет собой не только региональную инициативу, но и нормативную платформу, отстаивающую принципы справедливости, суверенитета и равенства в международной системе.

В заключение статья демонстрирует, что Азербайджан посредством своей деколониальной политики выступает в роли нового актора в глобальной системе сил, а БИГ становится одним из ключевых инструментов этого процесса.

Ключевые слова: Бакинская Инициативная Группа, деколониальная политика, неоколониализм, Франция, геополитическая инициатива, Азербайджан

UOT: 340.12:321.7

MÜASİR QƏRB KONSEPSİYALARINDA VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ: LIBERAL DEMOKRATIYA VƏ QLOBALLAŞMA KONTEKSTİNDƏ

Mehriban BABAXANOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: mehribanbabakhan@adu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

11.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

vətəndaş cəmiyyəti;
liberal demokratiya;
qloballaşma;
insan hüquqları;
ingilis-sakson
modeli;
millətçilik;
sivilizasiyaların
dialoqu

XÜLASƏ

Məqalə vətəndaş cəmiyyətinin konseptual əsaslarının və onun müasir dünyada rolunun təhlilinə həsr edilmişdir. Ümumi məlumat: Tədqiqat vətəndaş cəmiyyətinin tarixi inkişaf mərhələlərini və bu anlayışın formalaşmasına təsir göstərən hüquqi, fəlsəfi və sosial-iqtisadi amilləri araşdırır. Məqsəd vətəndaş cəmiyyətinin demokratik dövlətin və hüquqi sistemin ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərməkdir. Metodlar: Araşdırmada müqayisəli-hüquqi analiz, tarixi yanaşma və mənbələrin sistemləşdirilməsi üsulları tətbiq edilmişdir. Əldə olunan nəticələr: Nəticələr göstərir ki, vətəndaş cəmiyyəti insan hüquqlarının qorunması, qanunun aliliyinin təmin edilməsi və sosial həmrəyliyin gücləndirilməsi üçün mühüm mexanizmdir. Liberal demokratiya şəraitində bu institut dövlətin funksiyalarını tamamlayır və ictimai iştirakçılığı artırır. Yekun nəticə: Qloballaşma dövründə vətəndaş cəmiyyəti yalnız milli sərhədlərdə deyil, beynəlxalq səviyyədə də hüquq və demokratiya dəyərlərinin qorunmasında əsas amil kimi çıxış edir.

GİRİŞ

“Müasir Qərb liberalizmi” və yaxud “Qərb liberalizm demokratiyası” dedikdə, biz daha geniş planda aşağıdakı iki xətti diqqətdən yayındırmamalıyıq:

1. Hegel liberalizmi;
2. ingilis-sakson liberalizmi.

İctimai praktikada reallaşması və nisbi zəfər çalması baxımından, şübhəsiz ki, üstünlük ingilis-sakson xəttinə məxsusdur. Hüquq və azadlıq, ədalət və həqiqət zəmilərinin əvvəlcədən daha səliqəli olması və universallıq xarakteri cəhətdən hegel xətti danılmaz üstünlüyə malikdir. Ən vacib olan isə bundan ibarətdir ki, hegel xətti bəşəriyyətin perspektivi, ümumbəşəri dəyərlərin təntənəsi baxımından ingilis-sakson liberalizmi ilə müqayisəyə sığmazdır. Məhz bu səbəbdən də bütün mütərəqqi ideya və prinsiplərin, ümidverici idealların yalnız ingilis-sakson liberalizm ilə, onun xətti ilə bağlı olduğunu düşünmək, fikrimizcə, uğurlu hesab oluna bilməz. Əksinə, bütün mali-iqtisadi, informasiya-texnoloji, industrial və postindustrial qazanclara, nailiyyətlərinə baxmayaraq, ingilis-sakson liberalizmi bir növ dalana dirənmiş və fəaliyyət göstərdikcə bəşəriyyətə daha çox və böyük fəlakətlər gətirən istiqamət, “çıxış yolu”dur.

Həqiqi demokratik siyasi (dövlət rejimlərinin) rejimlərin və ədalətli dünya nizamının formalaşması ingilis-sakson modeli əsasında qeyri-mümkündür. Bu modelin hazırda da bir çox qüvvələr tərəfindən alqışlanmasına baxmayaraq, onu mütləq mənada bəşəriyyətə uğurlar qazandıracaq tərəqqi xətti kimi qəbul etmək düzgün olmazdı.

Fakt ondan ibarətdir ki, ingilis-sakson liberalizmi bütün gücü ilə yalnız müsəlman ölkələrini viranə qoyan, müsəlman Şərqi xalqlarını əsarətə sürükləyən və zülmətə qorq edən, zillətə məruz qoyan “ideal” deyil. O, Avropanın bir sıra regionlarında, hətta Amerika Birləşmiş Ştatlarının özündə

belə, insanları, bütöv xalqları və etnosları bir-birindən ayıran, hipertəbəqələşmə və yeni sosial-iqtisadi, mədəni istismar formaları təzahür etdirən “insanlığa” yad olmayan nə varsa, hamısını amansızcasına məhvə aparan bəşəri əqidədən son dərəcə uzaq bir xəttidir.

Diqqətləyiqlik haldır ki, ABŞ-n aparıcı politoloqlarından biri olan S.Hantinqton belə bir etirafı dilə gətirmək məcburiyyətində qalmışdır; “Bütün dünyada, xüsusilə də ABŞ-da, iqtisadi qloballaşma nəticəsində milləti bir növ sarsıtmış, elita ilə millətçi ictimaiyyət arasındakı uçurumu daha da dərinləşdirmişdir. Biznesmenlərdən, məmurlardan, alim və jurnalistlərdən ibarət beynəlxalq sinif yaranmışdır ki, bu da daim səyahət edənlərin sinfini xatırladır. Onlar ticarətin, sərmayələrin, gəlirləri genişlənməsi siyasətini müdafiə etməklə, liberal demokratiyaya və bazar iqtisadiyyatına yardımçı olurlar. Bu məqsədlər isə onların ölkələrində geniş ictimaiyyətin iqtisadi maraqlarına ziddir”. (Khanington, S. (2004). *Kto my? Vyzov amerikanskoy natsionalnoy identichnosti* [Who are we? The challenge of American national identity]. Moscow.)

Müəllif çıxış yolu kimi klassik mühafizəkarlarla neomühafizəkarların sağlam millətçiliyə dəstək vermək ətrafında birləşməsinə təklif edir. Aydın ki, böyük tarixi problemdən çıxış yolunu yalnız millətçiliyə yardım zəminində ölkədaxili qüvvələrin birləşməsində görən politoloq aşağıdakı belə bir tezis də çıxış etməli idi: “Sivilizasiyalar arasında toqquşma zəruridir”. Fikrimizcə, qeyd edilən mülahizə ilə ilk baxışda razılaşımaq və onu düzgün saymaq olar. Bir halda ki, dünyanın fəvqəl dövlətinin aparıcı politoloqu hətta ölkədaxili ziddiyyətlərin həllini yalnız millətçiliyə dəstək verməkdə, yaxud ona haqq qazandırmaq da görür, deməli ciddi narahatçılığa əsas vardır və belə bir bədnəyyət nəticənin hasil olmasına da bir o qədər şübhə yeri qalmır. Azərbaycanın görkəmli filosoflarından biri Y.İ.Rüstəmov əsərlərinin birində həmin məsələ ilə əlaqədar yazmışdır: “Qeyd etmək lazımdır ki, sivilizasiyaların başqa sivilizasiyalarla toqquşmasını labüd hesab edən Hantinqtonun bu fikrini kökündən yanlış hesab edirik. Toqquşma deyil, dialoq zəruridir”. (Rustamov, Y. I. (2005). *Sivilizasiyaların dialoqu-bəşəriyyətin vəhdətinə aparan yol* [The dialogue of civilizations - the path leading to the unity of humanity]. *Şərq-Qərb: Sivilizasiyaların dialoqu*, 1.)

Fikrimizcə, sivilizasiyaların dialoqu xeyirxah tezis qismində qəbul edilə bilər və həmin tezis Hantinqtonun fikrinin tam əksini təşkil edir. Lakin bu gün müxtəlif böhranlar məngənəsində çabalayan dünyanın vəziyyətini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Müxtəlif regional münaqişələr, silahlı toqquşmalar bəşəriyyəti elə bir vəziyyətə gətirmişdir ki, bir çox məqamlarda diplomatlarının rolunu iri çarxi silahlar ifa edir. Bəzi məqamlarda hətta Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, yaxud digər beynəlxalq təşkilatların səsi eşidilmir. Bir sözlə, bizim mülahizəmizə görə, sivilizasiyalar ilk növbədə dialoqa hazır olmağı bacarmalı, buna nail olmaq üçün öz səylərini birləşdirməlidirlər.

Gərəklik ondan ibarətdir ki, hər tərəfdə cəmiyyətdaxili güclü differensiasiya müşahidə olunur, insanların maraqları, vəziyyətləri, mənəvi-psixoloji durumları hədsiz dərəcədə bir-birindən uzaqlaşaraq yadlaşır. Hətta ABŞ kimi ən zəngin və iqtisadi cəhətdən güclü dövlətdə “ümumi ovqat”dan əsər-əlamət qalmamışdır.

İngilis-sakson ənənələrindən törəyən amerikasayağı qloballaşmanın meydana çıxardığı “iqtisadi adam” müxtəlif xalqların və ölkələrin inkişafında baş verən qeyri-tarazlığı, ədalətsizliyi nəinki aradan qaldırmağa və yaxud digər nöqsan və çatışmazlıqları azaltmağa qadirdir, əksinə, bunu tədricən dərinləşdirməyə məhkumdur. O, tarazlığın pozulduğu dünyada meydana çıxmış reallıqlarla hesablaşmalı, kütləvi hökm almış kapitalın diktəsi altında hərəkət etməlidir.

İnsanın, vətəndaşın hüquq və azadlıqları haqqında saysız-hesabsız sənədlər qəbul olunub olunmuşdur ki, onlardan cild-cild kitablar tərtib etmək olar. Lakin bu problemin kökündə demokratiya pərdəsinə bürünmüş kapital diktəsi varsa, deməli, insan hüquqlarına heç bir real və etibarlı təminatdan söhbət gedə bilməz. Deməli, insanın yaşayış yaratmasında, onun daxili aləmində ümumən sosiallaşmasında belə bir münaqişə potensialı şəriksiz hökmranlıq edir ki, bu özünü bəzən açıq istiqamətlərdə büruzə verir.

Münaqişəli şərait müasir insanı üç əsas istiqamətdə, bir-birilə çarpazlaşan aşağıdakı yadlaşma, özgüləşmə formalarına vadar edir:

1. öz-özünə münasibətə özgüləşmə;
2. başqalarına, yaxın ətrafa münasibətə özgüləşmə;

3. dünyaya, o cümlədən təbiətə, ətraf aləmə münasibətdə özgələşmə.

Aydındır ki, göstərilən istiqamətlər üzrə cərəyan edən özgələşmə formaları bir sosial hadisə-proses kimi müasir sosiallaşmanın mahiyyətini səciyyələndirilməlidir. Müasir sosiallaşmada maddi-iqtisadi amillərin üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alaraq bəzi mütəxəssislər onu “iqtisadi dövr”ün ifadəsi kimi qiymətləndirir və bu kontekstdə də mövcud tarixi mərhələni xarakterizə etməyə çalışırlar. Məsələn, Q.Malaşxiya yazır: “İqtisadi dövrün bir qəbahəti ondan ibarətdir ki, insanlar iki düşərgəyə bölünmüşlər. Həmin düşərgənin birində maddi və mənəvi sərvətlər yaradanlar (fəhlələr, kəndlilər, konstruktorlar, rəssamlar, yazıçılar, alimlər və ixtiraçılar), digərində isə müxtəlif mənimsəmə üsullarından istifadə etməklə yaradılmış sərvət və nemətləri ələ keçirənlər, bu sərvət və nemətlərdən istifadə etmək hüququna malik olanlar yerləşir”. (Malashkhiya, G. (2003). Perspektivy cheloveka v globaliziruyushchemsya mire [Human perspectives in a globalizing world].) Saint Petersburg. Fikrimizcə, ibrətamiz mülahizədir. Müəllifin mövqeyini izah etməyə, yaxud onun bu fikrinə nəyi isə əlavə etməyə heç bir ehtiyac yoxdur.

İngilis-sakson ənənələrindən törəmiş qloballaşmanın yekunu olaraq formalaşan cəfəng həyat tərzində və bu həyatın dinamikasında elm mədəniyyət, incəsənət və bədii ədəbiyyat da bu əşya-əmlak toplusuna, maddi sərvətlərə və onların sahiblərinə tabe edilmişdir və edilməkdədir. Belə şəraitdə daha çox məzmunсуz, ideyasız, sosial yükünə görə mənasız və hətta insan zövqünü oxşamayan və insan üçün hətta birbaşa ziyanlı əsərlər bolluğu bütün sərhədləri aşır. Amerikasayağı ekspansionist qloballaşmanın bütün dünyaya yaymaq istədiyi homogen, daxilən yoxsul, əxlaqi-mənəvi vektoru olmayan “üzdənirəq mədəniyyət”in istilası nəticəsində ayrı-ayrı xalqların tarixən, əsrlər boyu formalaşmış milli-mədəni irsi, adət və ənənələri, sosial dəyərləri faktiki olaraq müdafiəsiz qalır.

Qloballaşmanın ABŞ patronajlığı altında səlib yürüşü insanlara yalnız zülüm gətirmir. Onun formalaşdırdığı “iqtisadi adam”, acgöz, tamahkar korporasiya və şirkətlər, transmilli mafiya mərkəzləri hətta təbiətin, ətraf mühitin bilavasitə özünə oluncül zərbələr endirməkdədir. Ayrı-ayrı kütləvi qırğın silahlarının istər quruda, istərsə də açıq dəniz və okeanlarda fasiləsiz olaraq sınaqdan keçirilməsi flora və faunanı məhv edir. Atmosferin zəhərlənməsi müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin sürətlə yayılması və insanların vaxtsız ölümü ilə nəticələnir. Təbiətə amansız, yırtıcı və antirasional münasibət irrasional şüuru, düşüncəni doğurur, yaxud, əksinə, irrasional şüur epidemiyası təbiətə qarşı çevrilən antirasional münasibəti daha da kəskinləşdirir.

Hələ vaxtilə Frankfurt Kalmaniya məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Maks Norkhaymer (1895-1973) göstərirdi ki, industrial sivilizasiyanın əsasında duran rasionallizm kökündən qeyri-sağlamdır. Təbiətə münasibətdə insan dərrakəsinin xəstəliyindən söhbət gedirsə, dərk etmək lazımdır ki, bu xəstəlik hansısa tarixi mərhələdə yaranmayıb, o, necə deyərlər, anadangəlmə, qabaqcadan təməldə qoyulmuş xəstəlikdir. M. Norkhaymerin bu fikri ilə razılaşmamaq qeyri-mümkündür. Məhz dərrakənin xəstəliyi, onun fikrincə, insanın təbiət üzərində hökmranlıq etmək istəyini törətmişdir. Fəth iradəsi qanunların öyrənilməsini, anonim bürokratik təşkilatın qurulmasını və nəhayət, insanın özünün alətə çevrilməsini tələb etmişdir ki, industrial və müasir postindustrial cəmiyyətlər bu tələbə uyğun fəaliyyət göstərmişlər. M. Norkhaymer 1947-ci ildə yazdığı “Zəkanın tutulması. Instrumental zəkanın tənqidi” əsərində o dövrə müasir olan instrumental cəmiyyətə məxsus nöqsanları aşkarlayıb, həmin nöqsanların əsasında duran rasionallıq anlamını təhlil edir və bu tipdən olan “rasionallığın” hansı fəsadlar törədə biləcəyini qabaqcadan söyləyir. Müəllif apardığı təhlilləri “Maarifçiliyin dialektikası” əsərində davam etdirmiş, həmin əsərdə sivilizasiyanın tarixi məntiqinin tədqiqi oxucunun belə bir nəticə yaxınlaşdırmışdır: emansipasiya olunmuş bəşəriyyətin yuxuya getməsi yeni barbarlıq dövrünün bərqərar olması ilə yekunlaşa bilər. (Reale, D. (1997). Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashikh dney [Western philosophy from origins to our days] (Vol. 4). Moscow.) M. Norkhaymer belə bir qənaətə gəlmişdir ki, texniki imkanların tərəqqisi humanistsizləşdirmə prosesi ilə müşayiət olunur, beləliklə, əsas məqsəd insan ideyası dağılır. Industrial cəmiyyət sistemi məqsədləri vasitələrlə əvəz etdikcə insanilik, emansipasiya, yaradıcı fəallıq, tənqid etmə qabiliyyəti təhlükə ilə qarşılaşır. Onun fikrincə, industrial cəmiyyətin fəlsəfi tərəfi obyektiv dərrakə fəlsəfəsi deyil. Burada özü-özlüyündə

və özü üçün heç bir ağıllı məqsəd yoxdur. Təfəkkür istənilən hər bir məqsədə (fəzilətlə və ya qəbahətlə) qulluq edə bilər. O, bütün sosial hərəkətlərin alətidir, sosial və şəxsi həyat normalarını təsbit etmək ona verilməmişdir, çünki artıq başqaları tərəfindən qərarlaşdırılıb.

M. Norkhaymerin mövqeyinə görə ağıl artıq obyektiv və universal həqiqətlər axtarışında deyil ki, onlara doğru istiqamətlənsin, onun işi verilmiş məqsədlər üçün alətlərdir. Hər şeyi sistem, yəni hakimiyyət həll edir. Pozitivizmdə göstəriləndi kimi, formallıq aspektində subyektiv dərrakənin obyektiv məzmunundan asılı olması məqamı vacibdir. Subyektiv dərrakənin instrumental aspekti və hetero məzmunu isə pragmatizmlə vurğulanır.

Ümumiyyətlə, Norkhaymerin mülahizələrinə uyğun olaraq dərrakə təmənilə sosial proses tərəfindən əsarət altına alınmışdır. Instrumental məqsəd yeganə meyar olduğundandır ki, onun da başlıca funksiyası təbiət və insanlar üzərində hökmranlıq etməkdən ibarətdir. Beləliklə, “sistem” və “administratorluq” insanı sərt bir “blok-sxem”in elementinə çevirmişdir ki, bu da onun öz taleyini müəyyənləşdirib istədiklərini həyata keçirməsinin sanki problemə çevirmişdir. Təbiət isə bütövlükdə bizim tərəfimizdən istifadə edilən xalis materiyyaya müncər edilib.

M. Norkhaymer obyektiv dərrakədən subyektiv dərrakəyə keçidi təsadüfi hal hesab etmir. Səbəb qismində isə əsasən bunu göstərir: obyektiv fəlsəfə öz zəmilərinin dözümsüzlüyü üzündən çökmüşdür. Hazırda nə “xidmətdə duran fəlsəfə”yə çevrilmiş fəlsəfəni, nə də reallığı əks etdirmək iqtidarında olmayan incəsənəti xilas etmək qeyri-mümkündür.

Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, bir vaxtlar incəsənət, ədəbiyyat, fəlsəfə səy göstərirdilər ki, varlıqların və həyatın sözünün mənasını ifadə etsinlər, onların sükutunu eşidilən səsə çevirsinlər, təbiətə elə bir orqan versinlər ki? onun iztirabları anlaşılsın. Bu isə öz növbəsində reallıqları öz adı ilə çağırmaq imkanı verirdi. Bu gün təbiətin əlindən onun özünün danışmaq qabiliyyəti də alınmışdır. Elə bir zaman var idi ki, insanlar hər bir ifadənin, sözün, nalə və jestin daxili mənə və zənginliyinə inanırdılar. İndi isə onlar göstərilənlərin keçici şəraitlə izah və qəbul olunduğunun şahidi olurlar. Elm, taleyüklü problemlər haqqında susaraq nəinki fəlsəfənin xarabalıqları üzərində şadlıq edir, hətta şeytani qüvvələrə əlbirlik edirlər.

M. Norkhaymerin əldə etdiyi nəticələr də, onun özünün etiraf etdiyi kimi, uğurlu sayıla bilməz. Həmin nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. təbiət-bu, insan əlində adi alətdir, obyektiv məqsədin olmadığı şəraitdə heç bir yüddə tanımayan istismarın obyektidir;
2. müəyyən qrup maraqlarına xidmət etməyən təfəkkür faydasız səmərəsiz sayılır;
3. bu cür əqli deqradasiya hakimiyyət-iqtidar sahiblərinin təmənilə qane edir;
4. ram edilmiş “mütəfəkkirlər”in köməyi ilə kapital və əmək bazarına nəzarət edib idarəetməni həyata keçirmək indi daha əlverişli olmuşdur;
5. hazırda kütləvi mədəniyyət elə bir həyat tərzini aşılayır ki, onu qəbul edib sözə alqışlayanların özləri bu həyat tərzində nifrət edirlər;
6. fəhlələrin məhsuldar qabiliyyəti texniki tələblərə tabe edilmişdir, şəhər hakimiyyəti isə standartları özünün istədiyi kimi müəyyənləşdirir, istədiyi istiqamətlərə yönəldir;
7. sənaye sahəsində fəaliyyətin ilahiləşdirilməsi heç bir sərhəd tanımır, asudə vaxt isə qüvvələrin bərpası üçün ayrılmış vaxtdan artıq olmamalıdır;
8. məhsuldarlığının əhəmiyyəti ümumi zərurətlə deyil, hakim strukturların şəxsi mülahizələri ilə müəyyən edilən fayda ilə uzlaşmalıdır.

Göründüyü kimi, Norkhaymerin gəldiyi nəticələrin heç birində nikbin ruh yoxdur. O, vəziyyətin belə davam edəcəyindən ehtiyat edərək, bütün ümidlərini ağılın və dərrakənin zəfər çalacağına bağlayır.

Filosofun fikrincə, yuxarıda qeyd edilən situasiyalarda əqlin bəşəriyyətə təklif etdiyi səmərəli xidmət ondan ibarət ola bilər ki, zəfər çalan ağıl-dərrakə ifşa olunsun. Əsl mənada dövrü o insanlar təmsil edirlər ki, onlar sanki cəhənnəm odunda alışıb yanıblar, zülmə və səfalətə məruz qalıblar, cəlladlarla qeyri-bərabər mübarizədə məğlubiyyətə uğrayıblar. “Fəlsəfənin vəzifəsi – bu, bütün göstərilənləri sözlərin dilinə çevirməkdən ibarətdir ki, insanlar müstəbidliyin sükuta çevirdiyi səsləri eşidə bilsinlər.

M. Norkhaymerin fikir və mülahizələri ilə bütövlükdə razılaşımaq mümkündür, lakin onun fəlsəfi düşüncələrində və cəmiyyətin gələcəyi ilə bağlı proqnozlarında bəzi mübahisəli məqamlara da təsadüf olunur. Məsələn, biz qətiyyənlə qəbul edə bilmərik ki, obyektiv fəlsəfə zəminlərinin dözülməzliyi üzündən çökmüşdür və elə bu səbəbə görə də subyektiv ağıl-dərrakə hökmran bir mövqe əldə etmişdir. Əsla belə deyil. Obyekt fəlsəfə çökməmişdir (bu heç vaxt ola bilməz) və onun zəminləri hazırda da olduqca qüdrətli, məhsuldar və gələcək üçün perspektivlidir.

İkinci məqam. Kütləvi mədəniyyət heç də yalnız insanların nifrət edə biləcəyi həyat tərzini aşılaraq. Həyat tərzini hər bir fərdin özünün müəyyən etdiyi, cəmiyyətdə hamılıqla qəbul edilmiş digər yaşayış norma və qaydalarından irəli gəlir. Bunda isə mədəniyyətin heç bir təqsiri ola bilməz. Mədəniyyət diqqət etmir, ənənə və ya nümunələr verir. Həmin ənənə və ya nümunənin qəbul edilib-edilməməsi hər bir fərdin şəxsi münasibətindən asılıdır. Məgər, yüksək mədəniyyət ənənələrinə malik olan cəmiyyətlərdə tüfeylilik, əyyaşlıq və ya avaracılıq yoxdur. Yaxud, əksinə, mədəniyyəti o qədər də zəngin və yüksək olmayan cəmiyyətlərdə öz nümunəvi davranışı, başqalarına münasibəti və hüquqlara hörməti ilə seçilən fərdlər yoxdurmu?

Alman filosofu və tarixçisi Osvald Şpenqler (1880-1936) Qərbi Avropa mədəniyyətinin süquta uğrayaraq dövrənli, dramatikliklə dolu sivilizasiya fazasına qədəm qoyduğunu qabaqcadan söyləmələrdən biri olmuşdur. O özünün “Avropanın qurubunu” adlı əsərində göstərir ki, artıq yenilik işığında, yüksək bədii və metafizik məhsuldarlıqdan məhrum olan xalis ekspansionist fəaliyyət əsri başlamış, çılpıq texnisizm hökmran mövqeyə keçmişdir. O. Şpenqlerin fikrincə, xarici ekspansiya bütün xalqlar üçün əhəmiyyətli olan iki imperialist formada təzahür edir: ingilis realizmi və alman sosializmi.

Müxtəlif dövlətlərdə birləşmişlər qədim millətlər əvəzinə yeni dünya nəhəngləri-iri dövlətləri yaranmışdır ki, bunlar da elə bir fəvqə qüvə malik olmuşlar ki, bunlarla müqayisədə başqa ölkələr əylət rolunda çıxış edir. Dünya hökumranlığı uğrunda müharibələr aparılır ki, bu da həqiqi mədəniyyəti mənasızlaşdırır. Nəticə etibarilə aşağıdakı mənzərə yaranır:

- çoxmilyonu şəhərlər meydana gəlir, kütləviləşmə baş verir;
- mədəni təsisatların və fermerlərin psevdo elmləşdirilməsi təzahür edir;
- insanın və dünyanın məşinləşməsi baş verir;
- bəşəriyyət banklara təbə etdirilir.

O. Şpenqler demək olar ki, çox da uzaq olmayan gələcəyin sosial-siyasi, mədəni-psixoloji formalarını və vəziyyətini qabaqcadan görə bilmişdir. Filosof 1920- ci ildə qələmə aldığı “Prussiyaçılıq və sosializm” adlı kitabında Prussiya dövlətini yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, burada “idarəetmə-qulluq, məsuliyyətli siyasətçi isə məmur idi, o, tama xidmət edirdi”. (Afanasyev, V. V. (2003). Politicheskaya filosofiya Osvalda Shpenglera [Political philosophy of Oswald Spengler]. Moscow.)

O.Şpenqler ingilis liberalizminə qarşı müxtəlif mövqələrdən çıxış etmiş və onu alverçi ruhun ifadəçisi qismində qiymətləndirmişdir. Filosof göstərirdi ki, biz ingilis-sakson ənənəsi dedikdə, burada ingilis liberalizminə xeyli “pay” düşdüyünü nəzərdə tuturuq, lakin eyni zamanda ABŞ-in nəzəri-praktiki təcrübəsinin də bu mənada mühüm və xüsusi rola malik olmasını yaddan çıxarmırıq.

Qeyd etmək zəruridir ki, Şpenqler heç vaxt şovinist mövqeli filosof-tarixçi olmamışdır. O, yalnız ardıcıl surətdə Almaniyanın milli dirçəlişi uğrunda çalışan mütəfəkkir olmuşdur. Şpenqler bu istiqamətdə göstərdiyi səylərin də ingilis liberalizminin Yeni dövr siyasi fəlsəfəsinin son paradiqması rolunda çıxış etməsi fikrini yalnız qənaətedici sayıb. Ümumiyyətlə, alman filosofunun yaradıcılığı nəinki ingilis liberalizminə, bütövlükdə ingilis -sakson millətçiliyinə ziddir.

Göstərmək lazımdır ki, ingilis-sakson millətçiliyin təməlinə ilkin məzun mahiyyəti etibarilə ingilis millətçiliyindən ibarətdir. İngilis millətçiliyi ilk protestant müharibələri dövründə ictimai qarşıılıqlarla, vətəndaş müharibəsi və radikal kalvinist islahatlarla parçalanmış icmanın vahidliyini qoruyub-saxlamaq aləti kimi Oliver Kromvel dövründə yaranmışdır. (Dugin, A. G. (2004). Filosofiya politiki [Philosophy of politics]. Moscow.)

“Kalvinizm”-əsaslı Jan Kalvin tərəfindən qoyulmuş dini-fəlsəfi protestant cərəyandır. Kalvinizm Cenevrədən Fransaya, Hollandiyaya, Şotlandiyaya və buradan da İngiltərəyə

yayılmışdır. Məhz kalvinizmin təsiri altında XVI əsrdə Hollandiyada və XVII əsrdə İngiltərədə sosial inqilablar baş vermişdir.

İngilis millətçiliyi o dövrdə müasirlik ruhuna cavab verirdi və mahiyyətinə görə liberal xarakter daşıyırdı. O, burjua cəmiyyətinin konsolidasiyası aləti kimi formalaşmış və burjua dövlətinin əxlaqi-mənəvi dayaqlarına xidmət etmək məqsədi daşımışdır. Onun bu xüsusiyyəti hazırda da yaşamaqdadır.

İngilis millətçiliyi nə fərdiyyətçiliyə, nə fritreyderçiliyə qarşı çıxmır. Əksinə, bu millətçilik həm fərdiyyətçiliyi, həm fritreyderçiliyi tamamlayır, bunları müdafiə edir. “Friderçilik” ingilis sözüdür və dilimizə azad ticarət kimi tərcümə olunur. O, dövlət, cəmiyyət, etika, estetika və s. ifadələri əks etdirməklə maksimum azadlığı əks etdirən liberal prinsip kimi də qəbul olunur.

Deməli, ingilis millətçiliyi mahiyyəti etibarilə liberal səciyyə daşısa da, əvvəlcədən özünü etik, ümumbəşəri, Mütləq Ruhun tələblərindən irəli gələn əxlaqi qanunlardan kənarda saxlayır. Dövlətin dayanıqlığı üçün işə saldığı “əxlaq” qaydaları isə sadəcə olaraq, Şpenqlerin təbircə desək, alış-veriş, ticarət liberalizminin bazis nümunəsidir. Bu “əxlaq”da Hegelin hüquq fəlsəfəsində açıqlandığı azadlıqdan və ədalətdən əsər-əlamət yoxdur.

İngilis millətçiliyi ingilis-sakson variantında daha mexanistik xarakter alır. Burada pozitivist və pragmatik fəlsəfi cərəyanlar da özünü bütün müsbət töhfələrinə baxmayaraq az rol oynamamışdır. İngilis-sakson liberal millətçiliyi təbliğatın və sosial mifologiyanın köməyi ilə kütlələri hakim elitanın əmlakı və siyasi maraqlarının mühafizəsinə səfərbər edir.

Müasir ingilis-sakson millətçiliyi birbaşa nə mədəniyyətlə, nə etnosla, nə dinlə, nə irqə, nə də etiqadla bağlı deyildir. Başqa sözlə, o, aydın bir məzmunla malik deyil və kollektiv eyniləşdirmə funksiyasını sanki səthi daşıyır. Onun məqsədi vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin səfərbərliyi hesabına bu cəmiyyəti potensial xarici təhdidlərdən müdafiə etməkdən ibarətdir. Müstəqil məzmun və sərbəst mənə kəsb etmədiyinə görə xarici təhlükə uzaqlaşdıqca və yaxud aradan çıxdıqca ingilis-sakson millətçiliyi də yox olmalıdır. Bu adi, sadə məntiqin kökündən irəli gəlir. Həç bir millətçilik əbədi yaşaya bilmədiyi kimi, ingilis-sakson millətçiliyi də labüd və qaçılmaz məhfə məhkumdur.

Mahiyyətinə görə özü ən başlıca “şeytan əməli” olan müasir ingilis-sakson millətçiliyi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması şüarı altında bütün dünyada qanlı, məkrli əllərini uzatmadığı yer qoymadı. İlk hədəf kimi seçilənlər isə müsəlmanlar, islam ölkələri oldu. Onların bir qismi digərlərinin üzərinə salındı, “yaxşı” müsəlmanlar “pis” müsəlmanlara qarşı qoyuldu (ingilis-sakson meyarları çərçivəsində). “Qlobal sülh” yaratmaq adı ilə tonlarla müasir ağırçəkili bombalar insanların başına yağdırıldı, yüz minlərlə günahsız insan ardı-arası kəsilməyən partlayışlarda məhv edilib külə döndərirdi. Bütün bunların adını isə “İslam təməlçiliyi”ndən bəhrələnən “islam terrorçuluğu” qoydular.

NƏTİCƏLƏR

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, vətəndaş cəmiyyəti tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində fərqli məzmunlar kəsb etmiş, lakin onun əsas ideyası – insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması və dövlət hakimiyyətinin hüquqla məhdudlaşdırılması – dəyişməz qalmışdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qəbrə yaxud ABŞ-ın timsalında nümunəvi vətəndaş cəmiyyəti, eləcə də həqiqi demokratik cəmiyyəti bu gün üçün utopiyadan savayı başqa şey deyildir. İstər vətəndaş cəmiyyəti, istərsə də özündə həqiqi demokratiya elementlərini ehtiva edən cəmiyyəti, şübhə yoxdur ki, azad insanların özləri quracaqdır. Bəşəriyyət bu gün hələ ki, buna hazır deyil, lakin bunu xülya hesab etmək düzgün olmazdı. Sosial varlıq olan insan hər şeyə qadirdir və şübhə yoxdur ki, bu istəyinə də nail olacaqdır. Təbiəti etibarilə qurub-yaratmağa meyilli olan azad və bərabər cəmiyyət üzvləri özlərinin və başqalarının zəruri tələbatlarını təmin etmək məqsədi ilə həmişə birləşmiş və bu birliyin nəticəsi olaraq mühüm uğurlar əldə etmişlər.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir humanitar elmlərdə vətəndaş cəmiyyətinə kifayət qədər bədbin baxışlar da mövcuddur. Bu, əsasən erkən industrial inkişaf dövründə yalnız Qərbdə müşahidə edilmişdir. Sonradan şəxsi maraqlar ictimai maraqlarla daha çox ziddiyyətdə olmuş və vətəndaş cəmiyyəti tədricən insanların kütləvi cəmiyyəti kimi təsəvvür edilmişdir. Kütləvi cəmiyyətdə isə fərdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər formal xarakter daşması ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn burasındadır ki, vətəndaş cəmiyyəti nisbi çoxsaylı olmayan cəmiyyətdir və bu cəmiyyətdə insanların həyatı az və ya çox dərəcədə üzde olur, insanlar bir-birinə etibar edir, qarşılıqlı etibar isə qarşılıqlı hörmət və mərhəmətlə müşayiət olunur. Müxtəlif tarixi dövrlərin vətəndaş cəmiyyətləri də müxtəlif ola bilər. Belə cəmiyyətlər haqqında ideyaların daşıyıcıları da istənilən qüvvələr ola bilər. Məsələn, milli vətəndaş cəmiyyətini qeyd edilən vətəndaş cəmiyyətlərindən biri kimi səciyyələndirmək olar. Milli vətəndaş cəmiyyəti özünəməxsus aşağıdakı bir sıra elementlərdən ibarət ola bilər:

1. ictimai münasibətlərin dünya iştirakçılarına xidmət edən sosial şəbəkələr;
2. müəyyən ərazidə yaşayan vətəndaşları əhatə edən yerli təşkilatlar;
3. fərdlərə xidmət göstərmək üçün ixtisaslaşdırılmış qeyri-dövlət təşkilatları.

ƏDƏBİYYAT

1. Afanasyev, V. V. (2003). *Politicheskaya filosofiya Osvalda Shpenglera* [Political philosophy of Oswald Spengler]. Moscow.
2. Dugin, A. G. (2004). *Filosofiya politiki* [Philosophy of politics]. Moscow.
3. Khantington, S. (2004). *Kto my? Vyzov amerikanskoy natsionalnoy identichnosti* [Who are we? The challenge of American national identity]. Moscow.
4. Malashkhiya, G. (2003). *Perspektivy cheloveka v globaliziruyushchemsya mire* [Human perspectives in a globalizing world]. Saint Petersburg.
5. Reale, D. (1997). *Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashikh dney* [Western philosophy from origins to our days] (Vol. 4). Moscow.
6. Rustamov, Y. I. (2005). Sivilizasiyaların dialoqu-bəşəriyyətin vəhdətinə aparan yol [The dialogue of civilizations - the path leading to the unity of humanity]. *Şərq-Qərb: Sivilizasiyaların dialoqu*, 1.

SUMMARY

MODERN WESTERN CONCEPTS OF CIVIL SOCIETY: LIBERAL DEMOCRACY AND THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Mehriban Babakhanova

The article analyzes the conceptual foundations of civil society and its role in the modern world. **Background:** The study explores the historical stages of civil society formation and the legal, philosophical, and socio-economic factors influencing its development. The aim is to highlight civil society as an integral component of the democratic state and legal system. **Methods:** The research employs comparative legal analysis, historical approach, and systematic review of sources. **Results:** The findings demonstrate that civil society is a crucial mechanism for protecting human rights, ensuring the rule of law, and strengthening social solidarity. Within liberal democracies, it complements the functions of the state and enhances public participation. **Conclusion:** In the era of globalization, civil society emerges not only as a national but also as an international safeguard of the values of law and democracy. It thus plays a vital role in fostering sustainable democratic development and reinforcing the principles of justice, equality, and civic responsibility in contemporary societies.

Keywords: civil society; liberal democracy; globalization; human rights; Anglo-Saxon model; nationalism; dialogue of civilizations

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ЗАПАДНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА: ЛИБЕРАЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЯ И КОНТЕКСТ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Мехрибан Бабаханова

Статья посвящена анализу концептуальных основ гражданского общества и его роли в современном мире. **Общие сведения:** исследование охватывает исторические этапы формирования гражданского общества, а также правовые, философские и социально-экономические факторы, оказавшие на него влияние. Цель заключается в том, чтобы показать гражданское общество как неотъемлемую часть демократического государства и правовой системы. **Методы:** использованы сравнительно-правовой анализ, исторический подход и систематизация источников. **Результаты:** установлено, что гражданское общество является важным механизмом защиты прав человека, обеспечения верховенства закона и укрепления социальной солидарности. В условиях либеральной демократии этот институт дополняет функции государства и способствует расширению общественного участия. **Заключение:** в эпоху глобализации гражданское общество выступает ключевым фактором сохранения ценностей права и демократии не только на национальном, но и на международном уровне.

Ключевые слова: гражданское общество; либеральная демократия; глобализация; права человека; англосаксонская модель; национализм; диалог цивилизаций.

ERMƏNİLƏRİN XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏN QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ: SƏBƏBLƏR, NƏTİCƏLƏR

Məleykə MAHMUDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: maleyka001@mail.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

15.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

Sovet Rusiyası,
ermənilər,
köçürmə,
yerləşdirmə,
sosial vəziyyət

XÜLASƏ

Məqalədə SSRİ rəhbərliyinin xristian erməni əhalisini xarici ölkələrdən Cənubi Qafqaza köçürməsi və bu əhalinin Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) əsasən hansı ərazilərinə yerləşdirilməsi işıqlandırılmışdır. Bu sahədə Sovet rəhbərliyinin erməni din xadimləri və xaricdə olan erməni diaspor nümayəndələri ilə apardığı danışıqlar, Sovet rəhbərliyi və erməni din xadimləri və diasporunun xaricdən köçürülən erməni əhalisinə verdiyi vədlər haqqında olan məlumatlar verilmişdir.

Həmçinin bu məqalədə Sovet Rusiyasının mövcud olduğu dövrdə erməni əhalisinin köçürülməsi haqqında verdiyi qərarların sonradan Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan yerli azərbaycanlıların siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatına təsiri haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

GİRİŞ

I Dünya müharibəsinin gedişində Çar Rusiyasının devrilməsini, müharibənin sonunda isə Osmanlı dövlətinin məğlubiyyətini görən erməni din xadimləri, diaspor başçıları və bolşeviklərin əsasən Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi Fövqəladə Komissarlığın məsləhəti ilə Osmanlı dövlətinin ərazisində bir erməni dövləti yaratmağın mümkünsüz olduğunu anladılar. Ona görə də bolşeviklərin Osmanlı dövləti, sonradan Türkiyə Cümhuriyyəti ilə yumşaq münasibətlərini görüb bundan öz xeyirlərinə istifadə etməyə qərar verdilər.

Belə ki, Sovet Rusiyası, Cənubi Qafqazda Qərbi Azərbaycan ərazisində 1918-ci ildə 9 min kv.km-də ilk dəfə elan edilmiş Ararat (Ermənistan) Respublikasının ərazisində sonradan təşkil edilmiş Ermənistan SSR-n ərazisinə ermənilərin kütləvi köçürülməsini təşkil etməyə başladı.

Belə ki, 1921-ci ilin sonunda erməni diasporunun bolşeviklərlə razılaşması nəticəsində İraqdan olan ilk erməni köçkünləri Qərbi Azərbaycan (Sovet Ermənistanı) ərazilərinə göndərildi [7].

Sonrakı illərdə isə 1925-1926-cı illər Yunanıstan, Fransa və İrandan Qərbi Azərbaycan ərazisinə 20 minə yaxın erməni göndərildi.

Ümumilikdə 1921-ci ildən 1936-cı ilə qədər erməni din xadimləri və diaspor nümayəndələrinin iştirakı və köməyi ilə 42 mindən çox erməni Qərbi Azərbaycan (Ermənistan SSR) ərazisinə göndərilmişdir [7].

Köçürülən erməni ailələri əsasən Qərbi Azərbaycanın (Sovet Ermənistanı) xarici dövlətlərlə sərhəddi olan bölgələrə yerləşdirilirdilər. Ancaq bu köçürmələri öz nəzarətində saxlayan Ermənistan SSR rəhbərliyi buranın yerli əhalisi olan azərbaycanlıları bu ərazilərdən köçürmək üçün qəsdən və bilərəkdən yerli azərbaycanlılarla gəlmə ermənilər arasında münafiqlik yaradaraq bu köçürməyə yerli azərbaycanlıların razı olmadığını və ciddi narazılıqların olduğunu Sovet rəhbərliyinə dəfələrlə yazaraq azərbaycanlıları Pantürkist olmaqda günahlandırmışlar.

Bunun nəticəsi olaraq minlərlə azərbaycanlı ermənilərin yazdığı bu yalan və iftira dolu danoslarla Sovet rəhbərliyinin qərarları ilə güllələnərək məhv edildi.

II Dünya müharibəsinin başlaması və Sovet Rusiyasının qələbə çalması ilə erməni din xadimləri və diaspor nümayəndələri yeni bir həmləylə hərəkətə keçərək bu qələbədən yararlanmaq, xarici ölkələrdən ermənilərin SSRİ ərazisinə əsasən Qərbi Azərbaycan (Sovet Ermənistanı) ərazisinə köçürülməsini təmin etməyə başladılar.

1945-ci ildə qalib dövlətlərin Potsdam konfransında SSRİ rəhbərliyi Türkiyənin şərq ərazilərinə onların təbiri ilə desək “Qərbi Ermənistan”ın ərazisinə erməni əhalisinin qaytarılması məsələsini qaldırdı.

Belə ki, Nyu-Yorkda təşkil olunmuş kütləvi toplantıda “Amerikada Erməni Milli Şurası” adlı “Amerika Erməni Haqları Komitəsi”nin qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: “Halbuki Türk zülmünün qurbanı olmuş yüz minlərlə erməni xarici ölkələrin ərazilərində, xüsusilə də Yaxın Şərq və Aralıq dənizi bölgəsində artıq xeyli sayda erməni həddindən artıq yoxsulluq şəraitində yaşayır, türklər tərəfindən “Ermənistandan zorla qoparılan erməni vilayəti”nin yenidən Sovet Ermənistanına birləşdirilməsindən sonra köçürülən ermənilərin Sovet Ermənistanına “öz vətənlərinə” qayıtmaq istəklərini ifadə etmişlər və Türk hökumətinin erməniləri nəsillər boyu amansızcasına sıxışdıraraq qətlə yetirdiyini və Amerika hökumətinin siyasətini xatırlayaraq: Vilsonun erməni xalqına qarşı dostluq siyasəti; Vilson 1920-ci ildə arbitraj qərarında Türkiyənin işğal etdiyi Qars, Ərdahan, Ərzurum, Trabzo erməni vilayətlərinin Ermənistana birləşdirilməsini nəzərdə tuturdu [5,s.256-257].

Bu qətnamənin surəti BMT-nin bütün üzvlərinə göndərildi və bu qətnaməni dəstəkləmək üçün erməni diasporu tərəfindən ayrı-ayrı dövlətlərin Rumıniya, Braziliya, Urugvay, Argentina ərazisində bu cür mitinqlər təşkil edildi [5, s. 257].

Qətnamədə nəzərdə tutulan müddəalar bunlar idi. Ərazilərin birləşdirilməsini tələb etmək, ermənilərin xarici ölkələrdən Sovet Ermənistanına köçürülməsini təşviq və kömək etmək, erməni işinin müdafiəsini qeyri-şərtsiz Sovet Ermənistanına həvalə etmək, tarixi vətənlə mədəni əlaqələr qurmaq, xaricdə yaşayan ermənilər arasında birlik və həmrəylik yaratmaq, digər erməni təşkilatları ilə əlaqələr yaratmaq və birliyi təmin etmək, milli erməni şuralarının birliyi xəttini inkişaf etdirmək, erməniləri qəbul edən ölkənin qanunlarına hörmət etmək, manifestin bütün bındlərini qeyri-şərtsiz tanımaq [6].

Bu tələblərə dəstək olaraq Sovet Ermənistanının rəhbərliyi müxtəlif ölkələrin icmalarında erməni diasporunun köməyi ilə ermənilərin guya ki, “öz vətənlərinə” kütləvi şəkildə qaytarılmasını təşkil etmək üçün geniş iş aparmağa başladı.

Erməni diasporlarının ictimai təşkilatları Sovet Rusiyası hökumətinin məsləhəti ilə guya ki, “tarixi ədalətin bərpası və Qərbi Ermənistan ərazilərinin erməni xalqına qaytarılması xahişi ilə” ABŞ, Fransa, İngiltərə, SSRİ və BMT hökumətlərinə çoxsaylı müraciətlər etməyə başladılar.

SSRİ rəhbərliyi Qərbi Azərbaycan ərazisinin yerli azərbaycan türklərindən təmizlənməsi işinə dövlət səviyyəsində dəstək verməyə başladı. Bu zaman ermənilər bunu Sovet rəhbərliyinə həm Türkiyə, həm də İran sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi kimi təqdim edirdilər.

Sovet Rusiyası hökuməti isə xalq qarşısında nüfuzunun artması və öz hərəkətləri ilə dünya ictimaiyyətini erməni xalqının hüquqlarını müdafiə etməyə inandırmaq üçün xaricdə olan erməni diasporunun Sovet Ermənistanına “repatriasiyaya” yəni ermənilərin köçürülmələrinə razılıq vermələrini təmin etdi.

Erməni diasporu və kilsə xadimləri Sovet hökuməti ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında olan soyuq münasibətdən istifadə edərək bu köçürmə haqqında qərar verilməsinə nail olmağa çalışırdılar ki, Sovet hökumətinin bu işdə siyasi qərarla bərabər maliyyə dəstəyini də təmin etsinlər

Nəhayət ermənilər buna nail ola bildilər. Belə ki, 1946-cı il noyabrın 21-də SSRİ Xalq Komissarları Soveti “Xarici ermənilərin Sovet Ermənistanına qaytarılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” qərar qəbul etdi. Ermənilərin guya ki, öz “tarixi vətənlərinə” qaytarılması üçün yeni kampaniya başlandı.

Baxmayaraq ki, Sovet hökuməti 1946-cı ilin noyabr ayında xarici ölkələrdən ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı qərar verdi, ancaq hələ 1946-cı ilin iyul ayında Beyrutadan köçürülən ermənilər gəmi ilə Batuma yola salındı.

Oradan Gürcüstan SSR-dən Ermənistan SSR-ə qatar ilə getmələri təmin edildi [8].

Batumiyə yola düşmüş ilk erməni karvanı 1946-cı il iyunun sonunda Ermənistan SSR-ə çatdı. Oktyabr ayına qədər daha bir neçə karvan Ermənistan SSR-ə gəldi. Kütləvi erməni köçləri 1947-1948-ci illərdə də davam etdi. Ümumilikdə bu illər ərzində Ermənistana 12 ölkədən 90 minə yaxın erməni gəlib yerləşmişdir [4,s.661].

1946-cı ildə çəkilmiş bu şəkildə ermənilərin geyimlərindən də görünür ki, bu köçürülən ermənilər heç də Sovet rəhbərliyinin təbliğ etdiyi məzlum erməni xalqının nümayəndələri deyil. Bunlar əsasən xaricdə yaşayan erməni diasporunun təşkilatçılığı ilə Sovet Rusiyasına göndərilən diasporanın üzvləri idi. Bu heç də köçürmənin real vəziyyətini əks etdirmirdi. Əsas səbəb isə Sovet rəhbərliyinin, erməni diasporu və din xadimlərinin ermənilərin könüllü olaraq xaricdən Ermənistan SSR-ə köçməsinə dünya ictimaiyyətinə göstərməkdən ibarət olmuşdur.

Sovet hökumətinin siyasi maraqlarının təmin edilməsinə gəldikdə isə SSRİ rəhbərliyi çalışırdı ki, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə olan sərhədlərini möhkəmləndirsin. Ona görə də I Dünya müharibəsinin gedişində aldadaaraq öz tərəfinə çəkdiyi erməniləri türklərlə düşmən vəziyyətinə gətirərək ilk növbədə onların Türkiyə ərazisindən köçməsinə təşkil etmiş və sonradan onları Qərbi Azərbaycanın (Ermənistan SSR) Türkiyə ilə sərhədlərinə yerləşdirmişdir.

Ancaq bu siyasətə maneə olan amillərdən birincisi bu ərazilərdə yaşayan yerli azərbaycan türkləri idi. Sovet hökuməti azərbaycanlıların türklərlə eyni kökdən olduğunu nəzərə alaraq onlara inanmırdı və başa düşürdü ki, əgər azərbaycanlı əhalini bu bölgələrdən köçürməsə öz niyyətinə nail ola bilməyəcək.

Ona görə də 1948-ci ilin dekabr ayının 23-də Sovet rəhbərliyi “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar verdi. Qərara uyğun olaraq azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan köçürülməsi dövlət səviyyəsində təşkil edildi.

Bununla guya ki, Moskva Türkiyə ilə sərhəddə ermənilərin mövqeyini möhkəmləndirmək tədbirləri görürdü. Hələ 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək SSRİ ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə keçirilən Tehran konfransında Sovet-İran münasibətləri müzakirə edilərkən, gələcəkdə “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər əlverişli şəraitdən istifadə edərək, SSRİ xarici işlər naziri V.Molotova müraciət edib, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsinə icazə istəmişdilər. V.Molotov İ.Stalinlə danışdıqdan sonra ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsinə razılıq vermişdi. Beləliklə, azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlamışdı. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar verdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər

haqqında” daha bir qərarı ilə bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu [2, s. 110].

Bu qərara görə, 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə; 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər guya ki, “kənüllülük prinsipinə əsasən” Azərbaycana köçürülməli idi [2, s. 111].

O dövr Qərbi Azərbaycan ərazisində (Ermənistan SSR)-də 400 mindən artıq azərbaycanlı yaşayırdı... 1948-ci ilin payızınadək etnik təmizləməyə məruz qalanların sayı 10.584 nəfər idi. Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR rəhbərləri arasında əldə olunmuş razılaşmaya görə, 1949-cu ildə 15713 nəfər (5420 nəfəri yazda, 10293 nəfəri isə payızda) və 3818 təsərrüfat köçürülməli idi. Lakin SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR hökumətləri arasında əldə edilmiş razılaşmanı təsdiq etmədi və SSRİ hökumətinin rəsmi nümayəndəsi S.Çeremuşin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevdən Ermənistan SSR-dən Azərbaycana əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş 40000 nəfər azərbaycanlının köçürülməsini tələb etdi [2, s. 111].

SSRİ rəhbərliyinin bu tələbi Ermənistan SSR rəhbərliyi üçün bir fürsət oldu və onlar azərbaycanlıları öz ata-yurdundan çıxarmaq üçün fəal işə başladılar. Bu deportasiya 1955-ci ilə qədər davam etdi. Rəsmi və qeyri rəsmi olaraq Qərbi Azərbaycan ərazisindən 150 mindən çox azərbaycan türkü çıxarılaraq Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürüldü. Bu əhalinin böyük bir qismi iqlim dəyişikliyi səbəbindən həyatlarını itirməli oldu.

Bununla yanaşı Ermənistan SSR rəhbərliyi Qərbi Azərbaycanda azərbaycan türklərinə məxsus mülklərdə xaricdən bura köçürdüləri erməni ailələrini çox asanlıqla yerləşdirməyə başladılar.

Əslində etnik təmizləmə nəticəsində baş verən əsas hadisələr 1988-ci ilin fevralında baş versə də ermənilər buna kimi erməni millətçiləri arasında təbliğat işləri aparmışlar və hətta keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı erməni əhalisi arasında imza toplayaraq Moskvaya nümayəndə heyəti göndərərək SSRİ-nin aidiyyəti orqanlarına çatdırmışlar [3, s. 38].

Hələ 1988-ci ilə qədər ermənilər Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycan türklərinin xeyli hissəsini etnik təmizləməyə məruz qoymuşdular. 1988-1991-ci illərdə isə Ermənistan SSR-nin ayrı-ayrı rayonlarının ərazisində 250.000 (iki yüz əlli min)dən çox azərbaycan türkünə son nəfərinə qədər Qərbi Azərbaycan ərazisindən öz ata-baba yurdlarında didərgin salaraq dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin ərazisinə göndərərək qaçqın halına salmışlar. Hazırda Qərbi Azərbaycan ərazisində bir nəfərdə olsun azərbaycan türkü qalmamışdır.

1988-ci ilə qədər hələ də azərbaycan türk əhalisinin yaşadıkları kəndlərin çoxunun adları vaxtilə onların ulu babaları tərəfindən qoyulmuş azərbaycan türkcəsində idi. Ancaq ermənilər 1988-ci ildən sonra bu adları kütləvi surətdə erməni adına dəyişdirmişlər.

Ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisindən son 200 ildə 2 mindən artıq azərbaycan türklərinin yaşadığı yaşayış məskənləri müxtəlif yollarla (rəsmi köçürmələrlə, silah gücünə qovmaqla, soyqırım törədərək kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır [1, s. 271].

Faktlardan da görünür ki ermənilər ayrı-ayrı vaxtlarda Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlıları deportasiya və soyqırıma məruz qoymuşdur.

SUMMARY

RESETTLEMENT OF ARMENIANS FROM FOREIGN COUNTRIES TO WESTERN AZERBAIJAN: CAUSES AND CONSEQUENCES

Maleyka Mahmudova

The article highlights the relocation of Christian Armenian populations from foreign countries to the South Caucasus under the leadership of the USSR, and the specific regions of Western Azerbaijan (present-day Armenia) where they were primarily settled. It provides information on the negotiations conducted by the Soviet leadership with Armenian

clerics and representatives of the Armenian diaspora abroad, as well as the promises made by the Soviet government, Armenian clergy, and diaspora to the Armenians being resettled.

The article also reflects on the consequences of these Soviet-era decisions on the resettlement of Armenians, particularly their impact on the political, socio-economic, and cultural life of the local Azerbaijani population living in the territory of Western Azerbaijan.

Keywords: Soviet Russia, Armenians, resettlement, settlement, social conditions

АННОТАЦИЯ

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН ИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Малейка Махмудова

В статье освещается переселение христианского армянского населения из зарубежных стран на Южный Кавказ под руководством СССР, а также указывается, на какие территории Западного Азербайджана (современной Армении) они в основном были размещены. Представлены сведения о переговорах советского руководства с армянскими духовными деятелями и представителями армянской диаспоры за рубежом, а также о тех обещаниях, которые давали переселяемым армянам советское руководство, армянское духовенство и диаспора. Кроме того, в статье отражаются последствия решений Советской России о переселении армян, их влияние на политическую, социально-экономическую и культурную жизнь местного азербайджанского населения, проживавшего на территории Западного Азербайджана.

Ключевые слова: Советская Россия, армяне, переселение, размещение, социальное положение

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı. İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan, 4 cildə). (2020). (Cild III). Bakı: Nurlan Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
2. Azərbaycan tarixi. (2008). Yeddi cildə (Cild VII: 1941–2002-ci illər). Bakı: Elm.
3. Erməni terrorizm və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada. (1994). Bakı: Elm.
4. Mahmudova, M. (2025). Erməni diasporu və ermənilərin xaricdən SSRİ-ə köçürülməsi. Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı (Türk Dünyası Dünən, Bugün və Sabah)* (s. 658–667). Sivas: Yönetim Yayınları.
5. Seidbekova, L. (2012). Отражение факта территориальных притязаний Армянской и Грузинской ССР к Турции во II-ой половине 40-х гг. XX века в Советской и Турецкой Пресс. Tarix və onun problemləri, 2, 256–261.
6. Коммунист (Орган ЦК Компартии Армении). (1946, noyabr 4).
7. Хачикян, А. Э. (2009). История Армении. Краткое эссе. Ереван: Эдит Принт.
8. Repatriation armyan iz Livana v Sovetskuyu Armeniyu, Foto / Istoriya. (2023, August 19). Vstrokax. [<https://vstrokax.net/istoriya/repatriaciya-armyan-iz-livana-v-sovetskuyu-armeniyu-foto/>]

SOSIAL SİYASƏTİN İNKİŞAFINDA YENİ BİR SAHƏ: KÖNÜLLÜLÜK

Aynur ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: eliaynur2@gmail.com, Tel: (+994) 602211809

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
16.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

könüllülük anlayışı,
könüllülük xidməti,
sosial həmrəylik,
sosial-iqtisadi inkişaf,
sosial siyasət,
könüllülüyn təşviqi.

XÜLASƏ

Könüllülük xidməti sosial tərəqqinin mühüm simvolu, əsas sosial dəyərlərinin həyata keçirilməsinin mühüm tərkib hissəsi olduğu üçün müvafiq mövzu müasir dövrdə aktual əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə könüllü xidmətin mühüm xüsusiyyətləri, sosial siyasətin inkişafında könüllü xidmətin rolu kimi məsələlər aydınlaşdırılmışdır. Bu məqalənin əsas məqsədi könüllülüyn sosial siyasətin inkişafında rolunu araşdırmaq, onun cəmiyyətə və sosial rifahla təsirini dəyərləndirməkdir. Könüllülüyn mühüm xüsusiyyətləri, könüllük metodları, könüllülüyn sosial-iqtisadi inkişafa töhfəsi barədə məlumat vermək və sosial siyasətin inkişafında könüllülüyn oynadığı rolu izah etmək məqalənin əsas vəzifələrindəndir.

Məqalədə analitik, müqayisəli, sosioloji, tarixi və normativ-hüquqi metodlardan istifadə olunub. Analitik metod vasitəsilə könüllülüyn sosial siyasətə təsiri təhlil olunub, müqayisəli metodla müxtəlif təşkilatlarda könüllülük fəaliyyəti müqayisə edilib, sosioloji metod vasitəsilə könüllülüyn cəmiyyətə təsiri və sosial rifahla əlaqəsi araşdırılıb, tarixi metodla könüllülüyn inkişafı və tarixi nəzərdən keçirilib, normativ-hüquqi metod vasitəsilə “Könüllü fəaliyyət haqqında” qanun və digər hüquqi sənədlər təhlil edilib.

Sosial problemlərin həlli üçün müvafiq təşkilat və müəssisələr könüllülərlə əməkdaşlıq etməli, sosial sahə üzrə mühüm işlərin görülməsində könüllülərin fəal dəstəyindən istifadə etməlidirlər. Könüllülər sektoru sosial innovasiyalar və dəyişikliklər üçün katalizator rolunu oynamalı, sosial məsələləri yeni üsullarla aktiv və effektiv şəkildə həll etməli, birgə idarəçiliyin subyekti kimi müxtəlif sektorlarla əməkdaşlıq və həmrəylik içində işləməyi bacarmalıdır.

GİRİŞ

Könüllülük xidməti insanlar arasında, insanlarla cəmiyyət arasında, insanlarla təbiət arasında harmonik birgə yaşayışı təşviq edir və cəmiyyətin hərtərəfli, əlaqələndirilmiş və davamlı inkişafına kömək edir. Könüllülük həm də könüllünün bacarıqlarının artırılmasına çox kömək edir. Texniki bacarıqlardan tutmuş danışıqlar və böhranların idarə edilməsi bacarıqlarına qədər, bunlar könüllülərin könüllü fəaliyyətləri yerinə yetirməklə əldə edəcəyi bəzi qabiliyyətlərdir. Könüllülük həm də könüllünün bacarıqlarının artırılmasına çox kömək edir. Texniki bacarıqlardan tutmuş danışıqlar və böhranların idarə edilməsi bacarıqlarına qədər, bunlar könüllülərin könüllü fəaliyyətləri yerinə yetirməklə əldə edəcəyi bəzi qabiliyyətlərdir.

Könüllülük xidməti sosial tərəqqinin mühüm simvollarından biridir. Müasir dövrdə könüllülük xidmətinin əhatə dairəsi daim genişlənir və xidmətlərin məzmunu getdikcə zənginləşir. Könüllülər könüllü xidmətlərdə iştirak etməklə öz bacarıqlarını təkmilləşdirir və eyni zamanda sosial tərəqqiyə kömək edirlər. Könüllülük xidməti sosial münaqişələrin aradan qaldırılmasına və sosial problemlərin həllinə yönəldilmişdir.

Könüllü hərəkətlər və insanların könüllü fəaliyyətlərdə iştirak səviyyəsi ölkənin sosial vəziyyəti ilə mütənasibdir. Təbiidir ki, iqtisadi təzyiqlər artdıqca xeyriyyəçilikdə könüllü fəaliyyətlər də artır. Sosial zərərlərin azaldılmasında könüllülər də fəal rol oynayırlar. Ümumiyyətlə, könüllülük sosial problemlərin həllinə töhfə verən və milli inkişafın yeni hərəkətverici qüvvəsinə və gələcək strategiyasına çevriləcək təsirli fəaliyyətdir.

ƏSAS MƏTN

Bu məqalədə biz könüllülük anlayışını, könüllülüyn müxtəlif formalarını araşdıracaq və könüllülüyn balanslaşdırılmış cəmiyyətin yaradılmasındakı rolunu, könüllülük xidmətlərinin sosial rifaha verdiyi töhfələri nəzərdən keçirəcəyik. Könüllülük fenomeni ölkəmizin sosial siyasi gündəmində yeni bir sahə olduğu üçün bu fəaliyyət növünü inkişaf etdirmək olduqca zəruri bir addımdır.

Müvafiq sahənin inkişafı üçün könüllülük xidməti ilə bağlı tədqiqatın dairəsini genişləndirmək, könüllü xidmətin ən yaxşı təcrübə modellərini araşdırmaq, peşəkar könüllü xidmət istedadlarını inkişaf etdirmək və könüllülərin peşəkarlıq səviyyəsini yaxşılaşdırmaq lazımdır.

Könüllülüyn mühüm xüsusiyyətləri

Könüllülük inkişaf proseslərinə birbaşa töhfə verən və öz növbəsində bu proseslərdən təsirlənən sosial hadisədir. Könüllülük müxtəlif cəmiyyət və icmalarda fərqli mənalara malikdir, bu fenomen inkişaf səviyyəsindən və sosial seqmentlərdən asılı olaraq müxtəlif mövqeylərdən şərh olunur. “Könüllülük cəmiyyəti dəyişdirməyə, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına mühüm töhfə verməyə şərait yaradan bir hərəkət, görülən bütün işlərin timsalında cəmiyyəti irəli aparmağı hədəfləmiş bir fəaliyyət sahəsidir” [1, s.52]. Ölkəmizdə tez-tez rastlaşdığımız dini bayramlarda ənənəvi olaraq verilən yardımlar, ianələr və qan bağışlamaları bəzən könüllülük fəaliyyəti kimi də təyin oluna bilər. Həmçinin həmkarlar ittifaqları və onların üzvləri və ya müxtəlif dövlət qurumları tərəfindən görülən işlər də könüllü iş sayıla bilər. Bəzi cəmiyyətlərdə isə könüllülük şəxsi və ya maliyyə mənfəəti nəzərə alınmadan görülən iş deməkdir.

Təbii ki, bütün bu təriflər müxtəlif cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi və mədəni təcrübələrinin təsiri altında ortaya çıxıb. Könüllülük anlayışına yanaşmalar və hətta bu anlayışın özü ölkəmizdə də müxtəlifdir. Bu yazıda isə biz cəmiyyətin əksəriyyəti tərəfindən paylaşılan könüllülük tərifinə diqqət yetirməyə çalışacağıq.

İlk olaraq qeyd edə bilərik ki, könüllülük xeyriyyəçilik və yardım anlayışlarını özündə ehtiva edən bir fəaliyyət növüdür. Könüllülük başqa bir şəxsə və ya bir səbəbə xidmət anlayışıdır. Bu anlayış, fərdlərin və qurumların insanlara, sosial problemlərə və onlarla birbaşa əlaqəsi olmayan vəziyyətlərə qarşılıq gözləmədən xidmət göstərdiyi vəziyyəti vurğulayır. Başqa sözlə desək, könüllülük heç bir maddi maraq olmadan həyata keçirilən hərəkətlərin məcmusudur. “Könüllülük öz iradəsi və sərbəst seçimi əsasında heç bir maddi faydaya əsaslanmayan və cəmiyyətin rifahının daha da yaxşılaşdırılmasını qarşıya məqsəd qoyan sosial fəaliyyət istiqaməti hesab olunur” [2, s.10].

İkinci olaraq isə könüllülük insanın heç bir kənar təzyiq olmadan tamamilə öz istəyi ilə yerinə yetirdiyi xidmətdir. Ancaq bu anlayış özü ilə çoxlu ziddiyyətlər və fərqli qavrayışlar da gətirə bilər. Məsələn, uşağın məktəb işlərində könüllü olaraq fəaliyyət göstərməsi azad seçimdir, yoxsa məktəb rəhbərliyinin gözləntilərinə uyğun fəaliyyətin nəticəsidir? Siyasi məqsədlər və ya dini birlik üçün könüllü əsaslı xidmətlər haqqında nə demək olar? Bu xidmətləri insanın öz iradəsi ilə yerinə yetirdiyi işlər kimi müəyyən etmək olarmı? Bu suala cavab vermək üçün isə insanların könüllü olmağa nəyin motivasiya etdiyini anlamaq lazımdır.

Könüllülüyn digər əsas elementi isə kiminsə bu xidmətdən faydalana bilməsidir. Başqa sözlə, könüllülük tərəfindən göstərilən xidmət könüllünün bilavasitə tanıdığı birinin, məsələn, ailə üzvünün və ya tanımadığı kənar şəxslərin “rifahına” xidmət etməli və ya ehtiyacını ödəməlidir. Yəni könüllülükdən faydalanan hədəf auditoriyası olmalıdır. Bu auditoriyaya könüllülərin bilavasitə tanımadığı kənd yerlərində yaşayan qadınlar, yoxsul kəndlilər və ya gənc qızlar, həmçinin icma və ya ətraf mühit də daxil ola bilər. “Sosial əhəmiyyətli bir məsələ ilə məşğul olan gənc könüllü öz

gücünü və imkanlarını sınayır, ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnir, başqasını anlamaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, özünü dərk etməyə çalışır” [3, s.347]

Son olaraq, könüllülük institusional və mütəşəkkil struktura malik olmalıdır. İstər birbaşa fərdlər arasında, istərsə də institusional (dövlət və özəl sektor) səviyyəsində və daha formal formada olan könüllülük fəaliyyəti davamlı təşkilati və yuxarıda qeyd olunan bütün digər keyfiyyətləri özündə birləşdirən iş növü kimi müəyyən edilməlidir. Qısamüddətli və təsadüfi yardım və xidmətlərin nə dərəcədə könüllülük hesab oluna biləcəyi məsələsi bu baxımdan da vacibdir.

Könüllük işinin metodları

Könüllülük işinin müxtəlif metodları olsa da, bu metodlar cəmiyyətdən aslı olaraq dəyişir. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da könüllülük daha çox qonşulara, ailələrə və yoxsullara kömək etmək, dini bayramlarda və digər xüsusi günlərdə yoxsullara ərzaq yardımı göstərmək kimi cəmiyyətin köklü ortaq dəyərlərinə xidmət edən fəaliyyətlər kimi görülür, fondların təklif etdiyi təqaüdlər və təhsil yardımları, bəzi hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən verilən yardımlar ilə eyniləşdirilir. Ölkəmizdə 9 iyun 2009-cu ildə qəbul edilən “Könüllü fəaliyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun üçüncü maddəsində könüllü fəaliyyətin istiqamətləri öz əksini tapmışdır [4, 2025].

Təəssüflər olsun ki, müəyyən inkişaflara baxmayaraq, hələ də bir çox ölkələrdə könüllülük kifayət qədər dar kontekstdə başa düşülür. Bu təsəvvürü dəyişmək üçün könüllülük xidmətləri göstərən qeyri-hökumət təşkilatları və bəzi dövlət qurumları ilə daha sıx əməkdaşlıq etmək faydalı olardı. Təbii ki, ölkəmizdə də bir çox dövlət orqanları, eyni zamanda bir çox özəl sektor təşkilatları oxşar və fərqli könüllü proqramlar həyata keçirir, könüllülük fəaliyyəti ilə bağlı bir çox önəmli tədbirlərin təşkilatçısı və ya tərəfdarı qismində çıxış edirlər. Bununla paralel olaraq isə sözügedən dövlət orqanları və özəl sektor təşkilatları öz işçilərini bir tərəfdən könüllülük fəaliyyəti ilə məşğul olmağa təşviq edərkən, digər tərəfdən isə özlərinin də institusional səviyyədə inkişafa və sosial ehtiyaclara töhfə vermək üçün yeni-yeni daxili strukturlar hazırlamağa çalışdıqlarını bildirirlər. Bununla da ölkəmizdə fəaliyyət göstərən həm dövlət orqanlarının, həm qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT), həm də özəl sektorun könüllü təşkilatları BMT və ictimai qurumlar tərəfindən həyata keçirilən layihələrdə fəal iştirak etməyə çalışır. “QHT-lərin böyüməsi və genişlənməsi zamanı müxtəlif idarəetmə problemləri yaranır. Bu problemlər QHT-lərin daha çox həvəskar şəkildə idarə olunmasından irəli gəlir” [5, s. 5].

Ölkəmizin bütün bölgələrində həyata keçirilən bu proqramların əksəriyyəti qadınların və gənclərin yerli iqtisadiyyat və sosial fəaliyyətlərdə iştirakını dəstəkləyir, həmçinin onlar üçün təhsil və iş imkanlarının yaradılmasını, qısa və uzunmüddətli layihələrdə fəaliyyətini də dəstəkləyir. Digər tərəfdən, son illərdə dövlət qurumlarının da könüllülük fəaliyyətində maraqlı tərəfə çevrilməsi nümunələrinin şahidi oluruq. Bu nümunələrdən ən qabarıq olanı kimi DOST Agentliyinin “Könüllü DOST” proqramını və həmin proqramın altiproqramı olan “DigiDOST” proqramı, Azərbaycan Uşaqları “İctimai Birliyi- Uşaq Sığınacağı Reintegrasiya Mərkəzi”nin könüllülük proqramları, Dövlət İmtahan Mərkəzinin könüllülər layihələri, Təhsil Tələbə Krediti Fondunun könüllü proqramları, Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişaf Agentliyinin “MEDİA könüllüləri” proqramı, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Milli Dram Teatrının “Teatr Könüllüləri” layihəsi və s. bunun kimi bir çox könüllülük proqramları və layihələri önə çıxır. Ümumiyyətlə, yuxarıda sadaladıqlarımız kimi bir çox oxşar və fərqli layihələrin sayı artmaqdadır. Nəticədə isə istər dövlət, istərsə də özəl sektor əməkdaşlığı könüllülük sahəsində yeni iş metodu kimi qəbul olunmağa davam edir.

Son zamanlarda isə insanların bütün sahələrdə, xüsusilə də onlara aid olan qərarlarda və idarəetmədə könüllü şəkildə iştirakı könüllülük fəaliyyətinin yeni bir növü kimi başa düşülə bilər. “Ənənəvi olaraq, könüllülərin idarə edilməsi üzrə tədqiqatlar haqqında biliklər klassik insan resursları biliklərinin könüllülük sahəsinə ötürülməsi ilə formalaşmışdır” [6, s. 392]. İnsanlara aid qərarlarda və idarəetmədə iştirak onlara söz sahibi olmaqla daha demokratik və şəffaf bir cəmiyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. Bir sözlə, vətəndaşları onların həyatlarına təsir edən qərarlar və siyasət

haqqında məlumatlandırmaq ən sadə iştirak təcrübələrindən biridir. Bununla belə, davamlı iştirakın təmin edilməsi ilə həm sosial mühitin yaradılmasına, həm idarəetmənin bütün səviyyələrində iştiraka, həm sistemin hesabathılığına, həm də vətəndaşların qərar qəbul etmə təcrübəsinə yiyələnməsinə şərait yaradacaq. Ancaq təəssüflər olsun ki, bu gün hələ də insanların bütün sahələrdə könüllü olaraq iştirakı konkret metoda çevrilməmiş bir anlayış kimi qəbul edilir. Bu məqsədlə konsepsiyanın daha yaxşı başa düşülməsi daha mütərəqqi cəmiyyətin ölçüsü kimi görülsə də, təbii ki, bu metodun tətbiqində ölkədən ölkəyə fərqliliklər də çoxdur. Məlumdur ki, bəzi hallarda kütlənin deyil, daha əlverişli və üstün siyasi baxışları olan qrupların səsi eşidilir. Buna görə də, iştirak anlayışını daha yaxşı başa düşmək və onun tətbiqinə dair konkret nümunələri bilmək insanlara könüllülük və onun tərifini daha yaxşı başa düşməyə imkan verəcəkdir.

Digər tərəfdən, vəkillik ölkəmizdə son illərdə gündəmə gələn yeni bir könüllü iş növüdür. Vəkillik cəmiyyəti narahat edən hər hansı problem və ya məsələnin biliyə əsaslanan həlli istiqamətlərində istifadə olunan birgə fəaliyyət metodu kimi müəyyən edilə bilər. Bu sözlərə ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılması, tədqiqatların, əyani və yazılı materialların hazırlanması, kampaniyaların təşkili, problem haqqında məlumatların yayılması, müxtəlif platformalarda ictimaiyyət və cəmiyyətlə məlumat mübadiləsi kimi müxtəlif üsullar daxil ola bilər. Nümunə kimi ölkəmizdə olduğu qədər, digər ölkələrdə də ətraf mühitin və ekoloji həyatın qorunması üçün, qadın hüquqlarını ön plana çıxaran vəkillik hərəkətlərinin aparılması üçün, bəzi icmalarda dini və ya ənənəvi zəmində qadınların daşqalaq edilməsinin, qızların sünnət edilməsinin və ya qızların məktəbə getməsinin qarşısının alınması üçün könüllü qrupların rəhbərlik etdiyi yerli və beynəlxalq təbliğat kampaniyaları sayəsində bir çox pozuntulara son qoyuldu. Bu yaxınlarda bir çox ölkələrdə həyata keçirilən populyar hərəkətləri könüllü təşkilatlar və əhalinin geniş təbəqələri tərəfindən dəstəklənən “hərtərəfli vəkillik” hərəkətləri kimi xarakterizə etmək olar.

Könüllülüğün sosial-iqtisadi inkişafa töhfəsi

Bəs niyə dövlət könüllüləri təşviq etməlidir? İlk olaraq bunu qeyd etmək lazımdır ki, könüllülük çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərin bir çoxu dövlət tərəfindən həyata keçirildikdə çox daha baha başa gələ bilər. Düzdür, könüllü işin dəyəri maddi olaraq daha aşağıdır, amma onun sosial, iqtisadi və cəmiyyətin inkişafına töhfəsi bütün bunlara baxmayaraq çox yüksəkdir. Məsələn, son illərdə bəzi dövlət orqanları, özəl sektor, QHT və könüllülərin gender bərabərliyi, qadın hüquqları və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı gördükləri işlərin əksəriyyəti əslində dövlətin vəzifələrinə aid olan, lakin dövlət tərəfindən həyata keçirilsə çox baha başa gələn işlərdir. Bu kontekstdə könüllülük fəaliyyəti dövlət büdcəsindəki xərclərinin azadılmasına da gətirib çıxarır. Çünki, “könüllülük fərdlərin heç bir maddi qazanc gözləmədən, öz iradələri ilə ictimai faydaya xidmət edən fəaliyyətlərə dəstək verməsidir” [7, s.150]. Buna görə də könüllülük anlayışına maddi maraq, məcburiyyət və ya fərdin öz iradəsindən kənar təzyiq kimi elementlər daxil deyil.

Ümumiyyətlə, istifadə olunan üsullardan asılı olmayaraq, könüllülük vətəndaşlar arasında sosial həmrəyliyi gücləndirir, vətəndaşların ümumi sosial problemlərə diqqətini cəmləşdirməyə və problemlərin həlli bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir, onların birlik içində fəaliyyət göstərməsinə töhfə verir. Bir sözlə, cəmiyyətin hər zaman ehtiyac duyduğu insan və sosial kapitalın sağlam inkişafında mühüm rol oynayan könüllülük, insanlar arasında möhkəm həmrəyliyin mövcud olduğu tarazlı və birləşdirici cəmiyyətin formalaşmasına da birbaşa təsir göstərə bilər. Könüllülük həm də sosial və insan mərkəzli inkişafa verdiyi dəyər baxımından diqqətlə izlənilməli olan sosial sahədir. “Könüllülük bir çox ictimai və siyasi hərəkətlərin, eləcə də milli və beynəlxalq vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının onurğa sütununu təşkil edir və dövlət sektorunda əsas qüvvədir və özəl sektorda getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir” [8, s.34].

Son illərdə bütün dünyada və ölkəmizdə həyata keçirilən əhəmiyyətli könüllülük fəaliyyətləri sayəsində sosial inkişaf, təhsil, insan, qadın və uşaq hüquqları, qızların təhsil hüquqları və uşaq nikahları ilə bağlı məlumatlılığın artırılması yolu ilə düşüncə tərzinə də təsir göstərmişdir. “Bu gün könüllülər əvvəlki illərə nisbətən daha motivasiyalı, daha savadlı, daha bacarıqlı və peşəkardırlar və könüllülərin həyatın keyfiyyətinə verdiyi dəyər, cəmiyyətin yenidən qurulması və yenilənməsi ilə

yanaşı, könüllülərin idarə edilməsini xüsusi bir formaya çevirməkdə təsirli olmuşdur [9, s. 80]. Bu kontekstdə daha çox insan yönümlü və biliyə əsaslanan sosial və iqtisadi siyasətlərin inkişafı üçün könüllülüyn yaratdığı sosial və iqtisadi dəyərin ölçüsünü bilmək də zəruri olacaqdır. Bununla belə, könüllülük haqqında etibarlı məlumatların olmaması səbəbindən könüllülüyn iqtisadiyyata və bütövlükdə cəmiyyətə necə töhfə verdiyi barədə dəqiq məlumatımız yoxdur. Buna görə də, könüllü xidmətlər vasitəsilə edilən töhfələri və bunların təsirini ölçmək bu məqamda vacibdir.

Bir sözlə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi və buna bənzər təşkilatların könüllü xidmətlər vasitəsilə edilən töhfələri qiymətləndirmək və mövcud vəziyyət haqqında ictimaiyyəti maarifləndirmək üçün müntəzəm statistika toplaması vacibdir. Statistik məlumatlara görə, “təxminən 20 min gənc könüllü olaraq çalışmış və indi müxtəlif təşkilatlarda müxtəlif vəzifələrdə işləyirlər” [10]. Ümumiyyətlə, statistik məlumatlar vasitəsilə biz könüllülüyn cəmiyyətin boş təbəqəsi tərəfindən həyata keçirilən “əhəmiyyətsiz, müvəqqəti fəaliyyətlər” kimi qiymətləndirənlərin fikirlərini dəyişdirə bilərik.

Könüllülük haqqında yetərli statistik məlumatların olmaması bu fəaliyyət növü üçün əlverişli mühit yaradan tədbirləri görməyi gecikdirir. Nəhayət, vətəndaş cəmiyyətində və könüllülük fəaliyyətlərində iştirak sosial inklüzivliyi gücləndirir və imkansız insanlara öz icmalarında iştirak etməyə imkan verən “sosial kapitalı” təmin edir. Könüllülük xüsusilə yoxsul insanlar, qadınlar, kənd yerlərində yaşayan insanlar və cəmiyyətdə iştirak etməkdə çətinlik çəkən uşaqlar üçün bir həll yolu təmin etməklə daha bərabərlikçi və sosial iştirakçılığı dəstəkləyən sosial kapitalın yaradılmasına da töhfə verir.

Könüllülük, sosial siyasət və dövlətin vəzifələri

Könüllülük fəaliyyətinin institusional quruluşa malik olmadığı və hüquqi çatışmazlıqlarla üzləşdiyi ölkələrdə dövlətin könüllülüyn təşviq etmək üçün bir çox vəzifəsi var. Dövlətlər və hökumətlər cəmiyyətin sosial və mədəni quruluşuna uyğun gələn könüllülük və könüllü iş təcrübələrini təşviq edəcək yeni siyasətlərin həyata keçirilməsi üçün səy göstərməlidirlər. “Dövlət könüllülüyn təşviq edən və ya könüllülər üçün xüsusi dəstək və təlim məqsədilə siyasət və ya proqramlar qəbul edə bilər” [11, s.3]. Bunun üçün bütün dövlət və özəl sektor təşkilatlarının təcrübə və ideyalarından yararlanmaq lazımdır. “Müxtəlif dövlət orqanlarında könüllü olmuş gənclər bu şirkətlərdə təcrübəçi kimi fəaliyyətini davam etdirib və yaxud da özəl şir kətlərin elan etdikləri təqaüd proqramlarından bəhrələnilər” [12, s.105]. Inklüziv proses çərçivəsində könüllülüyn təşviq etmək üçün ehtiyacların təhlili tələb olunur.

Dövlət könüllülüyn asanlaşdırən qaydaları və institusional strukturları nəzərdən keçirməlidir. Könüllülük üçün daha əlverişli mühit yaratmaq üçün nə edilməli olduğunu qısaca ümumiləşdirsək:

- Könüllülük üzrə milli strategiyanın yaradılması;
- Könüllülük və könüllü qruplar üçün dövlət büdcəsindən müntəzəm pay ayrılmaqla könüllülük fəaliyyətini əlaqələndirən təşkilatlara maliyyə imkanlarının təmin edilməsi;
- İnkişaf və sosial inteqrasiyada könüllülüyn əhəmiyyəti və könüllülük imkanlarının nə olduğu barədə cəmiyyətin məlumatlandırılması;
- Gənclərin və uşaqların könüllülük vasitəsilə onları və cəmiyyəti narahat edən məsələlərin inkişafında iştirak etmələrini təmin edən proqramlar təşviq edilməsi.

Könüllülük fəaliyyətinin davamlılığını təmin etmək üçün müntəzəm büdcənin təmin edilməsi vacibdir. Dövlət kütləvi informasiya vasitələri ilə nümunəvi könüllülük kampaniyalarının təşkilinə, ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına, könüllülük vasitəsilə iştirak imkanlarının yaradılmasına üstünlük verməlidir.

Son illərdə qanunlarda edilən dəyişikliklər ölkəmizdə daha çox insan yönümlü sosial siyasətin inkişafına birbaşa töhfə verən könüllülük fəaliyyətinin artmasına imkan yaradıb. Könüllülük siyasətin prioritetidir və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə müraciət edəcək şəkildə inkişaf etdirilməli və ölkəmizdə bu fəaliyyət növü insan inkişafı üçün mühüm vasitə kimi qiymətləndirilməlidir.

NƏTİCƏ

Könüllülük - ənənəvi əməkdaşlıq, müxtəlif sosial xidmətlərin göstərilməsi, eyni zamanda vətəndaşların iştirakı ilə həyata keçirilən bir çox fərqli fəaliyyət növlərini özündə ehtiva edir. Ümumilikdə isə bu fəaliyyət növünü belə ümumiləşdirə bilərik. Könüllülük - cəmiyyətin rifahı üçün insanlar tərəfindən azad iradə ilə edilən və heç bir maddi marağın əsas amil kimi göstərilmədiyi bir fəaliyyət növüdür. Ümumiyyətlə, könüllülük həqiqi bir vətəndaş olmağın ifadəsidir və içində olduğumuz insani münasibətlərinin tərkib hissəsidir. Həmrəylik, öhdəlik və iştirak kimi ideyalardan ilhamlanan könüllülük həm cəmiyyətin, həm də insanların rifahına töhfə verir.

Xarici mənbələrdə sosial siyasətin inkişafında könüllülüyn oynadığı rol C.Flud, P. E. Qardner, K.Yarrel, S.Varner, B. L. Nyuland, B.C.Qrin, S. T. Afşar, Y. A.Balaban, Ç. İ. İncə, A. Coşkun və s. alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ölkəmizdə mövcud məsələnin bəzi nüanslarını N. Adilman (Adilov), H. Rəcəbli, E. Paşayev, P. Əmircanov, G. Namazova və başqaları araşdırmışdır. Müvafiq mövzunun ölkəmizdə geniş spektrdə araşdırılması, mövcud problemlərin nəzərə alınması və mütərəqqi nəzəriyyələrin praktikada tətbiqi sosial siyasətin tərəqqisində mühüm rol oynayıyır.

Könüllülük xidməti ilə bağlı qanunların işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, könüllülərin hüquq və mənafeələrinin qorunması, könüllü xidmət fəaliyyətinin standartlaşdırılması, yaxşı hüquqi mühitin yaradılması, könüllü xidmətin nizamlı inkişafının təşviq edilməsi mövcud sahənin inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Biz ümid edirik ki, gənclərin könüllü işlərə cəlb edilməsi, müxtəlif yollarla onların könüllü xidmətə həvəsləndirilməsi faktoru da sosial siyasətin inkişafına dəyərli töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adilov N., Paşayev E. (2017). Könüllülük: uğur formulu. Adventa Co MMC, 246 s. ISBN: 978-9952-8308-7-3
2. Əmircanov P. (2020). Könüllülük hərəkəti Azərbaycanın davamlı inkişafına mühüm töhfələr verir. "Xalq qəzeti", 23 may 2020-ci il, şənbə.
3. Rəcəbli H. (2022). Sosial sahələrin idarə edilməsi. Monoqrafiya. Bakı, Bakı mətbəəsi, 396 s.
4. "Könüllü fəaliyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. (2025). <https://e-qanun.az/framework/18159>
5. Coşkun A. (2008), Sivil Toplum Kuruluşlarında Yönetim, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul. 214 s. ISBN: 9789750207914.
6. Warner, S., Newland, B. L., & Green, B. C. (2011). More than motivation: Reconsidering volunteer management tools. *Journal of Sport Management*, 25(5), 391-407
7. Balaban Y.A., & İnce Ç. İ. (2015). Gençlerin Sivil Toplum Kuruluşlarındaki Gönüllülük Faaliyetleri ve Gönüllülük Algısı: Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı (TEGV) Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 149-169.
8. Afşar S. T. (2019). Gönüllülük Olgusunu Sosyolojik Teorilerle Anlama Denemesi. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 7 (Gençlik ve Gönüllülük), 27-58.
9. Flood, J., Gardner, P. E., Yarrell, K. (2005), "Managing Volunteers: Developing and Implementing an Effective Program", *Proceedings of the 2005 Northeastern Recreation Research Symposium*, 80-89.
10. Namazova G. (2020). Könüllülük: tarixçəsi və strategiyası. 13 yanvar 2020, Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, <https://scara.gov.az/az/xeberler/print/konulluluk-tarixcesi-ve-strategiyasi>
11. TÜSEV Atölye (2015). Gönüllülük ve Yasal Mevzuat, <https://www.tusev.org.tr/usrfiles/files/GonullulukAnalizBilgiNotu.12.02.15.pdf>, Erişim tarihi: 20.05.2019
12. Adilman (Adilov) N. (2020). Könüllünün özəl kitabı. AZFCOD İnformasiya Agentliyi, 192 s. ISBN:978-9952-3739-8-1

SUMMARY

A NEW AREA IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL POLICY: VOLUNTEERING

Aynur Aliyeva

Since volunteer service is an important symbol of social progress and an important component of the implementation of basic social values, the relevant topic is of topical importance in the modern era. The article clarifies issues such as

important features of volunteer service and the role of volunteer service in the development of social policy. The main purpose of this article is to investigate the role of volunteering in the development of social policy, to assess its impact on society and social welfare. The main tasks of the article are to provide information about the important features of volunteering, volunteering methods, the contribution of volunteering to socio-economic development, and to explain the role of volunteering in the development of social policy. The article uses analytical, comparative, sociological, historical, and normative-legal methods. The impact of volunteering on social policy was analyzed using the analytical method, volunteering activities in various organizations were compared using the comparative method, the impact of volunteering on society and its relationship with social welfare were investigated using the sociological method, the development and history of volunteering were reviewed using the historical method, and the law "On Volunteering" and other legal documents were analyzed using the normative-legal method. To solve social problems, relevant organizations and enterprises should cooperate with volunteers and use the active support of volunteers in carrying out important work in the social sphere. The volunteer sector should play the role of a catalyst for social innovations and changes, actively and effectively solve social issues in new ways, and be able to work in cooperation and solidarity with various sectors as a subject of joint management.

Keywords: *concept of volunteering, volunteer service, social solidarity, socio-economic development, social policy, promotion of volunteering.*

РЕЗЮМЕ

НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ: ВОЛОНТЕРСТВО

Айнур Алиева

Поскольку волонтерское служение является важным символом общественного прогресса и важным компонентом реализации основных общественных ценностей, соответствующая тема имеет актуальное значение в современную эпоху. В статье освещаются такие вопросы, как важные характеристики волонтерской деятельности и роль волонтерской деятельности в развитии социальной политики. Основная цель данной статьи — рассмотреть роль волонтерства в развитии социальной политики и оценить его влияние на общество и социальное благосостояние. Основными целями статьи являются предоставление информации о важных характеристиках волонтерства, методах волонтерской деятельности, вкладе волонтерства в социально-экономическое развитие, а также разъяснение роли, которую волонтерство играет в развитии социальной политики.

В статье использованы аналитический, сравнительный, социологический, исторический и нормативно-правовой методы. С помощью аналитического метода проанализировано влияние волонтерства на социальную политику, с помощью сравнительного метода проведено сравнение волонтерской деятельности в различных организациях, с помощью социологического метода исследовано влияние волонтерства на общество и его связь с социальным благосостоянием, с помощью исторического метода рассмотрены развитие и история волонтерства, с помощью нормативно-правового метода проанализирован закон «О волонтерстве» и другие правовые документы.

Для решения социальных проблем соответствующие организации и предприятия должны сотрудничать с волонтерами и использовать активную поддержку волонтеров при выполнении важных работ в социальной сфере. Волонтерский сектор должен выступать в качестве катализатора социальных инноваций и изменений, активно и эффективно решать социальные проблемы новыми способами и иметь возможность работать в сотрудничестве и солидарности с различными секторами в качестве субъекта совместного управления.

Ключевые слова: *концепция волонтерства, волонтерская деятельность, социальная солидарность, социально-экономическое развитие, социальная политика, содействие волонтерству*

SÜNİ İNTELLEKT ƏSRİNDƏ RƏQƏMSAL KONSTITUSİONALİZM VƏ AZƏRBAYCANDA KONSTITUSİYA NƏZARƏTİ

İlqar MƏMMƏDLİ

“Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin Milli Aviasiya Akademiyasının 5607.01 - Konstitusiya və bələdiyyə hüququ ixtisasının əyani doktorantı

*Yazışılan müəllif: memmedliilqar52@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
17.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

konstitusiya nəzarəti,
süni intellekt,
rəqəmsal
konstitusionalizm,
konstitusiyanın
aliliyi,
fundamental
hüquqlar

XÜLASƏ

IV Sənaye İnqilabının çağırışları, süni intellekt əsrinin günbəgün sürətlə irəliləyən innovativləri ilə ayaqlaşmaq məqsədilə ölkələrin rəqəmsallaşma səyləri köklü dəyişikliklərə qapı açır. Bu yeniliklərin fonunda konstitusiya nəzarətinin ənənəvi analoq qaydada qalması mümkün deyil. Bu dəyişikliklər və yeniliklər, süni intellekt texnologiyaları ilə bağlı inkişafın dövlətlərin “ağıllı konstitusiya” anlayışına doğru irəliləməsinə zəmin yaradır.

Fəlsəfi, sosioloji və hüquqi aspektlərin vasitəçilik etdiyi konstitusiya dəyərləri ümumbəşəri və çoxölçülü kateqoriyadır. Bu dəyərlər ictimai münasibətlərin subyektlərinin həyatının bütün sferalarını və səviyyələrini əhatə edir və bu subyektlər üçün onlar arasındakı münasibətlərin xarakterini müəyyən edən göstərici kimi çıxış edir.

Konstitusiya nəzarəti Azərbaycan Respublikasının, ümumiyyətlə istənilən müasir demokratik dövlətin konstitusiya quruluşunun bütöv sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Bu hüquq institutu dövlətin əsas Qanununun hüquqi müdafiəsinin həyata keçirilməsinin səmərəli yolu kimi xidmət edir, vətəndaşların konstitusiya hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi mexanizminin mühüm tərkib hissəsidir. Bu hüquq institutunun unikallığını onunla izah edə bilərik ki o, bütövlükdə dövlətin qanun vəziyyətinin qorunub saxlanılmasında xüsusi rol oynayır.

Məqalənin əsas məqsədi süni intellekt və rəqəmsallaşma dövründə konstitusionalizmin yeni formalarını araşdırmaq, Azərbaycan nümunəsində konstitusiya nəzarətinin rəqəmsal transformasiya kontekstində təhlilini aparmaqdır. Burada müəllif ənənəvi analoq əsaslı konstitusiya nəzarətinin artıq kifayət etmədiyini və “ağıllı konstitusiya” yanaşmasına keçidin zərurətini əsaslandırmağa çalışır.

GİRİŞ

Müasir dünyada qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna diqqət müxtəlif formalarda özünü göstərir. Ümumi qayda ondan ibarətdir ki, qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət hakimiyyətin qanunvericilik və icra hakimiyyətlərindən kənarda həyata keçirilməlidir.

Konstitusiyanın hüquqi qorunması və müdafiəsi müasir hüquqi dövlətin ən mühüm və prioritet funksiyalarından biridir. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının bu funksiyanı yerinə yetirmək üzrə fəaliyyəti onların səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi və xüsusi konstitusiya nəzarəti institutunun hərəkətləri ilə həyata keçirilir. Konstitusiya nəzarəti dedikdə, ənənəvi olaraq dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti, habelə qeyri-məhkəmə orqanları tərəfindən normativ hüquqi aktlarla dövlətin konstitusiyası arasında uyğunsuzluqların müəyyən edilməsi, müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması üzrə həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür.

Konstitusiyə nəzarətinin ən vacib klassifikasiyalarından biri onun qanunvericilik və hüquq-mühafizə təcrübəsində həyata keçirilməsi nöqtəyi-nəzərindən, ilkin və sonrakı nəzarətə bölünməsidir. İlkin nəzarətin tərkib hissəsi kimi qanunların və digər normativ hüquqi aktların dövlət başçısı və ya digər səlahiyyətli şəxs tərəfindən imzalanmazdan əvvəl və müvafiq olaraq qüvvəyə minməzdən əvvəl konstitusiyaya uyğunluğu yoxlanılır.

Sirr deyil ki, qeyri-effektiv konstitusiyə nəzarəti yaxud bu nəzarətin heç olmaması dövlətin əsas Qanununun ümumi davranış qaydaları toplusuna çevrilməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə o, bütün dövlət idarəçiliyi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sistemlərinin məhvinə səbəb ola bilər.

Süni intellekt texnologiyalarının dəyişmə sürətini nəzərə alsaq, gələcəyə dair müəyyən qiymətləndirmələr etmək tez görünərsə də, konstitusiyalar kontekstində dövlətlərin rəqəmsal transformasiyasının da gündəmdə olacağını söyləmək çətin deyil. Bu nöqtəyi-nəzərdən, məqalədə rəqəmsallaşma əsrində yaşayan Azərbaycan Respublikasının nümunəsində müasir demokratik dövlətlərin konstitusiyə nəzarəti məsələlərini yeni elmi yanaşmalarla tədqiqata cəlb etməkdir.

Konstitusiyə nəzarətinin həyata keçirilməsi mexanizmində konstitusiyə ədalət mühakiməsi orqanları xüsusi rol oynayır. Elmi ədəbiyyatda ənənəvi olaraq konstitusiyə nəzarətinin iki modeli göstərilir:

- 1) Anglo-Amerika modeli;
- 2) Avropa dövlətləri modeli;
- 3) qarışıq model (Makeeva & Marokko, 2022, s. 22; Сунцов, 2020, s. 74).

İlk dəfə Amerika Birləşmiş Ştatlarında tətbiq edilməyə başlayan anglo-Amerika modelinə mütəxəssislər ABŞ ilə yanaşı, Kanada, Avstraliya, İsveç və Avropanın digər ölkələri, habelə Latin Amerikası və Yaponiya aid edirlər. Bu ölkələrdə konstitusiyə nəzarəti funksiyaları ya ümumi yurisdiksiyanın ən yüksək məhkəmələrinə, ya da konkret işlərə baxılarkən ümumi məhkəmələrə həvalə edilir.

Avropa modeli Birinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa ölkələrində həyata keçirilməyə başlamışdır. O, ixtisaslaşdırılmış məhkəmə orqanlarının – xüsusi qaydada formalaşmış konstitusiyə məhkəmələrinin yaradılması ilə səciyyələnir. Konstitusiyə məhkəmə nəzarətini həyata keçirmək bu orqanların müstəsna funksiyasıdır.

Qarışıq nəzarət modeli özündə həm ixtisaslaşdırılmış konstitusiyə məhkəmələrinin, həm də ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinin cəlb olunması ilə həyata keçirilən konstitusiyə nəzarətini ehtiva edir.

Beləliklə, akademik ədəbiyyatda və digər tədqiqat mənbələrində konstitusiyə nəzarətini tətbiq edən ölkələr dörd qrupa bölünürlər:

- 1) Konstitusiyə nəzarətinin aşağıdan-yuxarıya bütün məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirildiyi ölkələr – ABŞ, Argentina, Meksika, Norveç, Portuqaliya, Yaponiya və s.
- 2) Konstitusiyə nəzarəti yalnız ali məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən ölkələr – Avstraliya, Hindistan, İrlandiya, Kanada, İsveçrə və s.
- 3) Konstitusiyə nəzarəti məhz bu məqsədlə yaradılmış xüsusi məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən ölkələr – Avstriya, İtaliya, Rusiya, AFR, Türkiyə, Azərbaycan və s.
- 4) Konstitusiyə nəzarətinin Konstitusiyə şuraları və bu kimi məhkəməyə oxşar orqanlar tərəfindən həyata keçirildiyi ölkələr – Fransa və onaməxsus modeli qəbul etmiş bir sıra digər ölkələr) (Rzayev, 2018, s. 34).

Hər bir dövlətdə ilkin və sonrakı növ konstitusiyə məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi formaları və onların birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Artıq qüvvəyə minmiş normativ hüquqi aktlarla bağlı həyata keçirilən sonrakı konstitusiyə nəzarəti prosedurları konstitusiyə məhkəmələrinin fəaliyyət göstərdiyi dövlətlər üçün ənənəvi xarakter daşıyır. Bəzi ölkələrdə parlamentdə baxılması üçün rəsmi şəkildə təqdim olunmuş və ya parlament tərəfindən qəbul edilmiş, lakin hələ də qüvvədə olmayan qanun layihələrinin, müqavilələrin və digər hüquqi aktların dövlətin konstitusiyasına uyğunluğunu yoxlamaq üçün ilkin konstitusiyə nəzarəti prosedurlarına üstünlük verilir.

Konstitusiyaya və Qanuna uyğunluğu təmin etmək üçün konstitusiya məhkəmələrinin konstitusiyaya edilən dəyişikliklərə konstitusiya nəzarətini həyata keçirmək səlahiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konstitusiya nəzarəti, həmçinin bu istiqamətdə səlahiyyətlərin təsis edilməsi çox vaxt birbaşa ölkələrin konstitusiyalarında təsbit edilir.

Müasir dünyada qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna diqqət müxtəlif formalarda özünü göstərir. Ümumi qayda ondan ibarətdir ki, qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət hakimiyyətin qanunvericilik və icra hakimiyyətlərindən kənarda həyata keçirilməlidir.

Analoqdan rəqəmsala: konstitusionalizm və konstitusiya nəzarəti

Türkiyəli tədqiqatçı M.Çatlının qeyd etdiyi kimi, analoq konstitusiya ilə dövlət ictimai asayişin və fəaliyyətin həddlərini müəyyənləşdirir, bununla yanaşı, vətəndaşlarının əsas hüquq və azadlıqlarını tənzimləyir. Nəzəri cəhətdən bu konstitusiyalar həm də şəxsi dövlətə qarşı müdafiə edən əsas normaları və qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti kimi əsas mexanizmləri ehtiva edir (Çatlı, 2023: s. 371).

Konstitusiya dövlətlərinin yaranmasının fundamental əsaslarını hakimiyyətin məhdudlaşdırılması, hakimiyyət bölgüsünün yaradılması, əsas hüquq və azadlıqlardan istifadənin tənzimlənməsi, seçkilər yolu ilə milli suverenliyin önə çəkilməsi və siyasi partiyalar vasitəsilə dövlət idarəçiliyində iştirakın təmin edilməsi hesab edilə bilər. Bu mənada, konstitusiya dövlətləri əvvəlki dövrlərdən ciddi qırılma və fərqlilik nümayiş etdirmişdir. Analoq sərəncamlar və konstitusiyalar dövlət-hüquq quruluşu olaraq əvvəlki dövrlərdən ontoloji qırılma kimi qəbul edilə bilər.

Rəqəmsal konstitusionalizm yaşadığımız süni intellekt və rəqəmsal transformasiyalar dövründə ictimai konstitusiya dəyərlərini, həmçinin hüquq və azadlıqları qorumaq üçün diqqət mərkəzində saxlanılan yanaşma kimi şərh olunur. Buna görə də, ən ümumi terminlərlə desək, rəqəmsal konstitusionalizm rəqəmsal əsrdə əsas hüquqları və ictimai dəyərləri daha yaxşı qorumağa çalışır. Bu konsepsiya informasiya texnologiyaları əsərində əsas hüquq və azadlıqların qorunmasını və dövlətlə yanaşı, bu texnologiyalar nəticəsində daha çox önə çıxan özəl sektorun subyektlərinin səlahiyyətlərini lazımi şəkildə məhdudlaşdırmağı hədəfləyir (Kama Işık, 2021, s. 39).

Konstitusionalizm azadlığı özbaşnalıqdan və hökmranlıqdan qorumaq üçün hakimiyyəti məhdudlaşdırmağa yönəlmiş siyasi və hüquqi təlimdir. O, antik dövrdən bu günümüzdə qədər əhəmiyyətli təkamül yolu keçmişdir (Amaral Junior, 2021, s. 694).

Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən əksər postsovet ölkələrində konstitusiya nəzarəti Avropa ölkələrinin modelinə əsaslanır. Yəni, ölkənin konstitusiya nəzarəti institutlaşması hüququ 1998-ci ildə fəaliyyətə başlamış Konstitusiya Məhkəməsinə məxsusdur. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılması, ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən taleyüklü dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyasının qəbul olunmasını zəruri etmişdir.

Beləliklə, 1995-ci ilin noyabr ayında keçirilən referendum nəticəsində qəbul edilmiş yeni Konstitusiya 27 noyabr 1997-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Beləliklə, yeni qəbul edilmiş Konstitusiya öz müstəqilliyini bərpa etmiş Şərqi ilk demokratik ölkəsinin dayanıqlı inkişafı naminə qarşıda duran taleyüklü prioritetlərin müəyyənləşdirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Avropa Konstitusiya Məhkəmələri Konfransı Təşkilatının tamhüquqlu üzvüdür.

Tarixi mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlar göstərir ki, Konstitusiya Məhkəməsi ilk dəfə Avstriya Konstitusiyası əsasında 1920-ci ildə yaradılmışdır. Demək olar ki, onunla eyni vaxtda – yəni, 1920-ci ildə Çexoslovakiya Konstitusiyasında da ortaya çıxmışdır. Başlanğıcda bu ideya məşhur Avropa hüquqşünası Q.Kelsenin təşəbbüsü ilə mərkəzləşdirilmiş və ciddi şəkildə institusionalaşdırılmış məhkəmə nəzarətinin tətbiqini nəzərdə tutmuşdur.

Konstitusiya məhkəmələri əsasən federal hökumətlə dövlət hakimiyyətinə daxil olan qurumların hökumətləri arasında mübahisələrə baxırdılar. Avtoritar və totalitar dövlətlərdə qanunun aliliyi prinsipi tanınmadığından konstitusiya məhkəmələri əksər Avropa dövlətlərinin

konstitusiyalarında yaranmış və yalnız İkinci Dünya müharibəsindən sonra sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

İxtisaslaşmış konstitusiya məhkəmələrinin yaradılmasını nəzərdə tutan məhkəmə nəzarəti modeli bu sistemi qanunların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasının digər növlərindən fərqləndirən müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Konstitusiya Məhkəməsi ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində öz səlahiyyətinə malik olmasına baxmayaraq, ümumi məhkəmə sistemindən kənarda yerləşir. Avropada konstitusiya məhkəmələri ənənəvi olaraq konstitusiyanın aliliyini, hökumətin konstitusiya normalarına əməl etməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi siyasi məhkəmə növü və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində yüksək mövqeyə malik və mühüm qurum kimi baxılır.

Konstitusiya məhkəmələri parlamentin, prezidentin istənilən aktının, eləcə də hökumətin bəzi aktlarının Konstitusiyaya uyğunluğunu qiymətləndirə bilər. İcra hakimiyyəti orqanlarının çıxardığı aktların, habelə digər aktların Konstitusiyaya zidd olması və qanunlara uyğunsuzluğu məhkəmə sistemi çərçivəsində mövcud olan ixtisaslaşdırılmış inzibati məhkəmələr tərəfindən baxılır.

Konstitusiya nəzarəti fərdi şikayətdə mübahisələndirilən qanunlara həm prosessual, həm də maddi əsaslarla baxılmasını əhatə edə bilər. Konstitusiya nəzarətinin müxtəlif formalarına görə konstitusiya nəzarətinin hüquqi nəticələri müxtəlifdir.

Ümumiyyətlə, Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərindən danışarkən, ilk növbədə, onun genişliyini qeyd etmək lazımdır, çünki Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin funksiyaları konstitusiya nəzarətinin özündən kənara çıxır, respublikanın ali hakimiyyət orqanları sistemində onun özünəməxsus yerini müəyyənləşdirir (Мамедов, 2009: s. 48).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi ilə bağlı prosedurlar, o cümlədən ölkənin və ictimaiyyətin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin düzgün həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində və s. kimi tələyüklü məqamlarda konstitusiya nəzarətinin aparılması üçün Konstitusiya Məhkəməsinin fəal rolunun olması danılmaz faktıdır.

Belə ki, aparılan konstitusiya islahatları kontekstində konstitusiya nəzarəti institutunun sonrakı inkişafı həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərdə mühüm məsələ olaraq qalır. Bu baxımdan, mübahisəli vəziyyətlərin həllinə və onun daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirməklə, bu qurumun fəaliyyətinin səmərəliliyinin hərtərəfli öyrənilməsi zəruridir. Məzmununa görə, konstitusiya nəzarəti institutu Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğu kontekstində vahid normativ məkanın təmin edilməsinin vacib vasitəsidir.

Azərbaycanda konstitusiya nəzarəti hüquqi interpretasiya fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına kömək edən şərtlərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Çünki onun həyata keçirilməsi normativ hüquqi aktların təfsir prosesini sadələşdirməyə, hüquq-mühafizə fəaliyyətinə aydınlıq gətirməyə və onları asanlaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin ölkənin ictimai-siyasi həyatında rolu onun demokratik dövlətçilik dəyəri kimi potensialının reallaşmasından asılıdır. Respublikada konstitusionalizmin və konstitusiya nəzarətinin təmin edilməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün zəruri konstitusiya və hüquqi ilkin şərait yaradılmışdır (Мамедов, 2009, s. 51).

Bu gün danılmaz faktıdır ki, texnologiyanın yüksək sürətlə inkişaf etməsi, IV Sənaye İnqilabının çağırışları, süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar elmin, dövlətin və ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, ölkənin Konstitusiya nəzarətinə də özünəməxsus təsirini göstərir. Bu nöqteyi-nəzərdən, akademik platformalarda, elmi araşdırmalarda Azərbaycan Respublikasında, eləcə də dünyanın digər qabaqcıl ölkələrində innovativ texnologiyaların çağırışları ilə ayaqlaşan, dövlətin milli maraqlarına cavab verən yeni nəsillə konstitusiya nəzarəti məsələləri tədqiqatə cəlb edilir.

Konstitusiyaların “rəqəmləşdirilməsi” dedikdə nəzərdə tutulan heç də konstitusiyanın rəqəmsal mühitdə olması deyil. Rəqəmsallaşma və süni intellektin irəli sürdüyü fundamental arqumentlər insan, sosial və dövlət həyatına ciddi təsir edir. Bu təsirlərlə bu gün sürətlə inkişaf edən və uyğunlaşan bir cəmiyyətdə yaşadığımız bir həqiqətdir. Eynilə, rəqəmsal transformasiyaya məruz qalmış sürətli və effektiv bir dövlət strukturu meydana çıxmışdır: idarəetmənin və məhkəmə sisteminin rəqəmsallaşdırılması, administrasiya tərəfindən süni intellekt tətbiqlərindən istifadə edilməsi və s.

Süni intellektin məlumat emal qabiliyyətinin artması ilə ölkə, suverenlik və insan elementləri tez-tez həm sosioloji, həm də hüquqi kontekstdə yenidən qiymətləndirilir. Beləliklə, bu araşdırmada ümumilikdə rəqəmsallaşmanın və xüsusilə də süni intellektin konstitusiyaların hazırlanması, tətbiqi və dəyişdirilməsi proseslərinə təsiri ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar qiymətləndirilir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının simasında rəqəmsal dövlətin konstitusiyasına əsaslanan yeni nəsil “ağıllı” Konstitusiya nəzarəti məsələləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Qeyd edək ki, “ağıllı” konstitusiya ilk növbədə rəqəmsallaşmanın və süni intellektin təqdim etdiyi imkanlardan istifadə edilərək hazırlanmış və fərdi, cəmiyyəti və dövləti bu hadisələrin zərərindən qoruyan konstitusiyadır. Çünki, təcrübədə konstitusiyanın hazırlanması, tətbiqi və dəyişdirilməsi zamanı rəqəmsallaşma və süni intellektin üstünlüklərindən istifadə edilməsi də bəzi problemlər yarada bilər. Bu problemlərin aradan qaldırılması, qanunun və dövlətin ümumən ictimai hüququn, xüsusən də konstitusiya hüququnun müəyyən edilmiş prinsip və nəzəriyyələri ilə qorunması bilavasitə vəkillərin səyindən asılıdır (Çatlı, 2023, s. 382).

NƏTİCƏ

Rəqəmsal konstitusionalizm klassik konstitusiya prinsiplərini rəqəmsal dövrün tələblərini nəzərə almağa çevirən konstitusionalizmin inkişafında yeni mərhələdir. O, texnologiyanın, xüsusən də internetin və süni intellektin cəmiyyətin hüquqi və siyasi strukturuna yayılmasını qəbul edir. İlk növbədə dövlət hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa yönəlmiş klassik konstitusionalizmdən fərqli olaraq, rəqəmsal konstitusionalizm geniş məlumatlara və onlayn platformalara malik texnologiya şirkətləri də daxil olmaqla, özəl qurumların idarə olunmasını əhatə etməklə əhatə dairəsini genişləndirir. Bu, rəqəmsal mühitdə əsas hüquqların qorunması, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, ifadə azadlığı və informasiyaya çıxışın təmin edilməsi zərurətini əks etdirir. Rəqəmsal texnologiyalar gündəlik həyatda daha geniş yayıldıqca, rəqəmsal konstitusionalizm qloballaşan dünyada demokratik dəyərləri qorumaq üçün dövlətin, özəl subyektlərin və ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarını uzlaşdırmağa çalışır.

Konstitusionalizm, konstitusiya nəzarəti və süni intellektin bir-biri ilə yaxınlaşması demokratik idarəçilik modellərini, dəyərlərini və hüquqları qorumaq üçün imkanlar və problemlər yaradır. Bu səbəbdən alimlərin qənaətinə, süni intellekt hüquqi və siyasi sferaları daha da formalaşdırdıqca, rəqəmsal konstitusionalizm innovasiyaları ictimai maraqla tarazlaşdırmaq, şəffaflığı, hesabatlılığı və ədaləti təşviq etmək üçün uyğunlaşdırılmalıdır. Dünya dövlətlərinin hazırkı konstitusiya, habelə konstitusiya nəzarəti modelləri alqoritmik qərəzlilik, məlumatların məxfiliyi, eləcə də dövlətlər və özəl aktorlar arasında asimmetrik güc münasibətləri kimi süni intellektdən qaynaqlanan problemlərə cavab vermək üçün islahatlara ehtiyac duyurlar. Müqayisəli hüquqi strategiyalar əsas hüquqları qoruyan süni intellektin tənzimlənməsi üçün ən yaxşı təcrübələrə işarə edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizin konstitusiya nəzarətinin müasir modelinin əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təşkil edir. Siyasət qurucuları və hüquqşünaslar gələcəkdə demokratik və etik kontekstdə ümumi rifaha töhfə verən süni intellekt məqsədi ilə texnoloji irəliləyişləri konstitusiya idealları ilə tarazlaşdıran effektiv tənzimləyici tədbirləri formalaşdırmaq üçün qüvvələrini birləşdirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayev, Ə.H. (2018). İdarəetmə və nəzarət: funksional təhlil. Bakı Universitetinin xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası, 4, 28-35
2. Çatlı, M. (2023). Yapay zekanın Anayasası: “Akıllı Anayasa” üzerine. Adalet Dergisi, 70, 369-383.
3. Kama Işık, S. (2021). Klasik Anayasacılıktan Dijital Anayasacılığa: Anayasa Hukukunun Dönüşümü. Uluslararası Bilişim Ve Teknoloji Hukuku Sempozyumu Tebliğler Kitabı, Adalet Yayınevi, Ankara, s. 39.
4. Amaral Junior, J.L.M. (2021). Constitutionalism and the Concept of Constitution. Revista Direito Publico, A1 (18), 692-742.
5. Gupta, Sh. (2025). Constitutionalism In The Age Of Artificial Intelligence: Bridging Innovation And Public Interest. International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT), 6 (13), a955-a960
6. Makeeva, Y.K. & Marokko, N.A. (2022). Topical Issues of Theory and Practice of Implementation Preliminary Constitutional Control in The Russian Federation at The Present Stage. Law and State: Theory and Practice, 2 (206), 22-25.
7. Мамедов, Н.Ф. (2009). Институт судебного конституционного контроля в Азербайджанской республике. Вестник Челябинского государственного университета, 7 (145), 47-51.
8. Сунцов, В.С. (2020). Модели современного судебного конституционного контроля. Сборник тезисов II Международной конференции “Проблемы и перспективы современной научной мысли в России и зарубежом”, Кемерово, 20 апреля, 74-76

SUMMARY

DIGITAL CONSTITUTIONALISM IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND CONSTITUTIONAL CONTROL IN AZERBAIJAN

Ilgar Mammadli

To keep pace with the challenges of the 4th Industrial Revolution and the rapidly evolving innovators of the Artificial Intelligence era, countries' digitalization efforts are paving the way for radical change. Against the backdrop of these innovations, constitutional review cannot remain in the traditional analogue order. These changes and innovations, developments related to artificial intelligence technologies, create the basis for the transition of states to the concept of a “smart constitution”.

Constitutional values, mediated by philosophical, sociological and legal aspects, represent a universal and multidimensional category. These values cover all spheres and levels of life of subjects of social relations and act as an indicator for these subjects, determining the nature of the relations between them.

Constitutional control is an integral part of the entire system of the constitutional order of the Republic of Azerbaijan and, in general, of any modern democratic state. This legal institution serves as an effective way of implementing the legal protection of the Basic Law of the state and is an important component of the mechanism for protecting the constitutional rights and freedoms of citizens. The uniqueness of this legal institution lies in the fact that it plays a special role in maintaining law and order in the state as a whole.

One of the most important classifications of constitutional review from the point of view of its implementation in legislation and law enforcement practice is its division into initial and subsequent review. As part of preliminary control, laws and other regulatory legal acts are checked for constitutionality before they are signed by the head of state or another person authorized to do so and, accordingly, before they come into force.

It is no secret that ineffective constitutional control or the absence of such control leads to the transformation of the Basic Law of the state into a general set of rules of conduct. As a result, this may lead to the destruction of the entire system of public administration, the system of protecting the rights and freedoms of citizens.

Given the speed of development of artificial intelligence technologies, although it is still too early to make any definite assessments about the future, it is not difficult to say that the digital transformation of states will also be on the agenda in the context of constitutions. From this point of view, the article aims to research the problems of constitutional control of modern democratic states using new scientific approaches using the example of the Republic of Azerbaijan, which lives in the era of digitalization.

Keywords: constitutional review, artificial intelligence, digital constitutionalism, constitutional supremacy, fundamental rights

РЕЗЮМЕ

ЦИФРОВОЙ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И КОНСТИТУЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ильгар Мамедли

Чтобы идти в ногу с вызовами IV промышленной революции и быстро развивающимися инноваторами эпохи искусственного интеллекта, усилия стран по цифровизации открывают путь радикальным изменениям. На фоне этих нововведений конституционный контроль не может оставаться в традиционном аналоговом порядке. Эти

изменения и нововведения, разработки, связанные с технологиями искусственного интеллекта, создают основу для перехода государств к концепции “умной конституции”.

Конституционные ценности, опосредованные философскими, социологическими и правовыми аспектами, представляют собой универсальную и многомерную категорию. Эти ценности охватывают все сферы и уровни жизнедеятельности субъектов общественных отношений и выступают для этих субъектов индикатором, определяющим характер отношений между ними.

Конституционный контроль является неотъемлемой частью всей системы конституционного строя Азербайджанской Республики и в целом любого современного демократического государства. Данный правовой институт служит эффективным способом реализации правовой защиты Основного Закона государства, является важной составляющей механизма защиты конституционных прав и свобод граждан. Уникальность данного правового института заключается в том, что он играет особую роль в поддержании правопорядка государства в целом.

Одной из важнейших классификаций конституционного контроля с точки зрения его реализации в законодательстве и правоприменительной практике является его деление на первоначальный и последующий контроль. В рамках предварительного контроля законы и иные нормативные правовые акты проверяются на конституционность до их подписания главой государства или иным уполномоченным на то лицом и, соответственно, до вступления их в силу.

Не секрет, что неэффективный конституционный контроль или отсутствие такого контроля приводит к превращению Основного закона государства в общий свод правил поведения. В результате это может привести к разрушению всей системы государственного управления, системы защиты прав и свобод граждан.

Учитывая скорость развития технологий искусственного интеллекта, хотя пока еще рано делать определенные оценки относительно будущего, нетрудно сказать, что цифровая трансформация государств также будет в повестке дня в контексте конституций. С этой точки зрения статья ставит своей целью исследование с использованием новых научных подходов проблем конституционного контроля современных демократических государств на примере

Азербайджанской Республики, живущей в эпоху цифровизации.

Ключевые слова: конституционный контроль, искусственный интеллект, цифровой конституционализм, верховенство конституции, фундаментальные права

POST MÜNAQIŞƏ DÖVRÜ: AZƏRBAYCANIN YARATDIĞI YENİ GEOSIYASI REALLIQLAR

Nazlı YAQUBOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: nazliyaqubova@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

18.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

Azərbaycan,
Qarabağ,
münaqişə,
sülh,
böyük qayıdış,
saziş

XÜLASƏ

2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan regionunda yeni geosiyasi reallıq formalaşdırılıb. Qarabağın azad edilməsi ilə ölkə ərazisini bərpa etmiş, Cənubi Qafqazda güc balansını dəyişmiş və regional təsirdə əsas söz sahibinə çevrilmişdir. Post-münaqişə dövründə Azərbaycanın əsas prioritetləri sülhün bərqərar edilməsi, təhlükəsizliyin idarə edilməsi, iqtisadi inkişafın gücləndirilməsi və böyük qayıdışın təmin edilməsi olmuşdur. Sonrakı proseslərdə Azərbaycan qalib ölkə olaraq istənilən masada şərtləri diqtə edən tərəf olmuşdur. Paraflama sazişi də Azərbaycan diplomatiyasının növbəti hədəfidir.

GİRİŞ

2020-ci il sentyabrın 27-sində başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı şəhərlərini, Azərbaycan xalqının tarixində, mədəniyyətində və qəlbində xüsusi yeri olan, Qarabağın tacı sayılan Şuşa şəhərini, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələrini, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etmişdir. Hərbi əməliyyatlar 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya liderləri arasında imzalanan üçtərəfli bəyanatla başa çatdı.

Müharibədən sonra Azərbaycan dəfələrlə Ermənistanla davamlı sülh üçün çağırışlar etsə də Ermənistan tərəfi hər dəfə danışıqlardan boyun qaçırır, bununla da kifayətlənməyərək suveren ərazilərimizdə silahlı təxribatlarını davam etdirirdi. 2021-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd delimitasiyası üzrə işçi qruplar yaradılmışdır. Danışıqlar böhran və bölgədə ara-sıra baş verən silahlı toqquşmalarla müşahidə olundu. 2021-ci ilin noyabrında sərhəddə birinci silahlı toqquşmalar baş vermişdir. Müharibədən sonra ən qanlı toqquşma 2022-ci ilin sentyabrında sərhəddə baş vermişdir. 2023-cü ilin martında Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri Şuşa istiqamətində təxribatlar törətmiş, aprel və may ayında isə şərti dövlət sərhədi istiqamətində Azərbaycan Ordusunun mövqeləri atəşə tutulmuşdur.

Bundan əlavə, həmin zaman Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdikləri Azərbaycan ərazilərindəki faydalı qazıntı yataqlarının qeyri-qanuni şəkildə istismar olunması, bu zaman ekoloji normalara əməl edilməməsi və təbii sərvətlərin Ermənistanla paylaşılması, Azərbaycan ictimaiyyətinin haqlı narazılığına səbəb olmuşdur. Separatçıların Qarabağda qeyri - qanuni fəaliyyətlərinə qarşı Azərbaycanın bir-sıra vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin və ekologiya fəalllarının Şuşa-Laçın yolunda bir müddət etiraz aksiyası keçirilmişdir.

2023-cü il aprelin 23-də Azərbaycan Dövlət Sərhəd Xidməti 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli bəyanata zidd olaraq Ermənistandan Azərbaycan ərazisində olan qeyri-qanuni erməni

silahlı dəstələri üçün canlı qüvvə, silah-sursat, mina, eləcə də digər hərbi təyinatlı vasitələrin daşınmasının qarşısının alınması məqsədilə və Ermənistan tərəfindən 22 aprel tarixində birtərəfli qaydada Azərbaycan ilə sərhəddə Laçın – Xankəndi yolunun girişində nəzarət buraxılış məntəqəsinin qurulmasına cavab olaraq aprelin 23-də Dövlət Sərhəd Xidmətinin bölmələri tərəfindən Azərbaycanın suveren ərazilərində, Ermənistan ilə sərhəddə, Laçın–Xankəndi yolunun başlanğıcında "Laçın" Nəzarət-Buraxılış Məntəqəsinin qurulduğunu bildirmişdir. (3, s-21)

Həmin zaman Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində 10 mindən artıq Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri və qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri mövcud idi. Halbuki, üçtərəfli bəyanata əsasən, Qarabağ ərazisindəki erməni yaraqlıları 3 il əvvəl tərksilah edilməli idilər. Azərbaycan işğala məruz qalan tərəf olsa da Qarabağda baş verən gərginliyin aradan qaldırılması, azərbaycanlılarla ermənilərin birgə yaşayışını təmin edəcək reinteqrasiya prosesinin normal davam etməsi və məsələnin ikitərəfli danışıqlar yolu ilə həllini tapması üçün 3 il müddətində əlindən gələni etdi. Təəssüf ki, Azərbaycanın humanist çağırışlarının əvəzində erməni silahlı qüvvələri sayını artırmaqla, yeni silahlar alıb, təxribatlar törətməklə məşğul idilər. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki Qarabağda separatçılar müstəqillik iddialarından əl çəkmir, özlərinin oyuncaq “prezident”lərini seçir, qondarma “parlament”ləri adından Azərbaycan dövlətinin əleyhinə bəyanatlar verirdilər. Son bir neçə ayda Qarabağ bölgəsindəki Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin fəallaşması müşahidə olunurdu. Azərbaycan Ordusunun mövqelərinin müxtəlif çaplı silahlardan sistemli şəkildə atəşə tutulması, ərazilərimizin minalanmasının davam etdirilməsi, döyüş mövqelərinin mühəndis cəhətdən təkmilləşdirilməsi, eləcə də səngər və sığınacaqların sayının artırılması gərginliyin artmasına səbəb olmuşdu.

Sentyabrın 19-da Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki erməni silahlı qüvvələri bir sıra genişmiqyaslı hərbi təxribatlar və terror hücumları törətdi. Erməni kəşfiyyat-diversiya qrupları tərəfindən Əhmədbəyli–Füzuli–Şuşa avtomobil yolunda terror məqsədilə əvvəlcədən quraşdırılmış minaların partlaması nəticəsində mülki şəxslər, Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunlarının hərbi qulluqçuları şəhid oldu və yaralandı. Bununla yanaşı, ordumuzun bölmələri minaatanlardan və müxtəlif çaplı atıcı silahlardan atəşə tutuldu. Nəticədə, Azərbaycan Ordusunun iki hərbi qulluqçusu yaralandı. Həmin gün Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində qanunsuz yerləşdirilmiş erməni silahlı qüvvələrinin növbəti terror aktı nəticəsində Ağdam və Şuşa şəhərlərində müvafiq olaraq iki mülki əməkdaş həlak oldu. Qeyri-qanuni erməni silahlı birləşmələrinin döyüş mövqelərini gücləndirməsi və bölmələrini yüksək döyüş hazırlığı səviyyəsinə gətirməsi Azərbaycan Ordusunun bölmələri tərəfindən təsbit edildi. Bütün bu təxribatların qarşısının alınması, üçtərəfli Bəyanatın müddəalarının icrasının təmin olunması, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə bölgədə lokal xarakterli antiterror tədbirlərinə başlandı. (3, s- 67)

Cəmi 23 saat 43 dəqiqə ərzində erməni separatçıları ağ bayraq qaldırmağa məcbur oldular. Qarabağın erməni sakinlərinin nümayəndələrinin Rusiya sülhməramlı kontingenti vasitəsilə müraciətini nəzərə alaraq, tam atəşkəs haqqında razılaşma əldə olundu və 2023-cü il sentyabrın 20-də saat 13:00-da lokal xarakterli antiterror tədbirləri dayandırıldı. Razılaşmaya əsasən, Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri silahı yerə qoymalı, döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxmalı və tam şəkildə tərk-silah olunmalıdır.

Dəfələrlə Azərbaycan nümayəndələri ilə görüşdən imtina edən Qarabağda yaşayan erməni icmasının nümayəndələri bir günlük antiterror tədbirlərindən sonra Yevlax şəhərində görüşməyə məcbur oldular. Görüşdə Separatçı rejimin ləğvi, Qarabağda yaşayan erməni sakinlərin reinteqrasiya məsələləri müzakirə edilib. Eyni zamanda, Qarabağın erməni əhalisinə Azərbaycanın təklif etdiyi reinteqrasiya şərtləri ilə tanış olmaq, regionda qalıb-qalmamaq barədə müstəqil qərar vermək imkanları yaradılmışdır.

Sentyabrın 28-də Qarabağın separatçı rejimin rəhbəri Samvel Şahramanyan qondarma rejimin ləğvi ilə bağlı sənəd imzaladı.

Beləliklə, 24 saatdan az müddətdə həyata keçirilən antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan ərazisində qanunsuz yerləşən Ermənistan ordusu tam şəkildə tərksilah edilərək, ölkəni

tərk etdi. Qarabağda qeyri-qanuni xunta rejimi ləğv edildi, separatçıların əsas rəhbərləri həbs edildi və Azərbaycan öz dövlət suverenliyini tam təmin etdi.

NƏTİCƏ

Sİkinci Qarabağ Müharibəsi, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı uzun müddət davam edən münaqişənin yeni bir mərhələyə girməsinə səbəb oldu. Azərbaycan, müharibə nəticəsində ərazi bütövlüyünü təmin etdi və regional geosiyasi vəziyyəti dəyişdirdi. Ermənistan isə müharibə sonrası çətin bir vəziyyətlə qarşılaşdı. Bu yeni geosiyasi reallıqlar, bölgədəki siyasi və iqtisadi dinamikaları dəyişdirdi və gələcəkdəki regional əməkdaşlıq və münaqişələrin inkişafını təsir edəcəkdir. Azərbaycan Dünyanın aparıcı ölkələri və təşkilatları ilə partnyor olaraq siyasi proseslərdə fəallığını artırmışdır. Zəngin karbohidrogen ehtiyatları ilə Avropaya çıxışı təmin etmişdir. Yaşıl enerji sahəsində Avropa dövlətləri Azərbaycanı partnyor dövlət olaraq görür. Bu sahədə mühüm sənədlər də imzalanmışdır.

İllərdir öz ata-baba yurdlarından qaçqın və köçkün düşmüş xalqımız Dövlət başçımızın uzaqgörən siyasəti nəticəsində “böyük qayıdış” təmin etmişdir.

Ölkəmiz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransın (COP29) 2024- cü ilin noyabrında Bakıda keçiriləcək 29-cu sessiyasına sədrlik edəcək. Beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etmək sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan Azərbaycan bu mötəbət tədbirə ev sahibliyi etməklə əməkdaşlığın ölkələr üçün əhəmiyyətini bir daha vurğulayacaq.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi dəstixətini davam etdirən dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanı Qafqazın lokomotiv dövlətinə çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

13. Aslanlı Araz . Yeni küresel mücadelede Kafkasya və Qarabağ sorunu. Ankara: 2013. EkoAvrasya yayınları. Səhifə 43
14. Babaoğlu Hikmət. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi. Bakı: 2007. Elm nəşriyyatı. Səhifə 515
15. Prezident kitabxanası. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı 2005. Səhifə 127
16. Şıxəliyev Emin. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı: 2006. Nurlan nəşriyyatı. Səhifə 187
17. Şıxəliyev Emin. Rusiya, İran, Türkiyə rəqəbləri və Erməni faktoru. Ankara: 2004. Naturel yayınları . səhifə 378
18. История армянского народа: С древнейших времен до наших дней. Г.Х.Саркисян, Т.Х.Акопян, А.Г.Абрамян и др. Ереван, Изд-во Ереванского унта, 1980, 460 с.
19. Пыжиков А. Хрущевская “Оттопел” (1953-1964), Новосибирски: “Олма-Пресс”, 2002, 512 с.
20. Шота Тетвадзе, Отар Тетвадзе. Армяне в Грузии (с древних времён до сегодняшнего дня). Тбилиси, 2008, 211 с.
21. Füzuli Sabiroğlu <<http://1905.az/qərbi-azərbaycanın-gizli-ısgalı-arasındırma-sənədlər/>>
22. Mərkəzi Ən Yeni tarix Arxivi (GMƏYTA), f. 607, siy.1, gür, iş 2269.

ABSTRACT

Post-Conflict Period: New Geopolitical Realities Created by Azerbaijan

Nazli Yagubova

After the 2020 Patriotic War, a new geopolitical reality has emerged in the region led by Azerbaijan. With the liberation of Karabakh, the country restored its territorial integrity, changed the balance of power in the South Caucasus, and became a key actor in regional influence. In the post-conflict period, Azerbaijan's main priorities have been the establishment of peace, management of security, strengthening of economic development, and ensuring the Great Return. In subsequent processes, as a victorious state, Azerbaijan has been the side dictating terms at any negotiation table. The signing of a peace agreement is also the next goal of Azerbaijani diplomacy.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, conflict, peace, Great Return, agreement

АННОТАЦИЯ

Постконфликтный период: новые геополитические реалии, созданные Азербайджаном

Назли Ягубова

После Отечественной войны 2020 года в регионе, возглавляемом Азербайджаном, сформировалась новая геополитическая реальность. Освободив Карабах, страна восстановила свою территориальную целостность, изменила баланс сил на Южном Кавказе и стала ключевым актором регионального влияния. В постконфликтный период основными приоритетами Азербайджана стали установление мира, обеспечение безопасности, укрепление экономического развития и реализация «Великого возвращения». В последующих процессах Азербайджан, как страна-победитель, стал стороной, диктующей условия за любым переговорным столом. Подписание мирного соглашения также является следующей целью азербайджанской дипломатии.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, конфликт, мир, Великое возвращение, соглашение

QARADƏRƏÇAY DƏRƏSİNİN EKOCOĞRAFI ŞƏRAİTİ

Etibar BEKTAŞI^{ID1}, Türkanə ƏLİYEVƏ^{ID1}

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: turkanaaliyeva044@gmail.com Tel: + 994-517415464

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

23.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:

28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Qaradərəçay,
ekocoğrafi şərait,
Culfa,
landşaftlar

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvanın hidrologiyasının öyrənilməsində ən vacib sahələrdən biri olan Qaradərəçay hövzəsinə toxunulmuşdur. Qaradərəçay Respublikada ən az öyrənilən hidroloji obyektlərdən biridir. Məqalədə N.S. Bababəylinin 2011- ci ildə apardığı tədqiqatlar daha da genişləndirərək müəlliflər tərəfindən işlənmişdir. Müəlliflər çay hövzəsinin hidroloji parametrlərini, su ehtiyatlarının miqdar və keyfiyyət göstəricilərini, o cümlədən təbii və antropogen təsirlərin ekosistemə olan mənfi təsirlərini müəyyən etmişlər. Məqalədə Qaradərəçay hövzəsində əhalinin köç etməsinin əsas səbəblərinə toxunulmuş, bu prosesin əsasən su çatışmazlığı, torpaq eroziyası, sel təhlükəsi və ümumi ekoloji gərginliklə bağlı olduğu vurğulanmışdır. Əhalinin regiondan köçünün qarşısını almaq üçün suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, torpaqların meliorasiyası, ekoloji mühitin sabitləşdirilməsi və iqtisadi inkişafı təşviq edən tədbirlər planı təqdim olunmuşdur. Məqalədə Qaradərəçay hövzəsinin ekoloji vəziyyətini qiymətləndirmək və bu dəyişikliyi yaranan səbəbləri müəyyən etməklə onları aradan qaldırılması səbəblərini göstərməkdən ibarətdir. Hövzədə olan sel ocaqlarının müəyyənləşdirilməsi və onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin görülməsi, ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb olan antropogen amillərə müvafiq orqanların diqqətini cəkməkdir.

GİRİŞ

Buraxılış işi indiyə qədər öyrənilməmiş çay sistemi haqqında olan məlumatların toplanması, hövzənin fiziki-coğrafi və ekoloji vəziyyətinin xarakterizə edilməsi baxımdan aktualdır. Ekoloji şəraitin düzgün qiymətləndirilməsi, təbii dağıdıcı amillərin yaranma səbəblərinin öyrənilməsi, ona qarşı qabaqcadan müəyyən tədbirlər görülməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

MATERIAL VƏ METODLAR.

İşi yerinə yetirilməsində müvafiq ədəbiyyatların materialların toplanması, vizual üsullardan, nisbətən ənənəvi metod olan çöl tədqiqatından istifadə olunmuşdur.

Çayın hidroloji xüsusiyyətləri barədə müəyyən qədər məlumat 1948-1949-cu illərdə S.H.Rüstəmovun ümumi rəhbərliyi altında Naxçıvan MR ərazisində aparılan hidroqrafik tədqiqatlar zamanı X.D.Zamanov tərəfindən toplanmış və M.Həsənov, X.Zamanov, B.Cəfərov, N.Vəliyev, eləcə də M.Məmmədov müvafiq olaraq 1973 və 2002-ci illərdə olduqca qısa məlumat vermişlər. X.D.Zamanovun və S.H.Rüstəmovun araşdırmalarının nəticələri çox qısa dövrü cəmi bir ili əhatə etmiş olsa da, çay haqqında mükəmməl elmi qaynaq sayıla bilər. N.Bababəyli tərəfindən yerinə yetirilən ekocoğrafi tədqiqatlar zamanı Qaradərə çayından ilin müxtəlif vaxtlarında su nümunələri götürülmüş, onların spektral və kimyəvi analizləri, eyni zamanda çay hövzəsinin təbii xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

MÜZAKİRƏ VƏ TƏHLİL.

Naxçıvan vilayəti mürəkkəb tərkibli klassik dağ qurğusu olmaqla, Kiçik Qafqaz, Alp qırışıqları zolağının cənub qolunu təşkil edir. Tektonik quruluşuna görə Ordubad sinklinorisi Şərur-Culfa antiklinorisindən kəskin surətdə fərqlənir. Uzunluğu 42 km olan Qaradərə çayının mənbəyi Göydağ dağının zirvəsindən cənubda, okean səviyyəsindən 2182 m hündürlükdə yerləşir. Cənuba doğru istiqamətlənən çay təxminən 9 km getdikdən sonra əvvəl cənub-qərbə, daha sonra isə yenidən cənuba istiqamətlənərək Yaycı kəndinin qərbində, dəniz səviyyəsindən 689 m hündürlükdə Araz çayına tökülür [1]. Sahəsi 314 km² olan çay hövzəsi şimaldan Göydağ (2720,4 m), şərqdən Darğamalı (2196 m), Çaxmaxlıdağ (2018,6 m), Qavak (1718 m), Cəracur (1483,6 m), Qaraulxana (1442,7 m), Alçapan (1247,1 m), Mərədərə-Darı (1067 m), qərbdən İlandağ (2415,8 m), Keçəl Çərkəz (1356,1 m), Çaxmaxlı (1060,5 m), Darıdağ (1927,4 m), Dikdaş (1411 m), Kösandağ (1102 m), Şahqaraş (1430,6 m) zirvələri, cənubdan isə Araz çayı ilə sərhədlənir. Hövzənin orta eni təxminən 8 km uzunluğa, orta hündürlüyü isə 1255 metrə malikdir. Su toplayıcı hövzənin 1000 metrə qədər olan hissəsinin sahəsi ümumi sahənin 26,5%-ni, 1000-1500 metr arasında hündürlük 53,2%-ni, 1500 metrdən yuxarı hissəsi isə 20,3%-ni təşkil edir. 0,35 km/km² sıxlığa malik çay şəbəkəsi asimmetrik olub sağ tərəfə doğru daha genişlənməmişdir. Çayın düşməsi 1493 metr, orta meyilliyi isə 35,5%-dir. Çay dərəsi aşağı və orta hissədə müasir dövrə aid allüvial-prolüvial çöküntülərlə örtülmüşdür [2, səh.63]. B.A.Antonov hövzədə 3 əsas relyef tipinin olduğunu göstərir. Birinci hissə mənbədən Şurud çayına qədər orta dərəcədə parçalanmış orta dağlığı, ikinci hissə Şurud və Kərimquludizə kəndləri arasındakı kəskin parçalanmış aşağı dağlığı və üçüncü hissə Kərimquludizə kəndi ilə Araza qədər olan alçaq təpəli müasir dövrün çöküntü materialları ilə tamamilə örtülmüş dağətəyi düzənliyi əhatələyir. M.A.Abbasov hövzənin orta dağlıq hissəsini əsasən dağarası çökəkliyə aid edir [1, səh.83]. H.Ə.Əliyev və Ə.K.Zeynalova görə hövzənin torpaqları orta dağlıqda zəif humuslu dağ qara və şabalıdı, aşağı dağlıqda isə boz qonur və boz, dağətəyi düzənlikdə isə qismən şorakətli və allüvial torpaqlardan ibarətdir [3, səh.46]. L.İ.Prilepko hövzə daxilində meşə örtüyünün olmasını inkar edir. Onun fikrincə hövzənin yuxarı hissəsi, dağ-kserofit bozqırlardan, aşağı hissə isə yarımsəhra və səhra formasılarından ibarətdir [4, səh.53]. Bizim müşahidələrimizə görə hövzənin yuxarı kəsimlərində, yamacların əlverişli ekspozisiyalarında çoxsaylı ağac və kolluqlara, xüsusən ardıcə rast gəlinməkdədir. S.Y.Babayev hövzənin aşağı hissəsinin landşaftını zəif və orta parçalanmış maili düzənliklərdə, boz torpaqlarda yovşanlıq, orta parçalanmış çökəkliklərdə və alçaq dağlıqda, açıq şabalıdı torpaqlar üzərində yovşanlıq və orta dağlıqda açıq şabalıdı torpaqlar üzərində dağüstü kserofit bitkilər landşaftlarına ayırır [5, səh. 96]. Qrunt sularının yatım dərinliyi mənbə hissədən Araz çayına doğru 10-15 m- dən 1.7-3.5 m-dək azalır. Yaycı kəndindən şimalda quyuların su sərfi 3.2-18.5 l/san arasında dəyişir. Deməkdir ki, bitki örtüyündən məhrum yamacların daban hissəsi qalın ufantı materialları ilə örtülmüşdür və bu ufantı məhsulları Qaradərə çayında baş verən dağdıcı sellərin tərkib hissəsinə çevrilir [6, səh. 326]. Mənbədən Paradaş kəndinə qədər böyük bir ərazidə yamaclar hər 200-400 metrdən bir sellərin yaratdıqları 20-30 metr dərinliyə çatan quru dərələrlə parçalanmışdır. Kərimquludizə yaxınlığında çay dərəsi daha da genişlənərək 70-110 metrə çatır. Burada yamaclar alçalır, onların meyilliyi azalır və bir qədər aşağıda Culfa düzənliyi ilə qovuşaraq özünün dərə formasını, eləcə də düzgün yatımlı növbələşən üç qədər terrasını itirir. Diametri 10-20 sm olan çeşidlənmiş çay gətirmələrinin diametri mənsəb hissəyə doğru azalaraq 3-5 sm-ə qədər kiçilir. Azsulu dövrdə axın aşağı hissədə su itkisinin çoxalması sayəsində sürətini itirərək 0,5 m/saniyəyə enir və onun eni 1-2 m, dərinliyi isə 10-20 sm təşkil edir. Çoxsulu dövrdə axının eni təxminən 5-10 dəfə artaraq 10 metrə çatır, sürət isə 1- 1,5 m/san həddini keçir, su qatının qalınlığı 50-80 sm-ə qədər yüksəlir. Çayda maksimal səviyyə yazda qarların əriməsi və intensiv yağışlar hesabına və qismən də yayın əvvəlində və payızda periodik yağışlar hesabına baş verir. Martda maksimal səviyyə müşahidə olunduğu halda, avqust-sentyabr aylarında aşağı hissədə çay bəzən tamamilə quruyur. Lakin bu aylarda təkrarlanma ehtimalı 5-6 olan leysan yağışları təsərrüfatlara ciddi ziyan vuran daşlı-palçıqlı sellər əmələ gətirir və çayın səviyyəsi kəskin yüksəlir.

Şəkil. Qaradərəçay hövzəsi

Çayın qidalanmasında əsas rol oynayan yaz və ilkin yay yağışları illik axın həcmnin 70-75%-ni, qrun suları 20%-ni, ərmiş qar suları isə təxminən 10%-ni formalaşdırır. İlandağın şərq və Göydağın cənub yamaclarında bulaq şəklində səthə çıxan yeraltı suların əksər hissəsi filtrasiya və buxarlanma itkisinə məruz qalaraq çaya çatmır. Çayda suyun azalmasının digər səbəbi axının əksər hissəsinin suvarmaya cəlb olunmasıdır. Məsələn, Kərimquludizə kəndindən bir neçə kilometr yuxarıda isti dövrdə su sərfi 350-400 l/san olduğu halda, ondan aşağıda su suvarmaya cəlb olduğu üçün 5-10 l/san təşkil etmişdir. Kərimquludizə kəndinə qədər çay hövzəsinin sahəsi 230 km², orta hündürlüyü isə 1400 metrdir. Bu sahə daxilində axın modulu 1,8 l/san/km², axın norması isə təxminən 0,40 m³/san və ya 55 mm-dir. 1500 metrdən yuxarı hündürlükdə 63,5 km² sahədə və ya hövzənin 20,3%-i daxilində orta illik modul təxminən 2 dəfə artaraq 3,0-3,5 l/san/km²-ə qədər yüksəlir. Yazda və yayın əvvəlindən başlayaraq gursulu dövrdə bərk axının illik həcmnin 70-80%-i daşınır. Ə.K.Qurbanovla çayın gətirmə konusunun keçmiş prolüvial çöküntülərini analiz edərkən müəyyən illərdə sellərin gətirdikləri diametri 1,0-1,5 m olan çoxsaylı daşlara rast gəlinmişdir. Dekabrın sonu və yanvar aylarında suyun səthi sahillərdən mərkəzə doğru qismən, az hallarda tamamilə donur. İyul-avqust aylarında isə çayda suyun temperaturu 32°C-yə qədər yüksəlir. Qaradərə çayının suyu sulfatlı kalsiumlu olub, yüksək minerallaşması ilə fərqlənir. Orta codluq 8,0-9,0 p/t arasında tərəddüd edir ki, bu da norma həddindən bir az yuxarıdır [7]. Çay suyunda neft məhsullarına, ağır metallara, radioaktiv elementlərə və eləcə də toksik maddələrə rast gəlinməmişdir. Yayı maili düzənliyində 600 metrdən alçaq sahə yoxdur. Onun ərazisinin orta yüksəkliyi 900 metrə bərabər olub, ümumi sahənin 32 faizi 600-1000 metr yüksəklikdədir. Buna görə ki, Arazboyu düzənlikdə və çay vadilərində, əsasən, əkinçilik inkişaf etdiyi halda, ümumiyyətlə ərazinin əkin sahələrinin 70% bu zonada yerləşir. İqlim və torpaq şəraiti burada kənd təsərrüfatının daha məhsuldar olan sahələrinin inkişaf etdirilməsi, ixtisaslaşdırma tədbirlərinin aparılması və müəyyən sahələrdən ikinci məhsul əldə edilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Halbuki, istilik ehtiyatından tamamilə istifadə olunmur. Belə ki, düzənlikdə 500 hektara qədər sahədə çoxlu miqdarda isti tələb etməyən payızlıq taxıl və başqa əkin növləri əkilir. Muxtar

respublikanın başqa düzənlik sahələrindən fərqli olaraq Culfa maili düzündə ayrı-ayrı şəxslər kövşənlik yem bitkiləri, paxlalılar, bostan-tərəvəz bitkiləri əkərək yaxşı məhsul əldə edirlər. Alçaq dağlıqda və maili düzənlikdə meyvə bağları salınır, yem bitkiləri əkilir. Lakin düzənlik zonada süni suvarma tətbiq etmədən kənd təsərrüfatı bitkilərindən məhsul əldə etmək mümkün deyil. Buna görə də kənd təsərrüfatının inkişafında suvarma əkinçiliyi ən mühüm amillərdən biridir [8]. Bu cəhətdən çaylar ərazidə həmişə mühüm rol oynayır, lakin Qaradərəçayın illik sərfinin 50-75% isə yay dövrünə düşür. Bu da süni suvarmaya ciddi ehtiyacı olan sahələrin ancaq 60 faizini ödəyə bilər. Ərazidə su kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün birinci dərəcəli amil olmasına baxmayaraq çayların illik axımının 75%-dən kənd təsərrüfatında istifadə edilmir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq süni suvarma işləri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Suvarma sistemləri, kanallar qaydaya salındı, kəhrizlər bərpa edildi, subartezian quyular qazıldı və yeni suvarma kanalları çəkildi [9]. Araz çayı üzərində bir neçə nasos stansiyaları tikildi ki, bunların suyu hesabına düzənlikdə əkin sahələrinin artırılmasına nail olundu. Ərazisinin suvarılan torpaqlarının, 2579 hektarı Qaradərəçayın, payına düşür. Bütün yuxarıda göstərdiyimiz antropogen tədbirlər, su anbarlarının yaradılması, suvarılan əkin sahələrinin genişləndirilməsi kəhrizlərin bərpası, su nasoslarının işə salınması, Yaycı düzənliyinin hidrogeoloji xüsusiyyətlərinə nəzərə cəpacaq dərəcədə təsir göstərir. Bəzi yerlərdə qrunt suyunun səviyyəsi aşağı düşür (kəhrizlər və subartezian quyuları olan ərazilərdə), bəzi yerlərdə isə qrunt suyunun səviyyəsinin yüksəlməsi (su anbarları, suvarma kanalları, əkin sahələri) müşahidə olunur [10]. Ərazidə hidrogeoloji şəraitin dəyişməsi həm mövsümi, həm də suvarmadan asılı olaraq tərəddüd edir. Bundan başqa hidrogeoloji şəraitə ərazinin təbii bitki örtüyü də təsir edir. Demək olar ki, Qaradərəçay hövzəsinin düzənlik hissəsinin təbii landşaftının əksəriyyəti antropogen təsirlərdən dağılmış, mədəni bitkilərlə əvəz olunmuşdur. Qaradərəçayın yuxarı axınlarındatəbii landşaftın kəskin dəyişməsi halına daha çox rast gəlinir. Hövzədə yerləşən yaşayış məntəqələrindən Kərimqulu Dizə Gal, Şurut, Paradaş əhalisinin qış və yay otlaqlarına çevrilmiş sağ sahil hissədə demək olar ki, ilin bütün fəsillərində otlanacaq kimi istifadə olunur. Nisbətən zəif bitki örtüyünə malik olan bu ərazidə həm ərazinin meyilliyinin çox olması, həm də torpaq örtüyünün yuyulma qabiliyyətinin yüksək olması burada eroziya prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur. Otarılmanın burada intensiv və systemsiz aparılması bitki örtüyünün getdikcə zəifləməsinə və növ müxtəlifliyinin azalmasına səbəb olur ki, ərazidə bunu asanlıqla müşahidə etmək mümkündür. Seyrək çimli torpaqlarda güclü yağışlar zamanı səthi axınlar bəzən kiçik həcmli sellərlə əvəz olunur. Burada çoxillik otların kök sistemlərinin torpaq üzərində görsənməsi ilə də müəyyən etmək mümkündür. Bəzi kolluqlar sürüdəki heyvanlar, əsasən də keçilər tərəfindən vaxtaşırı otarıldığından inkişaf edə bilmirlər. Çay dərələrində isə yan və dib eroziya sürətli getdiyindən yataq boyu çöküntü materiallarına rast gəlmək olur [6, səh. 65]. Çayın sol sahilini əhatə edən hövzədə bitki örtüyü nisbətən çox inkişaf etmişdir. Hövzənin bu hissəsində əsasən alçaq kolluqlar çoxluq təşkil edir. Bitki örtüyündə isə kəkətu, gəvənin müxtəlif növləri, taxılkimilər və bəzi çoxillik bitkilərə rast gəlinir. Hövzənin bu hissəsində landşaft komponentlərinin dəyişməsi digər hissəyə nisbətən zəifdir. Çünki bu hissə yaşayış məntəqələrindən bir qədər uzaqda yerləşdiyindən əraziyə antropogen təsir nisbətən azır. Hövzədə bitki örtüyünün zəifliyi, yağıntının uzun müddət düşməməsi, torpaq örtüyünün struktur quruluşu və başqa səbəblər üzündən hər zaman sel hadisələrinin olması mümkündür. Çünki burada seləmələgəlmə prosesi hər zaman sürətlə gedir.

NƏTİCƏLƏR.

Qaradərə çayı elmi əsaslarla daha ətraflı öyrənilməli, onun su və enerji ehtiyatı müxtəlif məqsədlər üçün qiymətləndirilməlidir. Hövzədə baş verə biləcək hər hansı bir təbii dağıdıcı amillərin qarşısının alınması üçün əvvəlcədən müəyyən tədbirlər görülməlidir. Mövsümü yağıntıların itkisinin qarşısını almaq üçün çay yatağında müvafiq həcmdə su anbarı tikilməlidir. Çay yatağında qrunt sularını toplamaq üçün kapitaj və yeni kəhrizlər yaradılmalıdır. Örüş kimi istifadə edilən bu ərazilərdə növbəli otarılmaya nəzarət edilməli qış otlaqlarının ərazisi müəyyən edilməlidir. Düzənlik ərazilərdə isə suya tələbatı az olan əkin sahələri salınmalı, meyvə ağacları əkilməlidir. Şumlanmış torpaqlardan daim istifadə edilməlidir ki, ərazidə hökm sürən küləklər

istifadəsiz ərazilərdən humus qatını sovurub aparmasın. Yaz və yayın əvvəllərində çayda baş verən su itkisini önləmək və toplanan sudan əkinçilik və digər təsərrüfat sahələrindən istifadə etmək, eləcə də, dağıdıcı sellərin qarşısını almaq üçün çay dərəsi üzərində Oxluca, Aydaç tirələri ilə Quraultəpə dağı arasında, Kərimquludizə kəndindən yuxarıda su anbarının tikilməsi məqsədəuyğun olardı. Arid kontinental iqlim və suya tələbatın böyük olduğu şəraitdə çay suyundan suvarma ilə yanaşı müəyyən miqdarda kommunal məişət məqsədi üçün istifadə mümkündür. Hövzənin zəngin yeraltı şirin su ehtiyatlarından, Kərimqulu Dizədə kəhriz quyularından istifadə imkanları nəzərdən keçirilməli və bunun üçün ərazinin hidrogeoloji şəraiti ətraflı araşdırılmalıdır. Hövzədə yerləşən bir çox keçmiş yaşayış məntəqələrinin tərk edilməsinin də səbəbi ərazidə yeraltı və yerüstü su ehtiyatından düzgün istifadə edilməməsidir. Heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik olan Qaradərəçay hövzəsində vaxtı ilə məskunlaşmış Gal, Paradaş, Şurut kəndlərinin əhalisi içməli və təsərrüfat suyunun çatışmaması səbəbi ilə heyvandarlıqla məşğul olmağı atmış başqa şəhər və kəndlərə köçmüşlər. Bu kəndlərin ətrafı artıq örüş yerləri kimi istifadə edilir. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını artırmaq yaşayış məntəqələrindən əhalinin köçünün qarşısını almaq üçün Respublika və yerli hakimiyyət orqanları bu kəndlərdə əhalinin yaşayış və təsərrüfat şəraitini daha da yaxşılaşdırmalı ilkin olaraq kəndlərin su təsərrüfatını yenidən qurmalıdır. Əlaqədar qurumlar bu məsələlərlə yaxından məşğul olmalı kəndlərdən əhalinin kütləvi köçünün qarşısını almalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Азизбеков Ш.А. Геология Нахичеванской АССР. Москва, 1961. 502 с.
2. Аббасов М.А. Геоморфология Нахичеванской АССР. Баку, 1970. 149 с.
3. Алиев Г.А., Зейналов А. К. Почвы Нахичеванской АССР. Баку, 1988. 236 с.
4. Рустамов С.Г. Водные ресурсы Нахичеванской АССР. Труды Института Географии АН Азерб. ССР. Том II. Баку, 1953
5. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı, 1999. 226 S.
6. Məmmədov M. Azərbaycanın hidrologiyası. Bakı, 2002. 265 s.
7. Qaradərə çay hövzəsinin ekoloji şəraiti. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. XVII cild, Bakı, 2013. Səh 73-78.
8. Quliyev Ə.G. Naxçıvan Muxtar Respublikasında suvarılan torpaqların ekomeliorativ qiymətləndirilməsi. Naxçıvan-2014. Səh. 168
9. Həsənov M., Zamanov X., Cəfərov B., Vəliyev H. Azərbaycanın çayları, gölləri və su anbarları. Bakı, 1973. 135 s.
10. Quliyev Ə.G. Naxçıvan MR kəhriz sularının ekoloji vəziyyəti. Ekologiya və su təsərrüfatı, № 5, 2007. Səh. 34-40

РЕЗЮМЕ

ЭКОЛОГО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДОЛИНЫ КАРАДАРАЧАЯ

Этикат Бекташи, Туркана Алиева

В статье рассматривается один из важнейших районов в изучении гидрологии Нахчывана бассейн реки Карадарачай. Карадарачай является одним из наименее изученных гидрологических объектов в Республике. Исследования, проведенные Н.С. Бабабейли в 2011 году, были расширены и доработаны авторами статьи. Авторы определили гидрологические параметры бассейна реки, количество и качество водных ресурсов, а также негативное влияние природных и антропогенных факторов на экосистему. В статье затрагиваются основные причины миграции населения из бассейна Карадарачай, подчеркивается, что этот процесс в основном связан с нехваткой воды, эрозией почв, угрозой паводков и общей экологической напряженностью. С целью предотвращения оттока населения из региона предложен план мероприятий, включающий улучшение оросительных систем, мелиорацию земель, стабилизацию экологической обстановки и стимулирование экономического развития. Цель статьи оценить экологическое состояние бассейна Карадарачай, выявить причины происходящих изменений и предложить пути их устранения. Также подчеркивается необходимость определения паводковых очагов и принятия мер по борьбе с ними, а также привлечение внимания соответствующих органов к антропогенным факторам, усугубляющим экологическую ситуацию.

Ключевые слова: Карадарачай, эколого-географические условия, Джульфа, ландшафты

SUMMARY

ECOGEOGRAPHICAL CONDITIONS OF THE KARADERACHAY VALLEY

Etiquat Bektashi, Turkana Aliyeva

The article addresses one of the most important areas in the study of Nakhchivan's hydrology the basin of the Karaderachay River. Karaderachay is one of the least studied hydrological objects in the Republic. The research conducted by N.S. Bababeyli in 2011 has been expanded and further developed by the authors. They have identified the hydrological parameters of the river basin, the quantity and quality indicators of water resources, as well as the negative impacts of natural and anthropogenic factors on the ecosystem. The article touches upon the main reasons for population migration from the Karaderachay basin, emphasizing that this process is mainly related to water scarcity, soil erosion, flood hazards, and general ecological stress. To prevent the outmigration of the population from the region, a set of measures is proposed, including the improvement of irrigation systems, land reclamation, stabilization of the ecological environment, and promotion of economic development. The main goal of the article is to assess the ecological condition of the Karaderachay basin, to identify the causes of changes occurring there, and to propose solutions to eliminate them. It also highlights the need to identify flood-prone areas and take preventive measures, as well as to draw the attention of relevant authorities to the anthropogenic factors exacerbating the ecological situation.

Keywords: Karaderachay, ecogeographical conditions, Julfa, landscape

MƏRKƏZİ ARAN İQTİSADI RAYONUNDA KƏND MƏSKUNLAŞMASININ MÜASİR İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Seyidnisə ƏLİYEVƏ

AR ETN akad. H.Ə.Əliyev ad. Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: nisealiyeva54@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
24.09.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏR:

iqтisadi rayon,
kənd məskunlaşması,
kənd əhalisi,
kəndlərin
qruplaşması,
inzibati rayon.

XÜLASƏ

Kənd məskunlaşması ölkənin bütün regionlarını əhatə edir, əhalinin də yarıya qədər bu məntəqələrdə yaşayır. Kəndlərin yerləşməsində su ehtiyatlarının olduğu ərazilərə yaxınlıq mühüm rol oynayır. Ona görə ki, düzənlik və dağətəyi ərazilərdə əkinçilik yalnız suvarma şəraitində mümkün olur. Kür-Araz ovalığının mərkəzi və qərb hissələrini tutan Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda da kənd məskunlaşmasının əhəmiyyəti böyükdür. İqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlarda əhalinin əsas hissəsi kəndlərdə məskunlaşır. Kənd yaşayış məntəqələrinin sayının çox olması ilə əlaqədar iqtisadi rayon ölkənin ən mühüm kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilən regionlarından biridir.

Son vaxtlarda kənd əhalisi arasında təbii artımın aşağı düşməsi onun sayının artımının da azalmasına gətirib çıxarmışdır. Kəndlərdə məskunlaşan əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının ödənilməsi, onların iş yerləri ilə təminatı, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi vacib vəzifələr kimi qarşıda durur.

Məqalədə iqtisadi rayonda kənd məskunlaşmasının müasir vəziyyəti, onun nizamlanması yolları, kəndlərin inkişaf problemləri tədqiq olunur.

MÖVZUNUN AKTUALLIĞI.

Kənd əhalisinin məskunlaşması və kənd təsərrüfatı daim qarşılıqlı əlaqədə olur. Kənd əhalisinin xeyli hissəsi bu sahədə çalışır. Onlar gəlirlərinin xeyli hissəsini bu sahədə məhsul istehsalı və satışından əldə edir, onun əsas istiqamətverici qüvvəsidir. Eyni zamanda əhali istehsal edilən ərzaq məhsullarının istehlakçısı kimi çıxış edir.

Kənd təsərrüfatı isə kəndlərin iqtisadi bazası rolunu oynayır. Bu sahədən əldə edilən gəlirlər kəndlərin iqtisadi və sosial-mədəni inkişafı üçün maddi gəlir mənbəyi rolunu oynayır, maliyyə mənbələri əldə edilən sahələrdən biridir.

Bunları nəzərə alaraq kəndlərin demoqrafik inkişafı və kənd məskunlaşmasının öyrənilməsi tələb olunur.

TƏDQİQAT OBYEKTİ.

Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunun tərkibinə ölkənin mühüm sosial-iqtisadi inkişaf mərkəzlərindən biri olan Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Zərdab və Yevlax inzibati rayonları daxildir [10]. Sahəsi 6,69 min km², əhalisinin sayı 720,6 min nəfər, o cümlədən şəhər əhalisi 295,3 min nəfərdir [4, s.67; 5, s. 68, 86]. Ölkənin ərazisinin 7,73%-i, əhalisinin 7,08%-i, şəhər əhalisinin 5,32%-i Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunun payına düşür.

İqtisadi rayon ölkənin təsərrüfatında kənd təsərrüfatının pambıqçılıq, bostançılıq-tərəvəzçilik, taxılçılıq və heyvandarlıq sahələrinin inkişafına, elektrik enerjisi istehsalına görə fərqlənir [12, 13].

MƏLUMAT MƏNBƏLƏRİ VƏ TƏDQİQAT METODLARI.

Tədqiqat prosesində Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin əhalinin sayı üzrə məlumatlarından, siyahıyaalınma materialından, elmi ədəbiyyat mənbələrindən istifadə edilmişdir. Elmi təhlillərin aparılması üçün tarixi-coğrafi yanaşma, statistika, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

MƏSƏLƏNİN İZAHİ.

Kənd əhalisinin sayının dinamikası. Əhalinin sayı ən mühüm demoqrafik potensial olmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, onların xeyli hissəsini əmək ehtiyatları təşkil edir.

Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda kənd məskunlaşması üstünlük təşkil etdiyinə görə kənd əhalisinin sayı da çoxdur və ümumi artımı davamlı olaraq gedir. 2024-cü ilin əvvəlində iqtisadi rayonda 425,3 min nəfər kənd əhalisi olmuşdur. Ölkənin kənd əhalisinin 9,1 8%-i iqtisadi rayonunun payına düşür. Kəndlərdə ümumi əhalinin 59,0%-i yaşayır [5].

Kənd əhalisinin sayına görə regiona daxil olan inzibati rayonlar arasında xeyli fərqlər vardır. Kənd əhalisinin sayı demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərindən, kəndlərin sayı və onlarda kənd təsərrüfatının inkişafından, kəndlər ətrafında kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin olmasından, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, iş yerləri ilə təminat və miqrasiyalardan asılıdır [7].

Bunları nəzərə alaraq demək olar ki, kənd əhalisinin sayına görə *Kürdəmir rayonu* irəlində durur (Cədvəl 1). Rayonun kəndlərində 2024-cü ilin əvvəlində 96,2 min nəfər əhali yaşamışdır [5]. Onlar iqtisadi rayonun kənd əhalisinin 22,6%-ni təşkil edir. İkinci yeri tutan *Göyçay rayonunun* kənd əhalisi 84,3 min nəfər təşkil edir. Onlar iqtisadi rayonun kənd əhalisinin sayında payı 19,8%-dir. Üçüncü yeri tutan *Ağdaş rayonu* üzrə bu göstəricilər müvafiq olaraq əhalinin sayı üzrə 72,8 min nəfər və xüsusi çəkisi 17,1% səviyyəsindədir.

Cədvəl 1

İnzibati rayonlarda kənd əhalisinin sayının dəyişməsi

İnzibati rayonlar	Əhalinin sayı, min nəfər					Artım tempi, faiz		
	1989	1999	2009	2019	2024	1989-99	1999-09	2009-19
Ağdaş	50,7	62,7	65,8	70,0	72,8	123,8	104,9	106,4
Göyçay	54,0	65,7	73,2	81,1	84,3	121,7	111,4	110,8
Kürdəmir	60,1	74,6	82,9	92,9	96,2	124,1	111,1	112,1
Ucar	48,7	55,8	61,3	65,6	67,9	114,6	109,8	107,0
Yevlax	41,9	49,6	53,0	55,3	56,7	118,2	106,8	104,3
Zərdab	29,7	35,4	41,8	45,9	47,4	119,1	118,1	109,8
İqtisadi rayon	285,1	343,8	378,0	410,8	425,3	120,6	110,0	108,7
İqtisadi r-n payı, %	8,87	8,84	9,04	9,11	9,18	-	-	-
Azərbaycan Respublikası	3215,3	3889,2	4183,3	4511,1	4633,0	121,3	107,3	107,8

Mənbələr: Azərbaycan Respublikası əhalisinin 1999-cu il siyahıyaalmasının yekunları. I hissə. Əhalinin sayı, cins-yaş tərkibi. Bakı: DSK, 2000. S. 25-35. Azərbaycan Respublikası əhalisinin 2009-cu il siyahıyaalmasının yekunları. I hissə. Əhalinin sayı, yerləşməsi, cins, yaş tərkibi və nikah vəziyyəti. Bakı: DSK, 2010, S. 24-30. Azərbaycan Respublikasında əhalinin siyahıyaalması. 2019-cu il. I c. Əhalinin sayı, yerləşməsi, cins, yaş tərkibi və nikah vəziyyəti. Bakı: DSK, 2022, S. 30-32. 2024-cü il “Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri -2023”. Statistik məcmuə. Bakı, DSK 2024. Səh. 74-82, 83-88.

Qalan inzibati rayonlarda kənd əhalisinin sayı 70,0 min nəfərdən aşağıdır. Onlara *Yevlax*, *Ucar* və *Zərdab* inzibati rayonları aiddir. Yevlax rayonunda inzibati mərkəzin sənaye şəhərləri qrupuna daxil olması, əhalisinin sayının çoxluğu, bir neçə qəsəbənin mövcudluğu şəraitində kənd əhalisinin sayı nisbətən azdır və 56,7 min nəfər təşkil edir. Onlar iqtisadi rayonun kənd əhalisinin 13,3%-i qədərdir. Ucar və Zərdab rayonlarının sosial-iqtisadi və mədəni potensialı zəifdir, kəndlərin

sayı azdır, kənd təsərrüfatına yararlı əkin sahələri məhduddur. Ona görə kəndlərdə əhalinin sayı çox deyildir. 2024-cü ilin əvvəlində Ucar rayonunda 67,9 min nəfər, Zərdab rayonunda 47,4 min nəfər kənd əhalisi olmuşdur ki, bu da sonuncu sıralar deməkdir. Ucar rayonunda iqtisadi rayonun kənd əhalisinin 16,0%-i, Zərdab rayonunda 11,2%-i cəmlənir.

Müstəqillik illərində Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu kəndlərində əhalinin sayı zəif tempə də olsa, daim artmışdır. İlk dövrlərdə təbii artımın yüksək göstəriciləri də yüksək tempə artıma imkan vermişdir. Lakin son vaxtlarda əhalinin, o cümlədən kənd əhalisinin sayının artımı nisbətən zəif tempə gedir.

1989-cu ildə Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda ümumi əhalinin sayı 510,3 min nəfər, o cümlədən kənd əhalisinin sayı 285,1 min nəfər olmuşdur (Cədvəl 1). Onların müvafiq olaraq ölkənin ümumi əhalisinin sayında xüsusi çəkisi 7,27%, kənd əhalisinin sayında payı 8,87% olmuşdur [8]. Kənd əhalisinin ümumi əhaliyə görə xüsusi çəkisi 55,9% təşkil etmişdir. İnzibati rayonlar üzrə Kürdəmirdə kənd əhalisinin sayı 60,0 min nəfərdən, Ağdaş və Göyçay rayonlarında 50,0 min nəfərdən, Ucar və Yevlax rayonlarında 40,0 min nəfərdən çox qeydə alınmışdır. Zərdab rayonunda 1989-cu ildə 30,0 min nəfərə yaxın kənd əhalisi vardı.

1999-cu ildə iqtisadi rayonda əhalinin sayı 601,5 min nəfər, o cümlədən kənd əhalisinin sayı 343,8 min nəfər təşkil etmişdir. Burada kənd əhalisinin payı 1989-cu ilə nisbətən xeyli yüksəlmiş və 57,2%-ə çatmışdır [1, 6]. İqtisadi rayonda ümumi əhaliyə nisbətən kənd əhalisinin sayı daha yüksək tempə çoxalmışdır (20,6%). Lakin buna baxmayaraq, kənd əhalisinin artımı ölkə üzrə orta göstəricidən aşağıdır. Ona görə respublikanın kənd əhalisinin sayında Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunun payı xeyli azalmışdır. İqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlarda mərkəzi şəhər və qəsəbələr miqrasiya edən kənd əhalisini qəbul edə bilmir, onların iş yerləri və yaşayış şəraiti ilə təminatında çətinliklər yaranır [9].

Eyni zamanda 1989-1999-cu illərdə gərgin ictimai-siyasi şərait, Qarabağ münaqişəsi və milli münasibətlərin gərgin olduğu dövrə təsadüf edir. Mürəkkəb ictimai-iqtisadi və sosial-demoqrafik şərait miqrasiyaların intensiv getməsinə, az vaxtda təbii artımın aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə az vaxtda əhalinin sayının artım sürəti ciddi şəkildə aşağı enmişdir [13].

Bunu sonrakı siyahıyaalınmalar arasındakı dövrlərdə əhalinin sayının artım tempi də göstərir. 2009-cu ildə iqtisadi rayonda əhalinin ümumi sayı 656,6 min nəfər, o cümlədən kənd əhalisinin sayı 378,0 min nəfər olmuşdur. 1989-1999-cu illərdə ümumi əhalinin sayı 91,2 min nəfər, kənd əhalisinin sayı 58,7 min nəfər artmışdırsa, sonrakı 10 illik dövrdə bu göstəricilər müvafiq olaraq ümumi əhali üzrə 55,1 min nəfər (9,2%), kənd əhalisi üzrə 34,2 min nəfər (10,0%) təşkil etmişdir.

Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunun ümumi əhali arasında payı azalmaqda davam etsə də, kənd əhalisinin payı artmışdır. Əhali artımının orta göstəriciləri orta göstəricidən ölkə üzrə kəmiyyətlərdən yuxarıdır. İnzibati rayonlarda da əhali artımı 1999-2009-cu illərdə əvvəlki onilliyə nisbətən xeyli aşağı olmuşdur, yalnız Zərdab rayonunda kənd əhalisinin artımı yüksək olaraq qalmışdır. 2009-cu ildə Kürdəmir rayonunda kənd əhalisinin sayı 82,9 min nəfərə çatmışdır. 1989-1999-cu illərdə rayonda kənd əhalisinin sayı ən yüksək tempə çoxalmışdır, sonrakı 10 illikdə artım zəifləsə də, iqtisadi rayon üzrə orta göstəricidən yuxarı olmuşdur.

Kənd əhalisinin sayına görə ikinci yeri tutan Göyçay rayonunda 72,2 min nəfər əhali qeydə alınmışdır. Eyni artım göstəriciləri Göyçay rayonuna da aiddir. Ağdaş və Ucar inzibati rayonlarında 2009-cu ildə kənd əhalisinin sayı 60,0 min nəfərdən çox olmuşdur. Yevlax rayonunda kənd əhalisinin sayı zəif tempə artması ilə fərqlənir. Buna baxmayaraq 50,0 min nəfəri ötmüşdür, Zərdab rayonunda isə 40,0 min nəfəri keçmişdir (Cədvəl 1).

Son iki siyahıyaalınma (2009-2019-cu illər) arasındakı dövrdə Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin sayı əvvəlki dövrlərə nisbətən daha zəif tempə artmışdır. Ona görə ki, təbii artım son dərəcədə aşağı enmişdir, miqrasiyalar əvvəlki kimi davam edir. 2019-cu ildə iqtisadi rayonda əhalinin sayı 700,9 min nəfər, o cümlədən kənd əhalisinin sayı 410,8 min nəfər olmuşdur, kənd əhalisinin payı 58,6% təşkil etmişdir ki, bu da 1989-cu ildən bəri davamlı olaraq artım deməkdir [3]. Eyni zamanda iqtisadi rayonun ölkənin kənd əhalisinin sayına olan payı artmaqda davam etmiş, nəticədə 9,11%-ə yüksəlmişdir.

Regionda kənd əhalisinin sayının artımı inzibati rayonlarda əhalinin sayının yüksək artımı hesabına gedir. 2009-2019-cu illərdə iqtisadi rayonda kənd əhalisinin artımı ölkə üzrə orta göstəricidən yuxarı olmuşdur. Baxmayaraq ki, ümumi əhali üzrə əksinə vəziyyət müşahidə olunur. 2019-cu ildə Kürdəmir rayonunda kənd əhalisinin sayı 90,0 min nəfərdən, Göyçay rayonunda 80,0 min nəfərdən çox, Ağdaş rayonunda 70,0 min nəfərə yaxın olmuşdur.

1989-2019-cu illərdə Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin sayının artımı müxtəlif səviyyələrdə getmişdir. İqtisadi rayon üzrə bu dövrdə kənd əhalisinin sayı 394,0 min nəfər (46,9%) çoxalmışdır ki, bu da ölkə üzrə orta göstəricidən yuxarıdır. Ölkə üzrə kənd əhalisinin artımının 30,4%-i iqtisadi rayonunun payına düşür ki, bu da yüksək göstərici hesab oluna bilər. Nisbi hesabla kənd əhalisinin ən yüksək artımı (54,6%) Kürdəmir və Zərdab rayonlarında qeydə alınmışdır. Baxmayaraq ki, mütləq hesabla onlar arasında 2,0 dəfə fərq vardır.

Kürdəmir rayonunda bu dövrdə kənd əhalisinin sayı 32,8 min nəfər artmışdır. Göyçay rayonunda təhlil aparılan dövrdə kənd əhalisi yarısı qədər çoxalmışdır. Qalan inzibati rayonlarda 1989-2019-cu illərdə kənd əhalisi 30,0%-dən yuxarı səviyyədə artmışdır. Mütləq hesabla kənd əhalisinin sayı Göyçay rayonunda 27,1 min nəfər, Ağdaş rayonunda 19,3 min nəfər artmışdır. Digər rayonlarda bu artım səviyyəsi zəifdir.

İnzibati rayonlarda yerləşən şəhər yaşayış məntəqələrinin sosial-iqtisadi və mədəni bazasının zəifliyi, iş yerləri ilə təminatda və yaşayış şəraiti qurulmasında olan çətinliklər ətraf kəndlərdən əhalinin qəbul edilməsinə imkan vermir. Eyni zamanda əhalisinin sayı çox olan iri kənd yaşayış məntəqələrinə qəsəbə və ya şəhər statusu verilmir. Bu məsələdə qanunvericilikdə olan uyğunsuzluqlar da öz təsirini göstərir. Əhalisi 5,0 min nəfərdən çox olan əksər kəndlərə qəsəbə statusu verilə bilər.

Göstərilən çətinliklər və problemlər inzibati rayonlarda kənd əhalisinin sayının çox olmasına və əhali arasında payının yüksək göstərilər almasına kənd əhalisinin gətirib çıxarır. Kürdəmir, Ucar və Zərdab inzibati rayonlarında əhalinin 80,0%-ə qədəri kəndlərdə yaşayır. Belə vəziyyət uzun müddətdir ki, davam edir, hətta kənd əhalisinin payı zəif templə də olsa, artır, şəhərlərin demografik inkişafında irəliləyişlər aşağı səviyyədədir və ya yoxdur [9]. Göyçay rayonunda isə əhalinin 70,0%-dən çoxu kəndlərdə cəmlənir. Bu göstərici artmaqda davam edir. Ağdaş rayonunda da kənd əhalisinin payı yüksək olaraq qalır və 68,0% səviyyəsindədir, 2009-cu ildən sonra artmışdır.

Yevlax rayonunda kənd əhalisinin payı aşağıdır (43,9%). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Yevlax şəhərində əhalinin sayı 65,1 min nəfər kənd əhalisinin, şəhər əhalisinin ümumi sayı 72,5 min nəfərdir (01.01.2024). Ona görə inzibati rayonda urbanizasiya səviyyəsi yüksəkdir. Eyni zamanda digər inzibati rayonlardan fərqli olaraq burada kənd əhalisinin payı azalmağa doğru gedir.

İnzibati rayonlarda kənd əhalisinin paylanmasının təhlili də vacib məsələlərə aiddir, onun əsas göstəricisi kənd əhalisinin payının dəyişməsidir. Bu göstəricilərdə əsaslı dəyişikliklər olmasa da, fərqlər nəzərə çarpır.

XXI əsrdə kənd əhalisinin payı Ağdaş, Ucar, Yevlax rayonlarında azalmış, qalan inzibati rayonlarda artmışdır. Onların kəmiyyəti kənd əhalisinin sayına uyğun dəyişilir. Ona görə aparıcı yerləri Kürdəmir, Göyçay və Ağdaş rayonları tutur. Yevlax və Zərdab rayonlarının kənd əhalisinin sayında olan xüsusi çəkisi aşağı kəmiyyətlərə malikdir.

Kənd məskunlaşması.

Kəndlər əhalinin məskunlaşmasında əhəmiyyətli yer tutur. Mərkəzi Aran iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonlarda kənd əhalisinin böyük əksəriyyət daşdığını nəzərə alaraq kənd məskunlaşması da aparıcı mövqeyə malikdir, yaxın perspektivdə də bunun qorunub saxlanacağını söyləmək olar.

2019-cu ildə aparılmış son siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə Mərkəzi Aran iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonlarda 300 kənd yaşayış məntəqəsi olmuşdur (Cədvəl 2). Bu məntəqələrdə 410,8 min nəfər kənd əhalisi məskunlaşır. İqtisadi rayonda ölkənin kənd yaşayış məntəqələrinin 7,07%-i, kənd əhalisinin 9,11%-i cəmlənir [3].

Cədvəl 2

İqtisadi rayonda kənd əhalisinin qruplaşması

Qruplar, nəfər	1999				2009				2019			
	Kəndlər		Kənd əhalisi		Kəndlər		Kənd əhalisi		Kəndlər		Kənd əhalisi	
	Sayı	Faiz	Sayı	Faiz	Sayı	Faiz	Sayı	Faiz	Sayı	Faiz	Sayı	Faiz
0-50	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50-100	-	-	-	-	2	0,7	198	0,1	-	-	-	-
100-200	17	5,5	2665	0,8	8	2,7	1241	0,3	9	3,0	1354	0,3
200-500	67	21,8	24009	7,0	59	19,6	21231	5,6	50	16,7	17647	4,3
500-1000	94	30,5	70275	20,4	89	29,6	66829	17,7	88	29,3	65823	16,0
1000-2000	93	30,2	125798	36,6	97	32,2	134391	35,6	98	32,7	139256	33,9
2000-3000	19	6,3	46412	13,6	25	8,3	60296	16,0	30	10,0	71303	17,4
3000-5000	10	3,3	35418	10,3	14	4,6	52483	13,8	17	5,6	64631	15,7
5000-dən çox	7	2,4	39305	11,4	7	2,3	41286	10,9	8	2,7	50770	12,4
Cəmi	309	100,0	343882	100,0	301	100,0	377955	100,0	300	100,0	410784	100,0

Mənbələr: AR əhalisinin 1999-cu il siyahıyaalması yekunları. I hissə. Əhalinin sayı, cins-yaş tərkibi. Bakı: DSK, 2000, səh. 25-35. AR əhalisinin 2009-cu il siyahıyaalması yekunları. I hissə. Əhalinin sayı, yerləşməsi, cins, yaş tərkibi və nikah vəziyyəti. Bakı: DSK, 2010, s. 24-30. AR-da əhalinin siyahıyaalması. 2019-cu il. I c. Əhalinin sayı, yerləşməsi, cins, yaş tərkibi və nikah vəziyyəti. Bakı: DSK, 2022, S. 16-410.

Qəbul edilmiş təsnifata görə kəndlər əhalisinin sayına görə kəskin fərqlənir. Əhalinin sayının artması prosesində onlar əhalisi çox olan qruplara keçir. Əmək tutumlu pambıqçılığın inkişafı, düzən relyef, su mənbəyi olan Kür çayına yaxınlıq, yüksək təbii artım göstəriciləri əhalisi çox olan iri kəndlərin yaranmasına imkan vermişdir. Ona görə kiçik kənd yaşayış məntəqələrinin sayı azdır. İqtisadi rayonda əhalisi 100-200 nəfər arasında olan 9 kənd yaşayış məntəqəsi vardır, onlarda 1354 nəfər yaşayır. Bu göstəricinin xüsusi çəkisi kəndlərin sayına görə 3,0%, kənd əhalisinin sayına görə 0,3% təşkil edir (Cədvəl 2).

Təsnifata görə əhalisi 200-500, 500-1000 və 1000-2000 nəfər arasında olan qruplar böyük əksəriyyət təşkil edir. 3 qrupda 236 kənd yaşayış məntəqəsi, onların payı 78,7% təşkil edir, kənd əhalisinin sayı isə 222,7 min nəfərdir, xüsusi çəkisi 54,2% səviyyəsindədir.

İqtisadi rayonda kəndlərin sayına və onlarda yaşayan əhalinin sayına görə birinci yeri əhalisinin sayı 1000-2000 nəfər arasında olan kəndlər tutur. Qrupda olan 98 kənddə 139,3 min nəfər əhali yaşayır. Onların payı 30,0%-dən yuxarıdır. Əhalisi 500-1000 nəfər olan kəndlər də qruplaşmada yüksək göstəriciləri ilə fərqlənir. Bu qrupda olan 88 kənd yaşayış məntəqəsində 65,8 min nəfər əhali vardır.

Əhalisinin sayı çox olan daha yuxarı qruplarda kəndlərin sayı az olsa da, onlarda toplanan kənd əhalisi sayının çoxluğu ilə fərqlənir. Əhalisi 2000 nəfər və daha çox olan kəndlər mühüm məskunlaşma mərkəzləridir. Onlar ətraf kəndlərin də inkişafında, sosial-mədəni xidmət mərkəzlərinin yerləşməsində xüsusi rol oynayır.

Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda əhalisi 2000-3000 nəfər arasında olan 30 kənd, 3000-5000 nəfər arasında olan 17 kənd yaşayış məntəqəsi yerləşir. Bu kəndlərdə uyğun olaraq 71,3 min nəfər və 64,6 min nəfər kənd əhalisi məskunlaşır, onların xüsusi çəkisi isə 17,4% və 15,7%-dir.

Kəndlərin və kənd əhalisinin təsnifatında əhalisi 5000 nəfərdən çox olan məntəqələr xüsusi əhəmiyyətinə görə fərqlənir. Onlar gələcəkdə qəsəbələr və şəhərlərin formalaşması üçün baza rolunu oynayır. İqtisadi rayonda 8 kəndin əhalisi 5000 nəfərdən çoxdur. Bu qrup kəndlərdə 50,8 min nəfər əhali yaşayır. Onlar isə ümumi kənd əhalisinin 12,4%-ni təşkil edir.

Son 3 siyahıyaalınmanın nəticələrinin müqayisəli təhlili göstərir ki, kəndlərin sayında ciddi dəyişiklik olmamışdır. İlk növbədə inzibati rayonlarda bəzi kəndlərə qəsəbə statusu verilməsi ilə əlaqədar kənd əhalisinin sayı azalmışdır. 1999-2019-cu illərdə 9 kənd yaşayış məntəqəsi siyahıdan çıxarılmışdır. Qəsəbə statusu alan kəndlərə Kürdəmir rayonunda Karrar və Qarabucaq qəsəbələri, Yevlax rayonunda Meyvəli və Duzdağ qəsəbələri aiddir. 1999-cu ildə iqtisadi rayonda 309 kənd məntəqəsi qeydə alınmışdır [1, 2, 3].

İkincisi, kəndlərdə əhalinin sayının artması ilə əlaqədar daha yuxarı qruplarda məntəqələr və onlarda toplanan əhalinin sayı da çoxalmışdır. 1999-cu ildə əhalisi 500 nəfərə qədər olan 84 kənddə 26,7 min nəfər, 500-1000 nəfər arasında olan 94 kənddə 70,3 min nəfər, 1000 nəfərdən çox olan 129 kənddə 246,9 min nəfər əhali yaşamışdır. Təhlil aparılan ildə, o cümlədən 5000 nəfərdən çox əhaliyə malik 7 kənddə 39,3 min nəfər əhali olmuşdur [7, 8].

2009-cu ildə əhalisi 500 nəfərə qədər olan 69 kənddə 22,7 min nəfər, 500-1000 nəfər arasında olan 89 kənddə 66,8 min nəfər, 1000 nəfərdən çox olan 143 kənddə 288,5 min nəfər əhali toplanmışdır. Bu dövrdə əhalisi çox olan kəndlərin qəsəbələrə çevrilməsi ilə əlaqədar 5000 nəfərdən çox əhaliyə malik olan kəndlərin sayı dəyişməmiş, onlarda əhalinin sayı az olmuşdur. İki siyahıyaalınma arasındakı dövrdə kəndlərin əhalisi 500 nəfərə qədər olan kəndlərin əhalisinin sayı 4,0 min nəfər (15,0%), əhalisi 500-1000 nəfər arasında olan kəndlərdə əhalinin sayı 3,5 min nəfər (5,0%) azalmışdır. Daha yuxarı qruplarda yerləşən və 1000 nəfərdən yuxarı əhali sayına malik olan kəndlərin əhalisi 41,6 min nəfər (16,9%) çoxalmışdır.

2019-cu ildə 500 nəfərə qədər olan 59 kənddə əhalinin sayının azalması 3,7 min nəfər (16,3%) olmuşdur. 500-1000 nəfər arasında olan kəndlərdə ümumi əhalinin sayı 10 il əvvələ nisbətən 1000 nəfər az olmuşdur. 1000 nəfərdən çox əhaliyə malik kəndlərin sayı 153-ə çatmış, onlarda 326,0 min nəfər əhali cəmlənmişdir. Əhalinin sayı 10 ildə 37,5 min nəfər (13,0%) çoxalmışdır. O cümlədən əhalisi 5000 nəfərdən çox olan kəndlərdə ümumi əhalinin sayı 9,5 min nəfər artmışdır.

NƏTİCƏLƏR.

Regionlarda inzibati rayon mərkəzlərinin zəif sosial-iqtisadi və mədəni bazasının zəif olması kəndlərdən miqrasiya edən əhalinin qəbul edilməsinə imkan vermir. Ona görə inzibati rayonlarda uzun illərdir ki, urbanizasiya səviyyəsi aşağı olaraq qalır. Mingəçevir kimi sənaye mərkəzinin burada yerləşməsi ilə əlaqədar iqtisadi rayonda urbanizasiyanın orta göstəricisi yüksəkdir.

Kənd əhalisinin üstünlük təşkil etməsi və təbii artımın yüksək göstəriciləri onun sayının yüksək tempə artmasına səbəb olurdu. Lakin son illərdə təbii artım kəmiyyətləri kəskin azalmışdır. Buna görə kənd əhalisinin sayı zəif tempə artır.

1999-cu ildən sonra kəndlərə qəsəbə statusu verilməsi nəticəsində onların sayı xeyli azalmışdır (9 kənd). Kürdəmir və Yevlax rayonlarında qəsəbələrin sayı daha çox artmışdır. Lakin Göyçay rayonunda və Mingəçevir şəhəri ətrafında qəsəbələr yoxdur.

Kəndlərdə əhalinin sayının artması ilə əlaqədar onlar yuxarı qruplara keçir. Hazırda iqtisadi rayonda əhalisi 500-1000 və 1000-2000 nəfər olan kəndlərin sayı çoxdur. əhalisi 5000 nəfərdən çox olan 8 kənd mövcuddur. Onlar kənd məskunlaşmasında mühüm rol oynayır

ƏDƏBİYYAT:

1. AR əhalisinin 1999-cu il siyahıyaalınmasının yekunları. I cild. Əhalinin sayı, cins yaş tərkibi. DSK, Bakı, 2000, 565 s.
2. AR əhalisinin siyahıyaalınması. 2009-cu il. AR DSK. Statistik məcmuə, I cild. Əhalinin sayı, cins–yaş tərkibi. Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2010, 629 s.
3. AR əhalisinin siyahıyaalınması - 2019, I cild, Əhalinin sayı, cins–yaş tərkibi. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi, 2022. 682 s.
4. Azərbaycanın əhalisi - 2023. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024, 134 s.
5. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri - 2023. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024, 617 s.

6. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2023. 865 s.
7. Azərbaycan Respublikasında kəndlərin demoqrafik inkişafı və kənd əhalisinin məskunlaşması problemləri. Baş red. Z.N.Eminov. Bakı, 2021. "OPTİMİST" MMC çap mərkəzi. 552 s.
8. Eminov Z.N. Azərbaycanın əhalisi. Bakı.2005, Çıraq. 560 s.
9. Eminov Z.N. Azərbaycan Respublikasının sosial-demoqrafik inkişafı və məşğulluq problemləri. "CN Poliqraf" MMC, Bakı, 2023, 451 səh.
10. İnzibati ərazi bölgüsü təsnifatı, 2024. Bakı, DSK, 2024, 119 s.
11. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. II cild. İqtisadi, sosial və siyasi coğrafiya. Bakı, 2015, 327 s.
12. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. Regional coğrafiya. Bakı, 2015, 400 s.
13. Paşayev N.Ə., Əyyubov N.H., Eminov Z.N. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı: Çıraq, 2010, 416 s.
14. Aran iqtisadi rayonunda demoqrafik inkişaf problemləri və əhalinin məskunlaşması. Baş red. Z.N.Eminov. Bakı, "Region Press"MMC, 2022, 350 s.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО РАССЕЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНО-АРАНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ

С.Х.Алиева

Сельское расселения охватывают все регионы страны, в них проживает до половины населения. Важную роль в развитии сел играет близость к регионам с водными ресурсами. Потому что земледелие на равнинах и предгорьях возможно только в условиях орошения. В Центральном-Аранском экономическом районе, занимающем центральную и западную части Кура-Аразской низменности, большое значение имеет также сельское расселение. В административных районах, входящих в состав экономического района, основная часть населения проживает в сельской местности. Благодаря большому количеству сельских населенных пунктов экономический район является одним из важнейших регионов страны по производству сельскохозяйственной продукции.

В последнее время снижение естественного прироста сельского населения привело к снижению темпов роста его численности. Важнейшими задачами являются удовлетворение социальных и культурных потребностей населения, проживающего в сельской местности, обеспечение его занятости, повышение уровня жизни.

В статье рассматриваются современное состояние сельского расселения в экономическом районе, пути его регулирования, проблемы развития села.

Ключевые слова: экономический район, сельское поселение, сельское население, группировка деревень, административный район.

SUMMARY

MODERN DEVELOPMENT TRENDS OF RURAL SETTLEMENT IN THE CENTRAL ARAN ECONOMIC REGION

S.X. Aliyeva

Rural settlement covers all regions of the country, with nearly half of the population residing in these areas. The proximity of villages to water resources plays a crucial role in their location, as agriculture in lowland and foothill areas is possible only under irrigation conditions. Rural settlement is of great importance in the Central Aran economic region, which occupies the central and western parts of the Kura-Araz lowland. In the administrative districts within this economic region, the majority of the population lives in villages. Due to the large number of rural settlements, this economic region is one of the country's most important agricultural production areas.

Recently, the decline in the natural population growth rate in rural areas has led to a slowdown in population increase. Addressing the social and cultural needs of the rural population, ensuring employment opportunities, and improving living standards are key challenges.

This article examines the current state of rural settlement in the economic region, the ways to regulate it, and the development problems of villages.

Key words: economic region, rural settlement, rural population, grouping of villages, administrative region.